

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

6. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM
2018

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BARANYI BÉLA ny. egyetemi tanár (Debrecen), BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest), PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), TAMÁS EDIT múzeumigazgató (Sárospatak), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos munkatárs (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Az 1813-ban épült Garadna-völgyi őskohó

Technikai szerkesztő:

BANCSI PÉTER (bancsi.peter@nye.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását

a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola
és a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet támogatja

A folyóirat az interneten is elérhető:

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2018

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

TANULMÁNYOK

A MAI JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYE KÖZÉPKORI ÚTHÁLÓZATA

VERESEGYHÁZI BÉLA

The medieval road network of modern Jász-Nagykun-Szolnok county

This brief essay attempts to summarize the road network of Közép-Tiszavidék (Middle Tisza region) before 1526 based on the author's researches as well as the sketches and maps of György Györffy, László Blazovich, András Kubinyi and András Horváth Pálóczi. The directions of the roads were immensely determined by the location and size of the flooded areas of the rivers Tisza, Zagyva and Körös and their affluent. It can be stated that the national trade and military roads have barely affected this area. Between the 11th and 13th century in Szolnok county, which was specialized in transporting Transylvanian salt, a salt road bordering the county from the northern east direction and a road from Várad through Túr, Fegyvernek and Szolnok were significant. These roads later functioned as general trade roads then played important roles in the cattle export of Túr-Varsány towards the west.

Az Alföld közepén elterülő megyénk középkori és mai közlekedésföldrajzi helyzete, adottságai között hatalmas a különbség. Ezt alapvetően a vidék vízrajzi viszonyainak mássága okozta. A döntően a 19. század második felében elvégzett folyóvízi szabályozás valamint az ár- és belvízvédelem további rendezése, a műtárgyak felépítése, az ezekkel foglalkozó szervezetek létrehozása után gyökeresen új kép alakult ki, nem csak a mezőgazdaságban hanem a közlekedésben is.

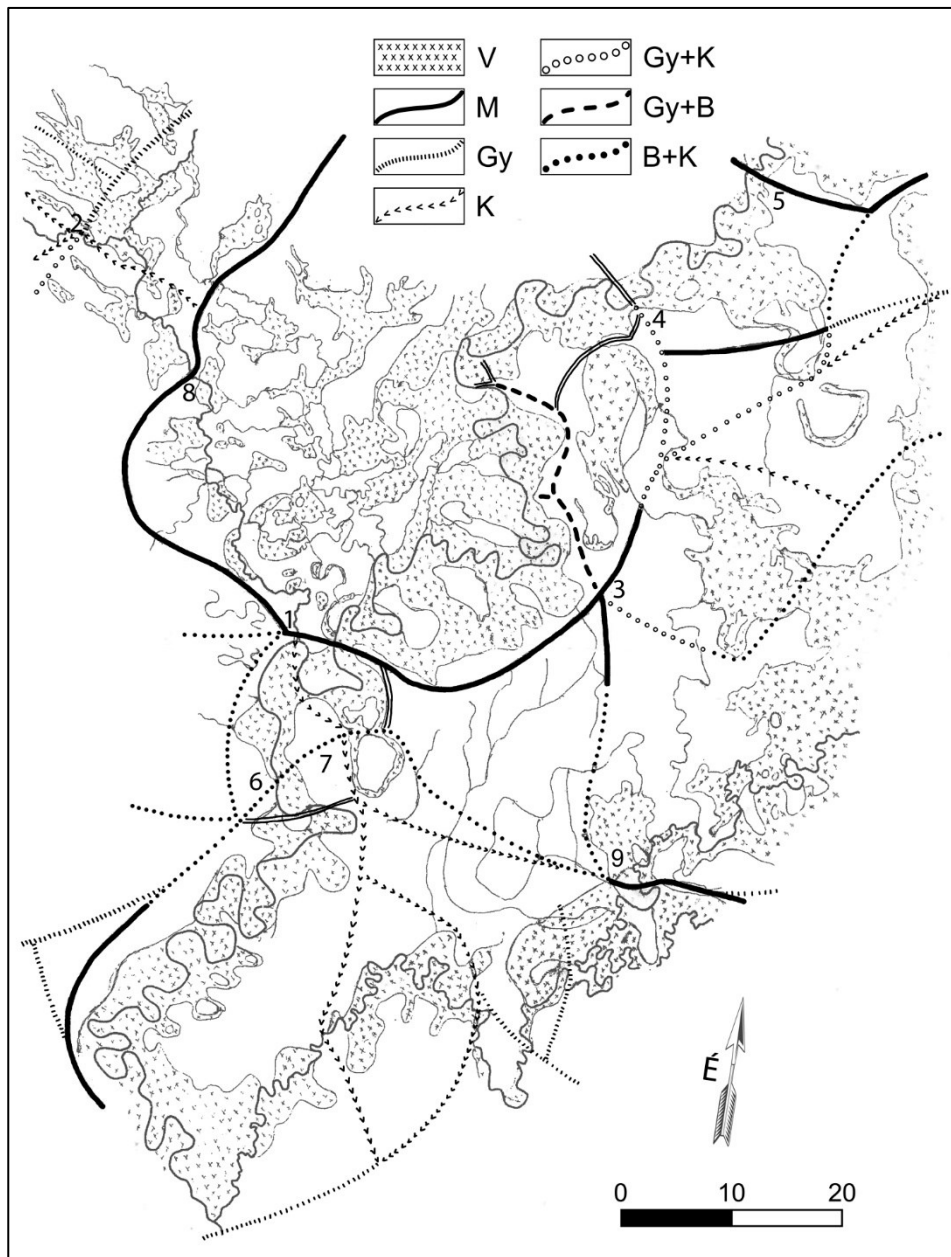
E tanulmány célja a szabályozások előtti időszak közlekedési lehetőségeinek számbavétele, különös tekintettel az 1526-ig terjedő évszázadokra. A mai kutató nem fog segítség nélkül ehhez a munkához. A közlekedést alapvetően befolyásoló vízrajzi viszonyok rögzítését az első és a második katonai felmérés térképei mellett a Lietzner Sándor-féle Tisza-térkép (1787–1790), a Lányi Sámuel által készített mappa (1845) és a Külső-Szolnok megyét illetve a Jászságot és a Nagykunságot feltérképező Balla Antal, Bedekovich Lőrinc és Vályi György munkái alapján lehet elvégezni. Az így kialakított és megrajzolt térképet Glaser Lajos, Fodor Ferenc és Somogyi Sándor munkái töltik meg további tartalommal (1). A történettudomány három kiváló képviselője Györffy György, Blazovich László és Kubinyi András térképei pedig már a közlekedési útvonalak felvázolását is tartalmazzák a források alapján (2). A középkori vízviszonyok feltárásában Károlyi Zsigmond és Nemes Gerzson munkái is nélkülözhetetlenek, de a Közép-Tiszavidéket kutató Méri István és újabban Pálóczi Horváth András térképei is fontos információkkal szolgálnak (3).

Az államalapítás évszázadában királyaink I. Istvántól Kálmánig a megyerendszer kialakításán fáradoztak. Szolnok megye I. (Szent) István vagy Péter

uralkodása alatt létesült azzal a céllal, hogy az Erdélyből a Tisza–Zagyva torkolatig vezető sóuta(ka)t felügyelje. Ez a cél azonban – a témánk szempontjából tekintve – a rendszeres szárazföldi közlekedést szinte ellehetetlenítő természeti viszonyok miatt nem teljesült. A századok folyamán a marosi és a tiszai vízi út erősödött meg a só szállításában. Szűcs Jenő szerint a térségünket meghatározóan érintő Szalacs – Várad – Sebes-Körös völgye – (Mező)Tur sószállító útvonal a 14. század elejére általános kereskedelmi úttá vált, melyet a fennmaradt vámszabályzatok is bizonyítanak (Telegd, Fegyvernek) (4). Ez a főút a 15. századra annyira megerősödött, hogy Tur és Várkony – e két fontos átkelőhely – jelentékeny gazdasági fejlődésével háttérbe szorította Külső-Szolnok megye igazgatási centrumát, Szolnokot. Az Alföldről – benne a Közép-Tiszavidékről – Györffy György, Blazovich László és Kubinyi András készített térképet. Mielőtt saját elképzelésünket felvázolnánk, nézzük meg ezeket kissé részletesen (1. térkép).

Györffy György monumentális – a mai napig nem teljesen kiadott – munkájában Szolnok, Külső-Szolnok megye még nem szerepel (5). A 11–14. századi Heves (Hevesújvár) megye déli, Tisza jobb parti része Szolnokig terjedt ki beleértve a későbbi Jászságot is. Ugyanígy Heveshez tartozott a Tisza bal partja és annak környezete is, egészen a Szajol–Kenderes vonalig és a későbbi Nagykunság. A már feldolgozott és megjelent megyei adattárak, leírások, Békés, Csongrád és Pest jelenlegi területünket érintő vidékei is ismertek számunkra, így a térség közepén fekvő Külső-Szolnokot kivéve mindenünnen ismerjük az általa megrajzolt utakat. Ezt azonban kiegészíthetjük, mert Külső-Szolnok megye az ország egyik legkisebb vármegyéje volt a korban, így a források és ama tény alapján, hogy az utak rendszere igen konzervatív rendszer, amely alig-alig változik évszázadok alatt rekonstruálni tudjuk az Árpád-kori úthálózatot.

Györffy Gy. térképén északról egy Heves–Jánoshida–Szolnok út vezet délre, más utat nem jelölt meg. Szolnokról keletre a Millér révjén át Fegyvernekig tart az út, majd Bánhalmánál elágazik. Ennek az útnak egyik ága északra tartott az abádi révig, majd onnan Heves irányába, hogy elérje az Alföld északi részét átszelő nagy utat, amely előbb (11–13. század) a Vereckei-hágó irányába, majd a tatárjárás után Kassa–Krakkó felé vezetett. A Bánhalmáról keletre tartó út az Úllő és Oktalan mocsárvilága között a későbbi (Kun)Madaras térségében északra fordulva érte el a Tiszafüred–Kócs–Újváros főutat, amely Szabolcson, Biharon és Szatmáron keresztül Erdélybe vezetett. Ugyancsak Bánhalmáról egy kisebb út vezetett a későbbi Karcag irányába, amelynek nagy határában az Árpád-korban több kisebb falu létezett (6). Innen a térkép tanúsága szerint a Sárreten keresztül Nádudvarra lehetett eljutni. Fegyvernektől délre is leágazott egy fontos út, amely (Mező)Túron át a Sebes-Körös völgyében vezetett Váradig, közben leágazásokkal Békésre illetve Gyulára. Véleményünk szerint ez volt az az út, amelyről Szűcs J. írt, s fentebb már esett róla szó. Érdekes, hogy Györffy Gy. ennek az útnak Hidastól Túrig vezető szakaszát csak szaggatott vonallal rajzolta meg, míg a vele párhuzamos Békés–Szarvas közötti főútnak jelezte.

1. térkép. A Közép-Tiszavidék középkori útjai Győrffy György, Blazovich László és Kubinyi András munkái alapján. V = vízzel borított területek, M = mindhárom szerző jelzi, Gy = csak Győrffy Gy. jelzi, K = csak Kubinyi A. jelzi, Gy+K = Győrffy Gy. és Kubinyi A. jelzi, Gy+B = Győrffy Gy. és Blazovich L. jelzi, B+K = Blazovich L. és Kubinyi A. jelzi. 1 = Szolnok, 2 = Jászberény, 3 = Fegyvernek, 4 = Abád, 5 = Füred, 6 = Várkony, 7 = Varsány, 8 = Jánoshida, 9 = Mezőtúr.

A mai megye északi részén Tiszafüred a Poroszló–Újváros–Debrecen út átkelőhelye volt a Tiszán Poroszlóval szemközt. Ennek az alföldi főútnak – azért a kitétel, mert az országos főutak kifejezés ebben az időben elsősorban a négy nagy útra használatosak – a célja Erdély volt.

Délen, Csongrád megyéből a Tisza jobb partján vezetett északra a Szeged–Szer–Csongrád–Alpár főút, mely utóbbinál kettévált és egyik ága Szolnokra tartott. A történészek a megyeszékhelyeket összekötő utakat az Árpád-korban fontosnak ítélik meg, ennek fényében érdekes, hogy a 14–15. században mind Szolnok (Külső-Szolnok székhelye), mind Csongrád (Csongrád megye központja) veszített jelentőségéből. Kubinyi András Adattárában Szolnok a részleges városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjába tartozik (13 centralitási pontjával), Csongrád még lejjebb helyezkedik el a rangsorban, az átlagos mezővárosok illetve a mezőváros jellegű falvak kategóriájában van (9 cp.) (7).

Blazovich László kiváló, az egész Alföldet áttekintő térképén (8) jelölte ugyan a vízzel borított illetve járt helyeket, de – éppen témánk szempontjából – területünket nézve nem mindenhol pontosan. A Szolnokon átmenő, Pest–Cegléd irányból érkező út(főút) a Millér révén át látszólag vízmentes területen fut, holott a részletesebb térképek szerint itt igen széles a Tisza ártere. A térképen nem szerepel a Szolnokról Kengyelen át délre (Túrta) vezető út egy szakasza. Ugyancsak meglepő vonalvezetésű a keletre, Kenderesen és (Kis)Újszálláson valamint Karcagon át Nádudvarra vezető főút, amely a szerző ábrázolása szerint szükségképpen átvezet a széles Kara János-mocsáron, majd a Sárrét északra nyúló, Karcag és (Püspök)Ladány között széles ingoványán.

Blazovich László térképén Fegyvernektől (Tisza)Roffig vezet egy út, amely aztán ott véget is ér. Tiszaroff a középkorban nem játszott fontos szerepet, ugyanakkor révhely volt, ahonnan előbb északra, majd délre Sülyre lehetett átmenni a Tiszán. Ez azonban a mappán nem szerepel, ezért mintegy zsákutcának tetszik így, viszont ha ez a fegyvernek–roffi út továbbvezethetett a Mirhó elkeskenyedő nyakán Abádra, ahol a réven átkelve az északi nagy kereskedelmi utat könnyen el lehetett érni (kassai út). Fegyverneknél a бүдös-éri vámon át Bánhalma felé vezetett az út, itt a Kakat-éren át sokkal biztonságosabb volt a közlekedés amennyiben csak a természeti viszonyokat vesszük számba. Innen északra (Kakat)Hegyesen keresztül lehetett Abádra eljutni, vagy kelet felé az Üllő- és Oktalan laposok között a debreceni úthoz. Az abádi révhez viszont – a Blazovich-térkép szerint – vezet egy út a Poroszló–Füred–Debrecen útról, megkerülve az itt kiszélesedő és erősen elmocsarasodott árteret. Ez a nagy vízzel járt terület célszerűen és viszonylag biztonságosan a Fegyvernek–Bánhalma–Madaras–(Tisza)Örs úton érhető el akkoriban. Blazovich László itt a Györffy György térkép vonalvezetését ismételte meg, de a vízviszonyok ábrázolását tekintve már ő sem pontos. Az említett mocsarak (Kara János, Gyolcs, Sárrét, Oktalan, Üllő és vidéke) a 18. század végéig megnehezítették s szinte lehetetlenné tették a rajtuk való átkelést még a tájat jól ismerő réti emberek számára is, nem beszélve a távolról jövő utazókról, kereskedőkről (9).

Délen a legbiztosabb átkelés (Mező)Túrnál volt, amit – többek között – a mezőváros 15–16. századi gazdasági fejlődése bizonyít. Bánréve, Istvánháza vagy Túrkeve környéke időnként vált fontossá, az erre vezető utak forgalma azonban a települések és környezetük életével összefüggésben fejlődött, stagnált vagy éppen szűnt meg. A Tisza–Körös zuga, a mai Tiszazug közlekedési szempontból korszakunkban fokozatosan veszített jelentőségéből (1075-ös említése után viszonylag kevés oklevél említi a vidék útjait, közlekedési helyzetét), a zavaros időkben menedék volt az emberek számára, bár néhány helyi rév említése már az egészen korai forrásokban (1075) azt mutatja, hogy ha nem is a távolsági, de a helyi jelentőségű utakkal számolnunk kell.

A Jászságban Blazovich a Jánoshida–Heves közötti főútnál egyéb utat nem jelez, míg Györffyénél Csánytól, Györktől vezet egy bizonytalanul jelzett út Berényig, a kiváltságolt Jászság központjáig. Berény fejlődésében bizonyára közrejátszott az a tény, hogy vizsgált területünk nagyobb települései közül legközelebb feküdt a kassai országos kereskedelmi főúthoz.

Kubinyi András késő középkori alföldi központi hely hierarchiájához készített térképe az előző két tudós eredményeire alapozott, de tovább is fejlesztette azokat. Centralitási pontrendszerének nyolcadik kategóriájában a települések úthálózati csomópont jellegét vizsgálta. Ennek lényege, hogy hány központi hely érhető el egy adott központi helyről más centrális hely érintése nélkül. Térképe ennek kiszámításához készült, de – a vizsgált területünket nézve – itt is található néhány problémás útvezetés, amelyek elsősorban a vízzel járt területek ábrázolási hiányosságai-ból erednek. A Jászság nála is igen egyszerűen ábrázolt, de itt már van egy Berényt Hatvannal illetve Szolnokkal és Szecsővel összekötő út is, így azt mondhatjuk, hogy nála Berény közlekedési helyzete jobb, mint Györffyénél vagy Blazovichnál.

Szolnok és környéke Kubinyinál is neuralgikus pont. Ábrázolása szerint a Pest–Cegléd felől keletre tartó főút egyrészt az ősi milléri révnél, másrészt a szandai réten át vezetett, mely utóbbi helyszínen – megszorítással – az 1562-es hídépítés után lehetséges volt a közlekedés, de ehhez egyenlőre kevés adatunk van, hogy ezt a korábbi időszakra is kijelenthessük. 1552 után Szolnok megerősített szandzsák központ lett, amely magyar lakosságának száma nem érte el a környező falvak és mezővárosok lakosságát (10). A török szandzsák központoknál Dávid Géza szerint ez tipikus jelenség volt a korban (11). A magyar kereskedők itt nem telepedtek le s a 15–16. században virágzó marhakereskedelem is a Túr–Varsány–Várkonyi útvonalon zajlott, lehetővé téve ezen települések gazdasági, népesedéssel megerősödését.

Kubinyi András jelez egy Tiszán átkelő utat, amely Varsányt és Várkonyt elkerülve Vezenyén át tart Túr felé. Ez az átkelőhely nagyon mocsaras, még két századdal később is kisebb jelentőségű, mint a várkonyi, amelyet azonban szerzőnk nem ábrázolt térképén. Ennek hiánya sok kérdést vet fel, többek között a varsányi mezővárosi fejlődés nagyságáról szólót, melyet éppen a szerző városiassági pontrendszere is tanúsít. Ezen vonalvezetés alapján nehéz lenne

megmagyarázni Varsány és Túr erőteljes 15. századi felívelését, melyről éppen ő egy másik munkájában írt (12). A 15–16. századi adatok mind Varsány fontos, a kereskedelembe betöltött szerepéről tudósítanak s átkelőhely nélkül (amint az Kubinyi térképén szerepel) centralitási pontrendszerében sem kaphatott volna annyi pontot, amennyit kiszámított a településnek (12. cp). A Tur felé vezető főút tehát Kubinyi térképén más vonalvezetésű, ugyanakkor Kengyel kiesik minden, a megyén átvezető fontosabb út hatótávolságából, így mezővárosi fejlődésének, vagy éppen visszesésének ez is egy magyarázata lehet.

A szolnoki út keletre ugyanazon a vonalon vezet át a mocsarakon, mint Blazovichnál, csakúgy, mint a Tiszafüred–Abád közötti kelet–nyugat irányú, amellyel párhuzamosan futó délebbi utat is berajzolt térképére a szerző, Madaras–Nagyiván–Újváros irányába.

A három legfontosabb térkép vázlatos ismertetése után röviden összefoglaljuk a szerintünk reálisnak látszó változatot. A Közép-Tiszavidék éppen mostoha természeti viszonyai miatt a középkor évszázadaiban az ország peremterületének számított, annak ellenére, hogy földrajzilag rendkívül jó helyen, az ország és az Alföld középső régiójában található. A mocsaras, többé-kevésbé terméketlen táj nem vonzotta a kereskedőket, a megye nem mutatott fel olyan vonzó kincseket, amelyért érdemes lett volna behatolni területére. Már a 11–13. században sem erre vezettek a legfontosabb országos kereskedelmi utak, hanem a vidéktől északra, nyugatra. Abban osztozunk véleményünkben, hogy két fontos út érintette a területet, az egyik az Északi-középhegység és az Alföld találkozási vonalán futó, előbb Verecke felé, majd a tatárjárás után Kassára tartó út, melyből Erdély felé leágazott a Poroszló–Füred–Újváros–Debrecen–Várad vonalvezetésű út. A másik országos nagyút a Duna-Tisza közén vezetett Ceglédén át Szegedre. Ceglédről Szolnokra, a kis Külső-Szolnok megye központjába tért le egy ága, ahonnan a Millér révén keresztül Fegyvernek–Bánhalma útirányon át a debreceni útba csatlakozott, mintegy haránt átszelve a vidéket. Hangsúlyosabbnak érezzük ugyanakkor a Ceglédről Várkonyon keresztül vezető utat, amely a későbbiekben a Tisza bal partján mezővárossá növelte Varsány falut. Ez az út – mely szerintünk a térség legfontosabbja – innen (Mező)Túr felé folytatódott, hogy tovább a Körös völgyében Váradig és Erdélyig vezessen, s a 15. században a megye legforgalmasabb kereskedelmi útjává váljon.

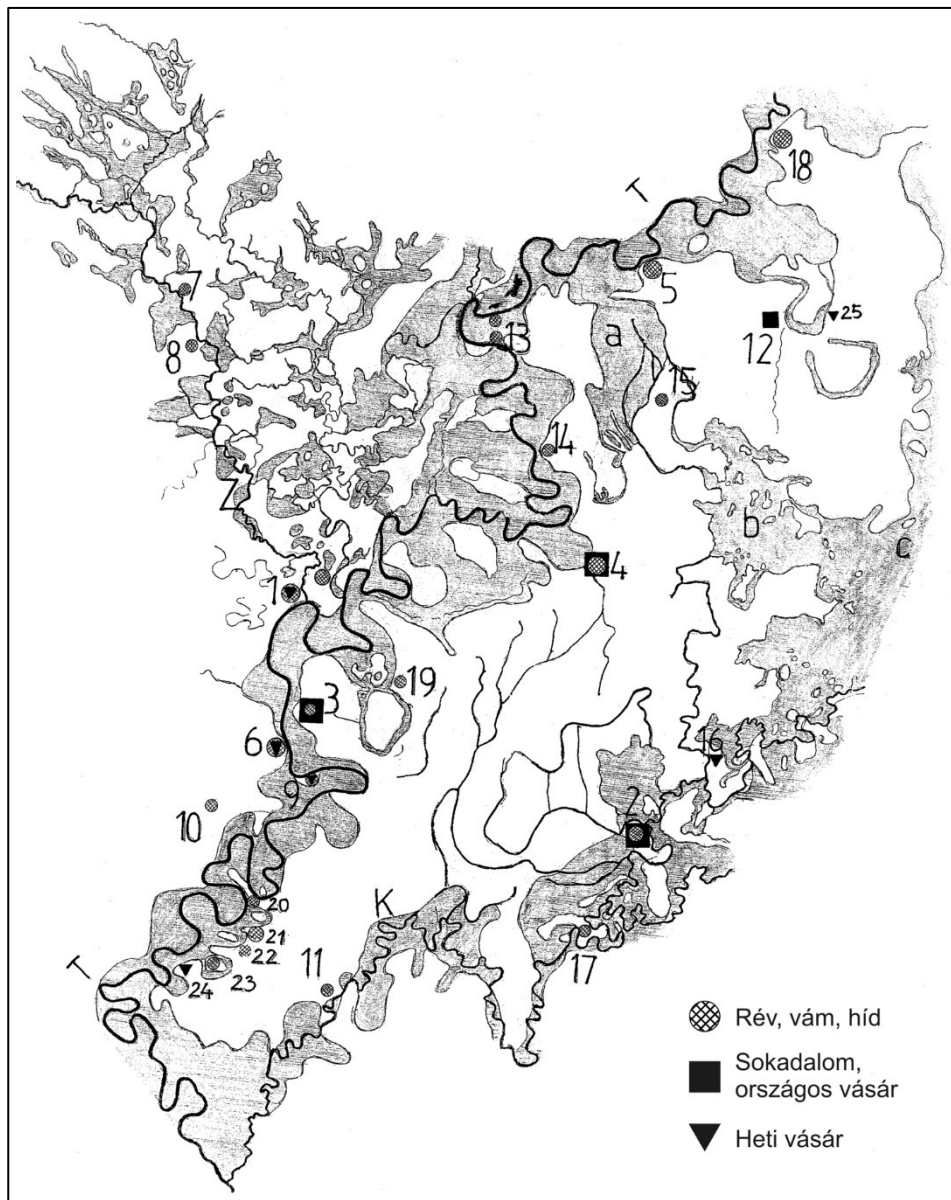
A 14–15. század európai és magyar királyságbéli fejlődése megerősítette a Dunántúl, Észak-Magyarország és Erdély városait, amelyek az országos fő közlekedési-kereskedelmi utak mentén feküdtek. Ugyanakkor az Alföld – mezővárosainak relatív fejlődése dacára – mind a kereskedelem, mind a céhes ipar, mind a piaci tevékenység területén elmaradt az említett országrészekről. Ha a 14–16. századi Közép-Tiszavidéket vizsgáljuk, akkor feltűnik az erős mezővárosok hiánya, a szinte önellátó szinten megrekedt falvak hálózata amelynek eredményeként még alföldi szinten is elmaradottá lett a vidék. Ehhez járult – vagy éppen ez is okozta – az igazgatási-területi megosztottság, a privilegizált jász és nagykun területek lassú beilleszkedése a feudális kapcsolatok rendszerébe. Ennek a megosztott,

nyersanyagokban szegény, a vizek által felszabdalt vidéknek Túr mezővárosa lett a legerősebb települése a hódoltságot megelőző évtizedekben.

Túr környéke már korábban is fontos átkelőhely volt, mert a Várad-Sebes Körös völgye vonalon haladó szárazföldi sóút erre kanyarodott fel északra, Fegyvernek irányába. Fegyvernek ebben az időben bizonyára az egyik legfontosabb közlekedési-kereskedelmi pont volt a megyében Bánhalmával együtt. Innen vezetett tovább északra Roffig az egyik út, amely ott eredetileg a réven keresztül északra tartott, de jelentősége nem érte el az abádi vagy a füredi út jelentőségét. Később a Rofftól délre fekvő (Tisza)Sülyön át lehetett a szőke folyó túlpartjára átjutni, ez sem volt azonban fontos a kereskedelem szempontjából. Véleményünk szerint fontosabb lehetett a Rofftól keletre, a Mirhó elkeskenyedő nyakánál átkelni Abádra, majd onnan továbbmenni északra vagy a keleti irányba.

Fegyvernekről (Kun)Hegyesen át a mocsaras területek szélén vezetett járható út Abádra, onnan át az északi nagyút felé. Az abádi rév ugyan Anonymus szerint ekkor már több százada állhatott, de egy időre (a 13–15. század között) más tiszai átkelőkkal egyetemben gyenge lehetett a forgalma. Éppen a 14. század második felében az abádi rév üzemeltetéséért folyt hosszú pereskedés, melynek végén földesurai elnyerték a királyi jogot a rév további működtetésére (13).

Érdekes kérdés a Páli(Szentgyörggyel) kapcsolatos sokadalom és az oda vezető út kérdése. Az említett falu Abádtól délkeletre feküdt, keletről az Oktalan- és Üllőlaposok és a hozzájuk kapcsolódó mocsarak területek el, mégis a fentebb említett térképeken éppen ezeken a mocsarakon át vezetett út hozzá. Az április végi (Szent György napi) vásár idején nagy valószínűséggel igen csak nehezen járhatóak, ha nem járhatatlanok voltak a falutól keletre fekvő területek, ezért nagyobb a valószínűsége, hogy délről, Bánhalma felől szekereztek a vásárra a kereskedők. Ugyanígy kétes a Fegyvernektől (Kis)Ujszállás, Karcagújszállás irányába tartó kereskedelmi út használhatósága is éppen a hasonló okok miatt. De nem csak az útvonal vezetése okoz gondot, hanem a nagykun települések helyzetének értékelése is. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a keletre tartó kereskedelmi út rajtuk keresztül vezetett Debrecen felé, akkor erősen felértékeljük mind a korabeli Karcagot, mind Kisújszállást. A Nagykunssággal foglalkozó történeti irodalom a kunok megtelepedése előtti időszakban több kis faluval számol a későbbi Karcag és Kisújszállás térségében, amelyek többsége a tatárjárás előtt, vagy a mongol invázió idején elpusztult (14). A kunok csak a 15. század végén tömörültek a két említett településre, de még a hódoltság első évtizedeiben is kis települések vették körül ezeket. Ezt az időszakot vizsgálva a források alapján az is kétségtelennek látszik, a Nagykunsság erősebb települései sem érték el a Jászság központjának, Berénynek a fejlettségét. A felsoroltak alapján nem látszik indokolhatónak, hogy a Sárrethen keresztül erre jártak a kereskedők, ha Debrecen felé akartak menni. Véleményünk szerint a Fegyvernek–Bánhalma–Madaras–Igar–Nagyiván útvonal lehetett az az irány, amelyen kevesebb veszéllyel haladhattak, amennyiben vállalták a Közép-Tiszavidék nehéz terepviszonyai között a fuvarozást.

2. térkép. Rév- és vámhelyek, a vásártartás helyei a Közép-Tiszavidéken (Weisz B. 2013. Adattára alapján). 1 = Szolnok, 2 = Mezőtúr, 3 = Varsány, 4 = Fegyvernek, 5 = Abád, 6 = Várkony, 7 = Alattyán, 8 = Jánoshida, 9 = Vezseny, 10 = Jenő, 11 = Istvánháza, 12. Páli/Szentgyörgy, 13 = Roff, 14 = Bő, 15 = Kakathegyes, 16 = Túrkeddi, 17 = Bánréve, 18 = Órvény, 19 = Pél, 20 = Nagyrév, 21 = Kürt, 22 = Garábsáp, 23 = Ság, 24 = Tisasáp, 25 = Inevására.

A fő útvonalakat ezen a vizekkel oly bőven rendelkező tájon a révek, vámok, hidak jelzik számunkra csakúgy, mint a kisebb, időnként fontossá váló majd újra elnéptelenedő utakat (ilyen például a már említett Fejéregyháza, Istvánháza vagy Túrkeddi felé vezető út). A Közép-Tiszavidékének általunk vizsgált területén alacsony a vásártartó települések száma, sokadalmat pedig csak Fegyverneken, Túron, Páli (Szentgyörgyön) és Varsányban tartottak. Igaz viszont az, hogy a túri és a varsányi országos vásárokat a 15. század második felében Kubinyi András szerint igen messziről és igen sokan látogathatták (15). A vásárokról eddig kialakult képünk azonban változhat, hiszen nagy az esélye annak, hogy az eddig fel nem dolgozott oklevelek árnyalhatják, sőt erősen megváltoztathatják véleményünket.

Bagi Gábor a szolnoki híd 1562-es építésével kapcsolatban három másik hídról tett említést, amelyek a 11–15. századok között kétségkívül adatolhatóak a Közép-Tisza vízrendszerében. Jánoshidán, Fegyverneken és Túr térségében létezett a szekerek számára is használható híd, amelyen keresztül a kereskedők áruikkal közlekedhettek. Mindhárom híd kapcsolható egy-egy fontos út valamely szakaszához. Györffy György adataira hivatkozva szerinte „38 megyében legalább három tucat ilyen építmény adatolható (kőhidak is!), a hiányzó még fel nem dolgozott történeti vármegyék alapján pedig számuk legalább 70–100-ra tehető. A korabeli hidak azonban inkább kisebb folyók, ágak felett épültek. És itt nem a szaktudással volt a baj, hanem a kihasználhatósággal is” (16). Weisz Boglárka munkájában (17) az ország területén 218 hidat tüntetett fel, ami két-háromszorosa a Bagi Gábor által megadott számnak. A Közép-Tiszavidék általunk vizsgált területén azonban nála is három a hidak száma. Érdekes adalék, hogy a Dózsa-féle parasztháború idején éppen Várkony–Varsány térségében keltek át a paraszti hadak a Tiszán, egy sebtében összeállított fahídon.

A nagyobb folyókon – így a Tiszán is – a kompok, révek jelentették a megoldást az átkelésre. Ezek működtetése, karbantartása bizonyára legalább annyi gondot és pénzt jelentett, mint a hidak karbantartása. Ezekből volt néhány a térségünkben, de a fentebb már jelzett poroszlói, abádi, szolnoki, várkony–varsányi bonyolíthatott le olyan forgalmat, amely mellett megérte fenntartásuk és üzemeltetésük. Ez az üzemelés sem volt egyenletes, hanem erőteljesen függött az országos kereskedelmi folyamatoktól.

Összegezve: A Közép-Tiszavidék az ország egyik legmostohább természeti viszonyokkal bíró területe volt a középkorban. Ezeket sem vonzó ásványi kincsek, sem bőségesen termő mezőgazdasági területek sem egyensúlyozták. Egyetlen előnyét – fontosnak látszó közlekedésföldrajzi helyzetét – sem tudta kiaknázni a térség népessége, hiszen – az év nagy részében – járhatatlanná vált a táj. A 19. század végének, a 20. század első felének történeti és földrajzi munkáiban ugyan fellelhető Szolnok közlekedési csomópont jellegének hangsúlyozása, ez azonban inkább a Tisza-szabályozás utáni idők visszavetítése volt a 15–16. századra. Így ábrázolhatták tehát a fentebbiekben is említett Szolnok–Debrecen

kereskedelmi utat a maival teljesen megegyező irányúnak, a hatalmas mocsárvidék dacára. Ilyennek mutatta be Borcsiczky Béla a 20. század elején (18). Ezen változtatott Frisnyák Sándor, amikor összefoglaló könyvében (19) már Szolnok–Túr–Várad irányt rajzolt be. A fontos utak hiánya a terület gazdasági-társadalmi fejlődését lelassította. Kevés központi hely (város, mezőváros), önálló gazdálkodás jellemezte a vidéket, melyen még a természetes felszabdaltság mellett a különböző jogállású területek népessége is keményen őrizte identitását.

Irodalom

- BAGI G. (2014): Legendák, tévelygések Szolnok város ezeréves történetében. In: *Tisicum* 23. pp. 169–181.
- BAGI G. – MADARAS L. (2017): Szolnok a középkorban. DJM. Szolnok. 312. p.
- BENEDEK GY. – ZÁDORNÉ ZSOLDOS M. (1998): Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526. Jász-Nagykun-Szolnok MLT. Közleményei 3. Szolnok.
- BLAZOVICH L. (1998): Az Alföld XIV–XVI. századi úthálózatának vázlata. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXVI. Szeged. pp. 51–61.
- BLAZOVICH L. (2002): Városok az Alföldön a 14–16. században. Dél-Alföldi Évszázadok. Szeged.
- BORCSICZKY B. (1914): Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi útvonalai a XIV–XV. században. In: *Földrajzi Közlemények* 5. pp. 301–307.
- CSÁNKI D. (1890–1913): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III–V. Budapest.
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. In: *Földrajzi Közlemények* CXXIV. pp. 109–130.
- DÁVID G. (2005): Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Pasák és bégek uralma alatt*. Budapest. pp. 13–52.
- FODOR F. (1942): A Jászság életrajza. Budapest. 504. p.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történelmi földrajza. Budapest. 313. p.
- GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közl.* pp. 297–307.
- GYÖRFFY GY. (1963): Az Árpádkori Magyarország történelmi földrajza I. Budapest.
- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpádkori Magyarország történelmi földrajza III. Budapest.
- GYÖRFFY I. (1928): Nagykun-sági krónika. Karcag. 151. p.
- KÁROLYI ZS. – NEMES G. (1975): A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja (895–1526). Budapest. 144 p.
- KERTÉSZ R. (2014): Szolnok az Árpád-korban: tények és eredmények. Visegrád. Arch. Altum Castrum Online
- KUBINYI A. (2000.a): Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-Alföldi Évszázadok 14. Szeged.
- KUBINYI A. (2000.b): A városok kereskedelme és fejlődése a magyar Alföldön a középkorban. In: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-Alföldi Évszázadok 14. Szeged. pp. 178–185.
- MÉRI I. (1954): Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a túrkeve-mórici ásások eredményeiről. *Archaeológiai Értesítő* pp. 138–154.

- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (1992): Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig. In: Túrkeve földje, népe I. (szerk.: Örsi Julianna). Túrkeve. pp. 49–112.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (2016): A Nagykunság térségének településviszonyai a X–XI. században. Szolnok, Tisicum. pp. 249–265.
- SELMECZI L. (2011): A Nagykunság és Karcag a középkorban. In: Kunok és jászok 770 éve. Szolnok. pp. 22–41.
- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. In: Észak- és Kelet-Magyarország Földrajzi Évkönyve. pp. 61–75.
- SZÜCS J. (1993): Az utolsó Árpádok. Budapest. 398. p.
- SZÜCS S. (1995): A régi Sárret világa. Fekete Sas. Reprint. 202. p.
- WEISZ B. (2013): A király ketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. MTA BKT. 538. p.

Hivatkozások

- (1) Glaser L. (1939), p. 299.
Fodor F. (1942), p. melléklet, térkép
Somogyi S. (1994), pp. 65–70.
- (2) Györffy Gy. (1987), térképmelléklet/Heves
Blazovich L. (1998), térképmelléklet/Alföld
Kubinyi A. (2000), térképmelléklet/Alföld
- (3) Károlyi Zs. – Nemes G. (1975), p.31.
Méri I. (1954), térképmelléklet
Pálóczi Horváth A. (2016), p. 254.
- (4) Szűcs J. (1993), p. 256.
- (5) Györffy Gy. (1963, 1987), sajnos az utolsó, megyénkkel is foglalkozó kötet még nem jelent meg.
- (6) Selmeczi L. (2011), p. 25.
Pálóczi Horváth A. (2016), pp. 249–265.
- (7) Kubinyi A. (2000.a), pp. 90–99.
- (8) Blazovich L.
- (9) Szűcs S. (1995)
Györffy I. (1928)
- (10) Bagi G. (2014), pp. 172–172.
Kertész R. (2014), pp. 22–27.
- (11) Dávid G. (2005), p. 31.
- (12) Kubinyi A. (2000.b), p. 184.
- (13) Benedek Gy. – Zádorné Zsoldos M. (1998), pp. 197–199.
Weisz B. (2013), pp. 48–50.
- (14) Selmeczi L. (2011), p. 25.
Pálóczi Horváth A. (2016), pp. 249–265.
- (15) Kubinyi A. (2000.b), pp. 183–185.
- (16) Bagi G. (2014), pp. 171.
- (17) Weisz B. (2013)
- (18) Borcsiczky B. (1914), V. tábla/térkép
- (19) Frisnyák S. (1990), p. 47.

„KÖZTES ORSZÁG” – A PARTIUM A 16–17. SZÁZADI POLITIKAI TÉRBEN

CSÜLLÖG GÁBOR¹

An intermediate country – The Partium in the political space of the 16–17th centuries

The Partium is a specific product of the regional division of historical Hungary. Although it did not appear to be such an influential spatial unit as Transylvania or Croatia, it still played an important role in Hungarian history from the 15th century on. The Partium came into being as a political space by the annexation of the existing counties to the Principality of Transylvania in 1541, first of all, at the will of the Ottoman Empire and, as a result of political negotiations. On the basis of its special features, it can be looked upon not only as a historical, but also as a geographical space. Even during the Ottoman era, it did not have a unified territory and a strong control. Its earlier legal status, for the most part, came to an end after the Turks were driven out and the Rakóczi War of Independence was over. Nevertheless, the Partium played an important role in the negotiations with the counties until 1867, according to the changing interests of the Habsburgs in their Transylvanian politics.

1. Bevezetés

Partium sajátos politikai szerepet kapó térsége a történeti Magyarország regionális tagolódásának, annak ellenére, hogy az évszázadok többségében nem jelent meg politikailag tartósan elkülönülő téregységként mint Erdély, vagy Horvátország. Kialakulása, története, működése jól mutatja a történeti Magyarország regionális tagolódásának sokszínűségét és változékonyságát, a földrajzi terek politikai térré alakulásának folyamatát. A magyar történelemben ritka különösségét a három politikai tér között kialakult köztes helyzete, gazdasági és politikai szerepe és a nagyfejedelmi politikában megvalósuló részbeni elkülönülése, „köztes ország” szerepe adja. Ennek a csak néhány évtizedig érvényesülő szerepnek megvannak mind a földrajzi, mind a gazdasági, mind pedig a politikai okai is.

Történeti térként elsősorban a 16–17. századi korszakban volt meghatározó, de már a korai régészeti korszakokban is jelentős kultúrák elkülönülő területe volt (Csüllög G. 2014). A római korszakban Dacia provincia léte alatt fontos előtéri szerepe kapott, amely a népvándorlás időszakában is jelentőssé tette és az egyes népcsoportok időleges megtelepedési központjává vált. A térség a magyarság megjelenése után, a 10–11. században kapott először jelentős politikai szerepet, előbb István országszervezésének lett döntő ütköző területe, majd mint Bihari

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar

Dukátus vált jelentőssé az Árpád-korban. A 13–15. század között a tartományúri rendszerben őrizte meg területi súlyát, emellett pedig a magyar állam középkori gazdaságának egyik fontos centrumtérsege volt.

Komoly változást a 16. századi regionalizációs folyamatok hoztak, amikor első sorban az oszmán hatalom akaratából, politikai tárgyalások közepette fogalmazódott meg önálló politikai térként, amikor az 1570-es speyeri egyezményben János Zsigmond Erdély és a magyarországi Részek fejedelme lett. A Partium területe vármegyék szerint lett meghatározva: Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd vármegyék, valamint Kővár vidéke tartozott bele. Azonban területe kiterjedése és uralása már az oszmán korszakban sem volt egységes és szilárd. A török terjeszkedés miatt Arad Csanád, Békés és Szörény (Krassó és Szörénység területe) vármegyék nemessége is a Részekhez csatlakozott (*Gulyás L.* 2012; 2014; *Kókai S.* 2015), de csakúgy mint a temesi térség, az utóbbi vármegyék területének nagyrésze a 16. század végére ténylegesen török uralom alá került. Ugyanakkor a tágabb földrajzi tér északi megyéi az eredetileg a Kassai Főkapitánysághoz tartozó hét vármegye részeként többször is az Erdélyi Fejedelemség uralma alá kerültek.

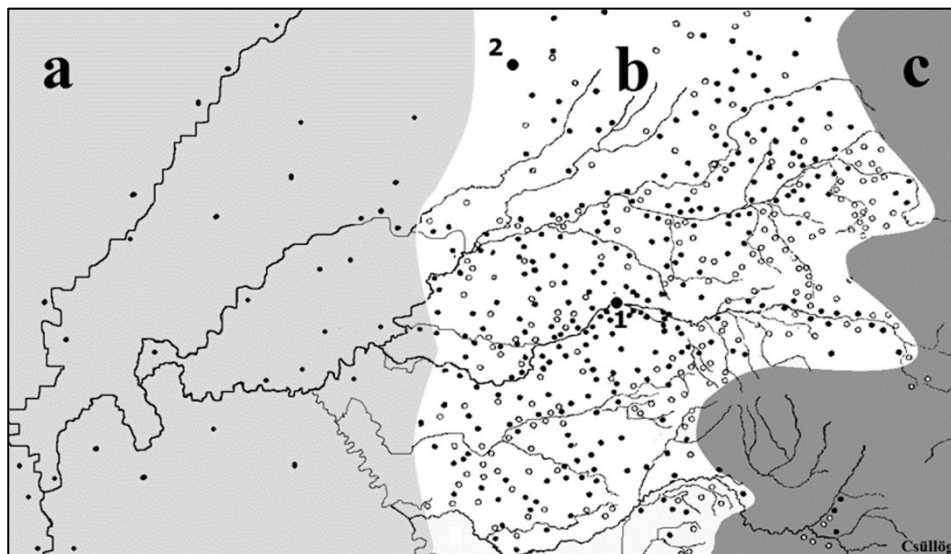
A török kiűzése és a Rákóczi szabadságharc után korábbi jogállása megszűnt mégis a Habsburgok Erdély politikájának változó érdekei szerint sokszor kapott szerepet a vármegyékkel való tárgyalásokban egészen a kiegyezésig.

2. A 16–17. századi Partium tájhasználati és térszerkezeti jellemzői a 12–15. században

A 16–17. században különböző kiterjedésben lehatárolt Partium földrajzi tereként alapvetően a Felső Tisza-völgy, valamint a Tisza és a történeti Erdély határa közötti változatos, a Tisza baloldali mellékfolyói által összefogott térségei határolhatók be. A folyókkal, árterekkel és ármentes síkságokkal, hegylábi felszínekkel, félmedencékkel és hegységekkel tagolt terület a Kárpát-medence egyik meghatározó földrajzi adottságát, a tájak összekapcsolódó hasznosításának lehetőségét jelentette meg. A tágabban értelmezett partiumi térség földrajzilag három részre osztható, de mind a három esetében meghatározó a Kárpát-medence belső domborzati pereme, a az alföld és a hegyvidékek találkozása, amelyet folyók és azok széles völgykapui tagoltak. Az északi rész a Felső-Tiszavidék alföldi síkjára és a Tisza, Szamos, valamint a Kraszna hegyvidékből kilépő völgyeire terjedt ki. A Középső-Tiszavidéki rész az ártértől az Erdélyi-Középhegység alföldre néző vonulatainak vízválasztójáig (részben Erdély határa) tartott és a Berettyó és a Körösök tagolták. A déli rész a Maros völgyétől délre, nagyjából a Cserna völgyéig tartó Erdély határán kívüli hegyvidéket és azok alföldi peremét jelentette (*Csüllög G.* 2007).

A tiszai ártértől a magashegységi zónáig terjedő táji kapcsolódás egymást kiegészítő tájhasznosítású területeket kötött össze. A területi szerveződésben és az állam térbeli működésében fontossá váló települési érintkezések kialakítására

a különböző tagoltsági térszíneken eltérő lehetőségek voltak. Jelentősen befolyásolta ezeket a természeti határok jellege, zártsági foka és a megtelepedésre alkalmas kedvező tájtényezők milyensége: alacsonyabb térszínek, gyengébb lejtők, szélesedő völgytalpak, tagolt és változatos növényzeti és meder borítottság, valamint az árvízmentesség. Az igen jelentős kiterjedésű ártereket a Tisza mellett a Túr, a Szamos, a Kraszna, az Ér, a Berettyó, a Sebes- és a Fekete- és Fehér-Körös alsó szakaszai, valamint a Rétköz, az Ecsedi-láp, a Kis- és a Nagy-Sárrét időszakosan vízzel borított felszínei adták.

1. ábra. A tartósan rögzült települések sűrűségi eltérései a Berettyó és a Körösök mentén a 11–13. században (Jakó Zs., Maksai F., Győrffy Gy. alapján) – a) folyó-térszín (ártér); b) település-térszín (ármentes síkság); c) erdő-térszín (hegyvidék); 1) Várad; 2) Debrecen

Az elzárt, helyi környezetet hasznosító, vízzel körbezárt településhelyek vízjáráshoz igazodó területi áthelyeződése a 15. századig gyakori volt, ezért az ártereket kevés, főleg a folyóhátakhoz, ártérperemekhez kapcsolódó rögzült település jellemezte. Az ártér település formái közül sajátos térhasznosítási és szervezési szerepkörrel tűntek ki az ebben az időszakban jelentős számban működő alföldi monostorok. A sűrű völgyhálózatú, erdős középhegységi felszínek (Bükk-, Réz-hegység, Meszes, Királyerdő, Béli- és Zarándi-hegység nem túl magas és zárt tömegeihez kötődő megtelepedések a különböző szintű völgyrendszereiken keresztül a Tisza felé kapcsolódtak. Míg a szélsőséges mértékben tagolt, magashegységi térszíneken (Kőhát, Bihar-hegység) és a közöttük kialakult kötött irányú, szűk völgytalpú átjárókon inkább a magashegységi erdőhöz kötött szórt megtelepedések, vagy a várakhoz közvetlenül szerveződő várhelyek voltak

jellemzők. Az ártér és a hegyvidékek között elterülő ármentes hordalékkúpsíkságok kedvezőek voltak a megtelepedés sűrűsödésre (*Csüllög G. – Frisnyák S. – Tamás L.* 2014).

A 13. század végétől a korábban aktivizált területekből kiindulóan a birtokstruktúra kiépítésével szerveződő központok és a városi jogállások különböző fajtáinak egyre gyakoribb megjelenésével megindult az összefüggő településrendszerének a kialakulása (*l. ábra*). A birtok tagolódásokhoz és az újabb területek hasznosításához kapcsolódó telepítések sora az aktivizált területek besűrűsödésével párhuzamosan a hegységek erdőtérzsínei és az ország perem területei felé irányult, erősítve a nagytérsegen belüli érintkezési útvonalak kiépülését.

A középkor végére a regionalizáció több évszázados folyamatának eredményeként a regionális tagolódás különböző formái és szintjei jöttek létre, így a tartományok (Erdély, Horvátország, bánágok), a vármegyék, a külön jogállású jász-, kun-, székely- és szász-székek (*Kristó Gy.* 2003). A regionalizációs folyamatokkal kialakuló központok között meghatározóvá azok váltak, amelyek a sűrűn települt térségekben, gazdag helyzeti energiákkal jöttek létre, így jelentős vonzáskörzetet alakítottak ki. Ez utóbbiak elsősorban országosan a Kisalföld szegélyén, a Száva és a Duna egyes szakaszai mentén, valamint az alföld és a hegyvidék találkozásainak völgykapuiban jöttek létre., többek között jelentős számban a későbbi Partium térségében. Itt a hegyvidékek széles völgykapuiban találkoztak a hegyvidékből kifelé tartó, illetve az Erdélyből az átjárókon érkező térkapcsolati irányok, a domborzati peremmel párhuzamosan a síkságon futó irányokkal. Ezek a csomópontjaiban jöttek létre a térség központjai: Szalacs, Bihar, Szatmár, Várad, Zaránd, amelyek közül több, a 13–14. századtól kialakuló gazdasági térszerkezeti vonal a vásárvonal központja lett. Ezek vonzásteréhez szerveződtek az állam regionalizációs területi egységei a vármegyék. A központok körül kialakuló centrumtérségek a 15. századra érték össze és alkottak a nagytérsegre is kiható, összefüggő regionalizációs zónát. A központok közvetlen vonzáskörzete, a közöttük létrejött aktív térkapcsolatok, az azokat megjelenítő útvonalak adták a nagymedencei térszerkezet meghatározó elemeit, centrum térségeit. Mellettük ritkábban lakott és gyengébb áramlásokkal jellemezhető periféria térségek adták az ország további területét. Ilyenek voltak a folyók ártereivel közbezárt alföldi területek, a Duna–Tisza köze, a Körös–Maros köze és a Duna egyes szakaszaihoz, a Tiszához és a Száva, Dráva alsó szakaszához kapcsolódó árterek. Ezek hatásokat befogadó és elnyelő előtéri perifériaként, míg a peremi és köztes hegyvidékek az áramlásokat fókuszáló és az erőforrásokat bővítő, háttéri perifériaként jelentek meg. A 16. századig a későbbi Partium területe elsősorban nem regionalizációs, hanem mint térszerkezeti egység különült el. Centrumtérségeként elsősorban a völgykapukban található központok és a körülöttük található sűrűn lakott térségek értelmezhetők, míg előtéri perifériaként a Körösök ártere, háttér perifériaként pedig az erdélyi határig terjedő hegyvidékek. A térség meghatározó központja Várad volt, vonzástere a tág bihari térségre terjedt ki, és fontos

szerepe volt Erdély és Magyarország kapcsolatában. A 16. század elejére azonban Debrecen több térségi, gazdasági funkcióban vetélytársává vált (*Csüllög G.* 2007).

3. A 16–17. század – a „köztes ország” korszaka

A 16. század közepére a Magyar királyság területén Európában egyedi módon két eltérő struktúrájú, európai és ázsiai birodalom területi rendszere ütközött és egyben fonódott egymásba. A regionalizációs törésvonalak közel 150 éves megléte ellenére a regionalitás folyamatai és a térkapcsolati rendszerek fenntartották a Kárpát-medence sajátosan összefüggő működését, és a magyar államiság folyamatoságát a királyi területek határán kívül is (*Csüllög G.* 2015).

A középkori Magyar Királyság térszerkezetének rugalmasságát mutatta a hódoltság korában végbemenő gyors átalakulása, amely térbeli működésében nem szakította szét olyan mértékben a korábbi szerkezetet, ahogy azt a politikai tér változásából gondolnánk. Nemcsak a különböző politikai terek egymásra hatása és gazdasági egymásra utaltsága volt jelen, hanem különböző funkcióterek (centrum, ütköző és pusztulási és hódoltsági terek) egymást kiegészítő kiépülése.

Az eseményekből feltehető, hogy a két hatalom alapvetően az ország egységében gondolkodott, és a megosztást csak a politikai és hadi erőviszonyok függvényének tekintette. A Habsburgoknak mint meghatározó európai hatalomnak alapvető érdeke volt a középkor egyik meghatározó királyságának egységes területiségben és jogállásban való megőrzése, ezért nem merült fel komolyan a százötven év alatt a helyzet kínálta szétdarabolások gondolata. Sőt tevékenységük a szerkezet megerősítésére irányult, amely a belső háborúkban és a török kiűzésében, majd pedig a 18. század területi közigazgatásának, a regionalitás térkapcsolatait figyelembevevő rekonstrukciós folyamataiban is megnyilvánult.

1541-ben történt meg az ország politikai terének felosztása, amelyben alapvetően az oszmán akarat érvényesült. A magyar korona államiságát Habsburg fő alatt továbbvivő királyi kézen maradó területektől a törökök elszakították és birodalmukba építették be az általuk meghódított területet, de az akkori kiterjedést nem tekintették véglegesnek, ahogy azt a következő évtizedek hódító hadjáratai is bizonyították. Az 1541 és 1570 közötti oszmán területi foglalás elsődleges céljai a szakrális központok – Kalocsa, Székesfehérvár, Buda, Visegrád és Esztergom – voltak. A 16. század ötvenes éveinek hadjárataival a Tisza mentén Szabolcs megyéig, a Maros folyosó, a Temesköz, valamint Esztergom–Eger közötti térségek és központjai kerültek török uralom alá, majd ezt követte a Dráva mentének biztosítása (*Nagy M. M.* 2016). A belső stratégiai terek megszerzése után terjeszkedési céljuk elsősorban a Duna középső szakaszának a térsége volt, Nándorfehérvár és Buda után a következő Dunai térséget uraló központ Bécs elfoglalása (*Hegy K.* 2007). Ez határozta meg az ország más részeivel kapcsolatos politikájukat. Ezzel függött össze, hogy a magyar királyi hatalomtól, fejedelmi hatalom alá rendelve függetlenné tették Erdélyt, amelyet az 1570-es speyeri

egyezmény véglegesített. Ebben határozták meg külön politikai térként a Részetket és helyezték azt az Erdélyi Fejedelemség uralma alá (*Süli-Zakar I. – Szilágyi F.* 2014). Ugyanakkor a Fejedelemség a török szultán adófizetőjévé vált, de ennek fejében politikai, gazdasági és kulturális önállósággal rendelkezett, folytatója lett a középkori magyar államiságnak és a 16–17. századi európai folyamatok egyik meghatározó állama lett. Magát a Partium területét csak a 15 éves háborúban érintették komolyabb hadjáratok.

Az egyezés következtében a földrajzi térség északi része a Királyi Magyarország (Kassai Főkapitányság), a Körösökhöz és a Maroshoz kapcsolódó részei az Erdélyi Fejedelemséghez, míg a déli része az oszmán uralmú területekhez került. Ugyanakkor a három politikai tér hatása a felosztás ellenére nem különült el egymástól. A Királyi Magyarország, az Erdélyi fejedelemség és a Török Birodalom között kialakult hármastár jelentősen aktivizálta a térséget (*Suba J.* 2008).

Partium a Kárpát-medence más részeihez képest folyamatoságot és bizonyos gazdasági stabilitást jelentő Erdély és az új alföldi mezővárosi gazdasági tér között már nem az ország Erdély felé eső közvetítő pereme, hanem a két gazdasági tér aktív érintkezésének színtere lett.

A térség felértékelődését erősítette az is, hogy nem esett a fő, Bécs elleni hadszíntéri irányba, nem alakult ki a máshol fejlődést korlátozó végvári zóna, csak a 17. század közepéig elsősorban a fejedelmek királyság elleni harcai érintették, de ezek nem jártak olyan teherrel, mint az nagy oszmán hadjáratok.

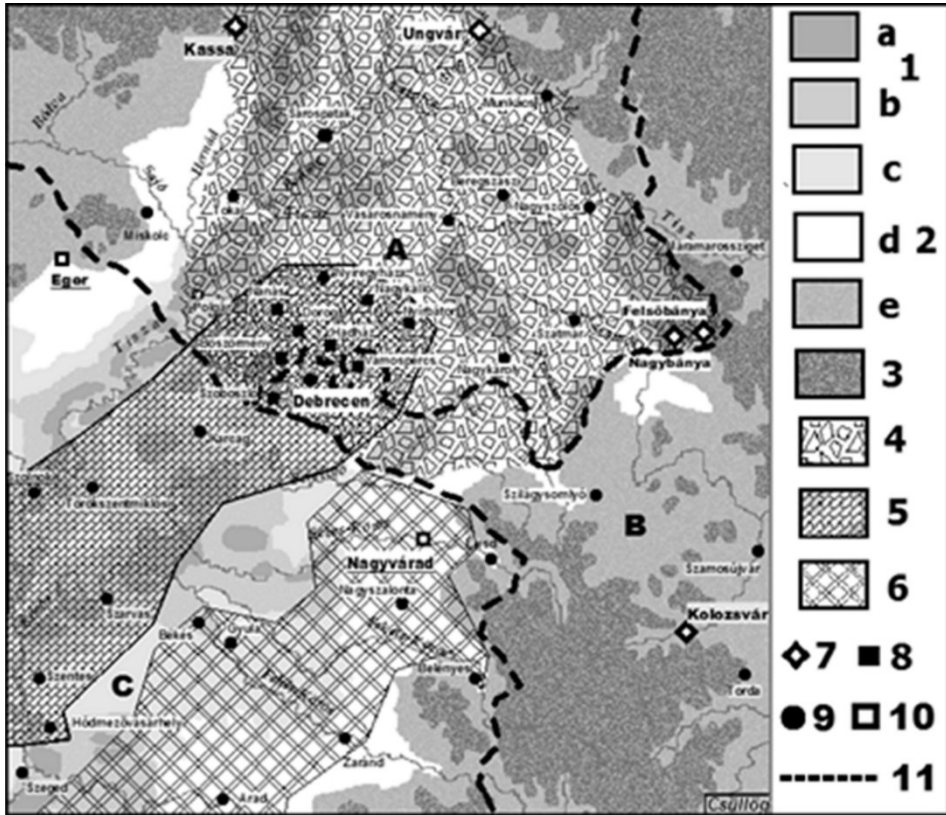
A kedvező folyamatok elsősorban a Partium északi része felé erősödtek, ahol Bethlen és Bocskai korában a politikai súlypont is áthelyeződött, különösen a hétvármegye Fejedelemséghez tartozásakor. Bizonyos értelemben az erdélyi fejedelmek gazdasági bázisává vált, nem kötötték az erdélyi történeti viszonyok, a táji adottságok sokrétősége, a termőföldek bősége is kedvezővé tette a letelepítésekre.

A tájalakításban komoly változást hozott a hódoltság korszaka. Az alföldi hódoltsági területeken végbemenő erőteljes változások következtében a korábban passzív Duna–Tisza közti térség felértékelődött, gazdálkodási rendszere újrafarmálódott és a településhálózata erőteljes átalakulásának indult (*Frisnyák. S. – Csüllög G. – Tamás. L.* 2015). A korábban központ nélküli és részben az erővonaltól távol eső térségekben az agrártelepüléseknek egy sajátos zónája alakult ki, a térség gazdasági aktivizálódása, a mezővárosi fejlődés „alföldi” útjának megindulásával vette kezdetét (*Beluszky P.* 2011), amely összefüggött a mezővárosi gazdálkodás nagyállattartásával és kereskedelmével. Ennek gazdasági haszna azonban nem csak a városokban jelentkezett, hanem a török hatalom jövedelmét is megfelelően biztosította. Az ehhez szükséges nagy terület kialakítása tehát itt egyszerre volt török és magyar érdek. A kis és közepes népességű falvak egy részét, sőt néha egyes városokat is felhagyták (felhagyatták), a településszám csökkent. A gazdasági érdeknek sokkal nagyobb szerepe volt a települések ritkításában, mint a harci cselekményeknek. Ez ugyanakkor környezetátalakulással is járt, mivel a puszták és mocsarak területe jelentősen növekedett

ebben az időszakban. A folyamatok következménye a népesség és települések erős koncentrálódása, a nagyterületű mezővárosok kialakulása és dominanciája lett. A nagykun települések mellett megjelentek a Bocskai fejedelem által letelepített hajdúvárosok is. Ezekre a mezővárosokra ekkor nem a hagyományos hierarchikus településkapcsolatok voltak a jellemzők. Elsősorban az határozta meg funkciójukat, hogy nagy kiterjedésű termő- és legelőterületet alakítottak ki, és meghatározó központjai voltak a távolsági agrárkereskedelemnek.

Debrecen példája mutatta leginkább a térség sajátos helyzetét, a három politikai és két meghatározó gazdasági tér együttes megjelenését és hatását. A városnak alföldi mezővárosi gazdálkodáshoz kapcsolódóan mindhárom politikai térben voltak birtokai, jelentős volt nemcsak távolsági kereskedelmi szerepe, hanem vonzásteret is (amellyel eltért a tipikus alföldi mezővárosoktól). Térhelyzete erőteljesen felértékelődött, súlyát a 16. század közepétől tovább növelte, hogy Partium északi részén igen jelentős politikai, katonai, kulturális és vallási térszervező irányok összegződtek. Bocskai, Bethlen és a Rákócziak tevékenysége meghatározó országos centrumtértséget hozott létre. A korábbi peremi és a lehetséges ütköző téri helyzetének hátrányait Váradtól eltérően sikeresen tudta kivédeni, nem a hadi szerepkör erősítésével, hanem a pénznek, mint politikai fegyvernek a felhasználásával. Fontos központképző tényezővé vált a reformáció folyamatában kialakuló vallási és kulturális funkciója is, amely jelentős kiterjedésű területen érvényesült, mind a három hatalmi zónában. A Tisza felé irányuló hatalmas birtoktestei erőteljesen aktivizálták a korábbi passzív térszintet, ezzel párhuzamosan indult meg a hajdú letelepítésekkel a város körüli településhálózat erőteljes átalakulása. Gazdálkodása, kereskedelmi kapcsolatainak iránya, erőteljes politikai, kulturális fellépése a város új és a későbbiekben is fennmaradó regionális szerepkörét teremtette meg. A korszak végén Debrecen szerepköréhez, népességszámához és gazdasági, kulturális súlyához megkapta a királyi városi kiváltságokat is.

Míg a Felső-Tisza-vidék és Debrecen gazdasági, vallási és kulturális szerepe révén a különböző háborús időszakok ellenére is centrum térségként élte át a hódoltságos időszakot, addig a térség déli része periféria helyzetbe került. Várad országos központi szerepköre már a 16. század közepén megszűnt, az alföld, a hódoltságos területek felé irányuló kapcsolatai eltűntek, vonzási energiája nagymértékben visszaesett. Erdélyi közvetítő szerepe bár megmaradt, de annak jelentősége csökkent, mivel Erdély kapcsolati irányai a Szamos mentén a Felső-Tisza-vidék irányába tolódtak el. A város peremi helyzetbe került, elsősorban hadi szerepe erősödött, ez pedig nem volt kedvező gazdasági kapcsolatainak fenntartásához. Közel került az ütköző zóna, amelynek következtében vonzásterének déli része elpusztult, majd 1660-ban a várost a török elfoglalta, bár vilajet székhellyé tette, de valódi térkapcsolatok és megfelelő polgárság nélkül gazdasági szerepéből sokat veszített, környezete elnéptelenedett (2. ábra).

2. ábra. Partium az 1660-as években. 1. folyó-térszín: a) ritka településhálózati, tartósan vízzel borított felszínek; b) ritka településhálózati, időszakosan vízzel borított felszínek; 2. település-térszín: c) ritkább településhálózati, ármentes síkságok; d) sűrű településhálózati ármentes síksági felszínek; e) völgyi településhálózati dombsági felszínek; 3. erdő-térszín – ritkább, völgyi településhálózati hegyvidéki felszínek; 4. a Felső-Tisza-vidék centrumtérsége; 5. az aktivizálódó alföldi mezővárosi zóna; 6. a pusztítások következtében tartósabban elnéptelenedő területek; 7. királyi város; 8. hajdúváros; 9. mezőváros; 10. vilajet székhely; 11. határ; A) a Magyar Királyság területe; B) az Erdélyi Fejedelemség területe; C) a Török Birodalom területe

Helyzetét tovább rontották a század végén a török kiűzésének háborús pusztításai is (Urbán L. 2006). A 17. század végi és a 18. század eleji háborús időszak eseményei hol kiemelik a térség jelentőségét, hol pusztítják gazdaságát, de a Habsburg uralom 1711 utáni céljaiban már nem kapja meg korábbi szereplét (Szilágyi F. 2014), ugyanakkor, ha az országos politikára nem igazán ható formában, de a megyék nemességének politikai helyezkedési harcában többször megjelent a partiumi örökség, amely a Habsburgok sajátos, a magyar nemességet megosztani igyekvő politikájának sem volt ellenére.

Irodalom

- BELUSZKY P. (2011): Alföldi táj – „alföldi út” In: Rakonczai J. (szerk.): Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány Kötetek 7. Békéscsaba. pp. 355–362.
- CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen. 147 p.
- CSÜLLÖG G. (2014): Partium – történeti tájhasználat és térszerveződés In: Szilágyi F. – Zakota Z. (szerk.): Partium – társadalom, területfejlesztés. Partium Kiadó, Nagyvárad, 2014. pp. 9–22.
- CSÜLLÖG, G. (2015): The role of the migrational zones in the historical processes in Central-Europe and in the Balkans. *Historia Actual Online*, 36 (1). pp. 53–61.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. 1–2. pp. 1–10.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16–17. században. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. évfolyam 1. szám. pp. 1–12.
- GULYÁS L. (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza, Magyarország, 2006.11.17. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 55–68.
- GULYÁS L. (2012): A Délvidék története 2. kötet. Közép-Európai monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. 2012. 121. p.
- GULYÁS L. (2014): A délvidéki vármegyék korai története. In: Gál A. – Kókai S. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Gimnázium és a Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza–Szerencs. pp. 81–89.
- HEGYI K. (2007): A török hódoltság várai és várkatonasága I. kötet. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 403 p.
- KÓKAI S. (2015): Bánság, Erdély vagy Partium: A Szörénység. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. 2. pp. 25–40.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* 19. Szeged.
- NAGY M. M. (2016): A hódoltsági határvidék kérdéséhez *Történeti Földrajzi Közlemények* 4:(3–4) pp. 30–46.
- SUBA J. (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig. In: Reményi P. – Szebenyi A. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A nagyterek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 23–26.
- SÜLI-ZAKAR I. – SZILÁGYI F. (2014): Partium az önrendelkezés rögzítés útján. *Történelmi előzmények, jelenlegi tendenciák.* In: Szilágyi F. – Zakota Z. (szerk.): Partium – társadalom, területfejlesztés, Partium Kiadó, Nagyvárad 2014. pp. 51–70.
- SZILÁGYI F. (2014): Közigazgatás a Partiumban – a honfoglalástól napjainkig. Partium Kiadó, Nagyvárad. 288 p.
- URBÁN L. (2006): A XVI–XVII. század folytonos háborúinak környezeti hatásai Magyarországon. In: Ligetvári F. (szerk.): A magyar környezetgazdálkodás története. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő. pp. 49–58.

ÚJABB ADALÉKOK A SZERÉMSÉGI BORVIDÉK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

KÓKAI SÁNDOR

Additional informations to the historical geography of Szerémség wine region

The extent of the vine-bearing area related to the Szerémség wine region before the Phylloxera bane, based on the contemporary sources and the maps of the first military survey, can be bordered to the east from the line of Sarengrad–Erdővég settlements up to Szalánkemén. Based on contemporary sources which got an accession from the turn of the 19th century, it can be clearly said that the 18th century reorganization of the Szerémség wine region was successful. It was characterized by unbroken development until the appear of the Phylloxera. The relationship system of the wine region's settlements culminated, and the wines produced here again gained national reputation. Unfortunately, we can not provide the exact areal scope of the vineyards located in the periphery of the 33–35 settlements listed in the Szerémség wine region. A sign of the settlements' development and of their inhabitants' wealth is, that the settlements are again strengthening their market town privileges and new settlements are rising into the range of these traditional small towns. By the middle of the 19th century, the density of cities rises above the national average, and the contemporary sources write about busy markets of the populous market towns. The close internal and external relationship system of the market towns and the integration of the neighboring villages into the complex system of grape- and wine-growing practically corresponded to the concept of market town agglomeration.

I. Bevezetés

A szerémségi borvidék történeti földrajzi aspektusú kutatása, a méltán híres szőlő és borgazdaság társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszerének komplex feltárása – az igen jelentős részeredmények ellenére – napjainkig sem történt meg, különösen a filoxéra vész előtti állapotokra vonatkozóan. Az okokat tekintve ki lehet emelni, mind az egzakt történeti források alacsony számát, mind a filoxéra pusztítása után lehanyagolt termelés kevésbé sikeres rekonstrukcióját és nem utolsósorban azt, hogy e terület Trianon óta kikerült a hazai kutatók érdeklődésének fókuszából. Egy korábban – szintén e folyóirat hasábjain – megjelent tanulmányomban néhány fontos, a szerémségi szőlő- és borgazdaság kapcsolatrendszerére utaló elemre – ezek horizontális és vertikális kiterjedésére – felhívtam a figyelmet, azonban az akkor megválaszolatlan kérdések (pl. a borvidék területi-települési termelési specializációja, az egykori pincék és pincerendszerek szerepe és jelentősége, a mikrorégió településközi kapcsolatai stb.) további kutatómunkára ösztönöztek. Ehhez kapcsolódóan újabb forráselemzéseket és terepbejárásokat hajtottam végre, melyek néhány eredményét e tanulmányban adom közre.

II. A szerémségi borvidék területi-termelési kapcsolatrendszere

A Szerémség határait és fontosabb településeit tekintve az első hiteles leírás közel ötszáz éves. Oláh Miklós (1536) Hungária c. művének kilencedik fejezetében az alábbiak olvashatók:

„Azt a részt pedig, amely a Dráva és Száva torkolatai között kelet felé nyúlik el, Szerémségnek hívják, benne fekszik Újlak, a Szerémség kezdete és fővárosa, ez a Duna fölé emelkedő hegyen, Budához igen hasonló fekvésű, királyi épületekkel magasodik, s híres Kapisztrán János sírja miatt is. Sülyszék, Bánmonostora, a szerémségi püspök székhelye, Kamáncs (értsd: Kamanc), Pétervárad, Karom, Zalánkemény mezőváros mind a Duna partján fekszenek. A Száva északi partjának tájékán viszont délről kelet felé a következő várak vannak: Diákóvár, a boszniai püspök székhelye, Szentlőrinc, Marót, Rácsa, Szentdemeter, Bán, Zimony és még sok egyéb.”

A szerző ugyan nem részletezi a szerémségi szőlő- és borgezdaalkodást, de egy fontos elemet kiemel, mégpedig azt, hogy Újlakot tekintették a Szerémség kezdetének, azaz a legnyugatibb településének. Mindez azt is jelentette, hogy az Újlak és Vukovár közötti településeket – a későbbi (19. század vége) jelentős szőlőtermő területeik ellenére – nem sorolhatjuk a szerémségi tradicionális minőségi szőlő- és borvidékhez.

E kijelentésünket egy 1884. évi – a szerémségi filoxeravész előtti – forrás is megerősíti, nevezetesen Bozsolik Ferenc, akinek írása a Borászati Lapokban jelent meg. A szerző Tolna megyei borászként útirajzot írt a Szerémségről. Munkájából az alábbi megállapításait idézzük, amelyek a szerémségi borvidék nyugati határára vonatkozóan mértékadónak tekinthetők. E korabeli forrás alapján az alábbi települések egyértelműen kizárhatók a szerémségi minőségi borvidékből:

„A Vukovár vidékén termő borok minőségre megegyeznek a Tolna-megyei borokkal, mennyiségre nézve holdanként pedig 3-4-szeresen túlhaladja emezt. Sotin és Opátovác közti hegylejtők gyümölcsössel vannak beültetve, hol igen dús termés mutatkozott. A déli és keleti lejtőkön Orelík, Tovarnik és Schid községek közt kitűnő szőlőtők virítanak, melyekről azonban savanykás fanyar fehér bor szüretik.” (Bozsolik F. 1884, 132. oldal)

A fenti borászati útirajz a szerémségi borvidék délkeleti határait tekintve is egyértelműen fogalmaz, mely szerint Erdővég még nem a szerémségi szőlő- és borgezdaság települése: *„Ha ezen vidéket elhagyjuk és az országúton tovább haladunk, érintjük Erdévik (Erdővég) és közel Mitroviczhez (Szávaszentdemeterhez) Moravik községeket, hol azonban nem látunk jelentékeny szőlőtöket; de annál jelentékenyebb erdőket.”*

A filoxeravész előtti szerémségi borvidékéhez kapcsolódó szőlőtermő terület kiterjedését, a korabeli források és az első katonai felmérés térképlapjai alapján Sarengrad–Erdővég települések vonalától keletre Szalánkeményig terjedően határolhatjuk le (Kókai S. 2017). A Fruska Gora Duna folyóra néző lejtőin 15 település (Újlak, Nyest, Szilszeg, Lúg, Svilos, Garáb, Bánmonostor, Cserög,

Belcsény, Dombó, Ledince, Kamanc, Pétervárad, Bakolc és Karlóca) sorolható e borvidékhez. A Karlóca és Szalánkemén között húzódó Kosevac – a Fruska Gora hegység utolsó, lealacsonyodó keleti kiágazása –, amely itt még mindig 268 méter magas, is kiválóan alkalmas volt a szőlőtermelésre. Az itt elhelyezkedő települések közül Csordamovcze és Ószalánkemén szőlő- és borgazdasága volt meghatározó. A Fruska Gora déli lejtőjéhez simuló 16 település (Maradék, Nagyremete, Görgeteg, Neradin, Ürög, Réva, Rednek, Jazak, Kısremete, Besenyő, Sulyom, Gergurevci, Nagyolaszi, Nagylemzsér, Diós és Ó-Bingula) és az itt elhelyezkedő 16 ortodox (szerb) monostor (*1. térkép*) lakóinak is a szőlő és borgazdaság jelenthette ekkor még a legfőbb megélhetést.

A szerémségi borvidékbe sorolt fenti 33–35 település külterületén elhelyezkedő szőlők pontos területi kiterjedését sajnos nem tudjuk megadni, az egykorú források e tekintetben hiányosak. Néhány részlet tekintetében azonban, ismét Bozsolik Ferenchez fordulhatunk, aki szerint: „*az egész karloviczi szőlőhegy egy odavaló szőlész állítása szerint 20 - 25,000 kapásra tehető. A Szerémségben nem holdak, hanem kapás szerint számítják a szőlő területét; (hat kapás = 1000 négyszögöles holddal.)*”

II.1. A szerémségi borvidék termelési körzetei és borai

A 15. századra a Szerémség vált a középkori Magyarország legfejlettebb régiójának egyikévé, elsősorban az európai híru szőlő- és borkultúrájának köszönhetően (*Gulyás L. 2005*). A török hódítás időpontjáig, ami a Szerémséget 1521-ben érte el, a magyar borok fejedelme az 1217-ben már okmányyszerűen említett szerémi bor volt (*Szathmáry L. 1939*). Marton Szabolcs (2017) tanulmányában megemlíti, hogy: „*A szerémi borokat már 1444-től vörös és fehér színüként különböztették meg, s ez a két típus később is gyakran visszaköszön a fennmaradt forrásokban. Megnyugtatóbb képet rajzolhatnánk a szerémségi (karomi) bor múltjáról, ha írott forrásainkból több maradt volna ránk.*” Korábbi tanulmányomban (*Kókai S. 2017*) – a teljesség egy két részletét kiemelve – példák sokaságát citáltam a szerémségi bor hírnevéhez és minőségéhez kapcsolódóan, amelyek megisméltése itt és most felesleges. Sajnos jóval kevesebb tanulmány tesz kísérletet arra, hogy e hírneves borokat adó, de eltérő szőlőtermelési mikrorégiókat, a borvidéken belül időben és esetleg térben is elkülönítse.

II.1.1. A szerémségi szőlő- és borvidék a 16. század elejéig

A Szerémség bora kapcsán gyakran visszatérő kérdés a bor színe. Napjainkig nincs arra egyértelmű bizonyíték, hogy – a török előtt – csak fehérbort adó szőlőket termesztettek a Szerémségben, de az átutazók azt sem említették meg, hogy vörösborral kínálták volna őket. Melchior Besolt eddig az egyetlen ismert utazó, aki 1584-ben nemcsak igen jónak tartotta a karomi bort, hanem ezt is leírta:

„a bornak a színe is szép, olyan tiszta, hogy ilyen minőségűt a magyar borok között hiába is keresne az ember.” (Buza J. 2003). Természetesen e jelző mindkét (fehér, vörös) borra egyaránt jellemző lehetett. Jelenlegi ismereteink szerint a szerémségi bor középkori hírnevét a fehér borok alapozták meg. Mindezt nem csak az egykori forrás, hanem a termelt szőlőfajták alapján is igazolható. A történelmi Magyarország szőlő- és borgazdaságával foglalkozó kutatók egybehangzó véleménye szerint a Szerémségből terjedt el a többek között az Ezerjő, a Furmint, Bakator, Kövidinka, Sárga muskotály. Valószínűleg itt jelent meg szerb közvetítéssel, s indult hódító útjára a kadarka is.

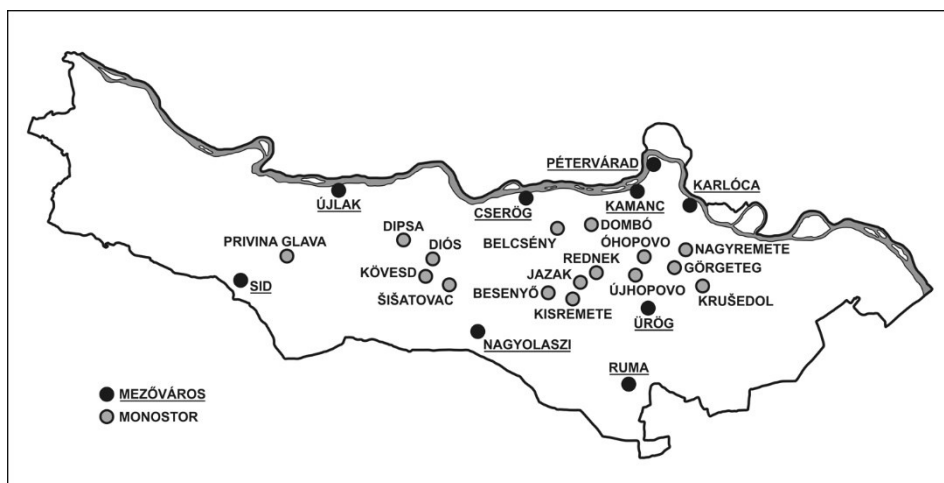
Valamennyi korabeli leírásból az derül ki, hogy a legjobb borok, a legrágább aszúk innen kerültek az asztalokra. A középkor nagyhírű, neves és jellegzetes fajtacsoportját az aszúsodó góhér adta. Balassa Iván szerint az első góhér fajtanév említése Magyarországon 1570-ből, a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint 1590-ből ismert. Másik híres fajta, amelyet a vallonok terjeszthettek el, a furmint volt, ami a Szerémség borát is adta. Sopronban 1230-ban, egy ajándékozási szerződésben említették a Zapfner (furmint) fajtát először. A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a furmint fajtanév első említését azonban csak jóval későbből, 1623-ból ismeri. E problémát természetesen e sorok írója sem fogja tudni megoldani, az azonban elég egyértelműnek tűnik, hogy a szerémségi vörös borok csak a 15. század közepétől válhattak ismerté és híressé.

Az okleveles történeti források a középkori Szerémség monostorokkal, falvakkal és mezővárosokkal sűrűn telehintett borvidékét az ország legvirágzóbb tájai közé sorolták. A 15. század végére a Szerémség az ország egyik leggazdagabb területévé vált, melynek Kamanc volt a legtehetősebb mezővárosa 500 lakóházával, két katolikus templomával, pincéiben 10.000 hordó jó borával és messze földön híres latin iskolájával (Szathmáry L. 1939).

Közismert, hogy a török hódoltság a balkáni nyílt erjesztésű vörösborkultúra megjelenését is eredményezte. A Szerémségben is megjelentek, majd elterjedtek ezek a jellegzetes borok, a kadarka szőlőfajtaival és a rác ürmösnek nevezett ízesített vörös (kadarka) ürmösborral. E tekintetben kiemelkedtek a Fruska Gora hegység ortodox kolostorai, amelyek e specialitásnak a meghonosítói és elterjesztői voltak (1. térkép).

A szerb ortodox kolostorok mellett, hogy az ürmös borok készítésének központjaivá váltak, kiemelkedő kultúrtörténeti értékeket is őriznek. Valamennyi közül az egyik leghíresebb és talán a legértékesebb a Krusedol kolostor, amelyet 1509 és 1516 között építtetett Brankovics György. A kolostor kitüntetett szerepe annak is köszönhető, hogy a Brankovics, és az Obrenovics királyi családok temetkezési helyeül szolgált. Külön említést érdemel még a két hopovói kolostor. Novo Hopovo a térség egyik legrégebb kolostor-együttese, amely Szent Miklósnak, a szerbek legismertebb védőszentjének tiszteletére épült 1576-ban. A Staro Hopovói kolostort még a 16. század legelején alapították, de a régi épület áldozatul esett a történelem viharainak, így a helyén csak 1752-ben épült fel a ma

is látható egyszerű rendház. Érdeemes kiemelni még Görgeteg kolostorát, melyet nem freskók, hanem virágokat ábrázoló festmények díszítenek. Udvarnok (Ravanica) kolostorának helyén már a 16. században is kolostor állt, de a 17. század utolsó éveiben érkeztek ide a török elől menekülve a szerbiai Ravanica kolostor szerzetesei. A szerzetesek később innen is menekülni kényszerültek, és Szentendrén találtak átmeneti menedéket, ahová ereklyéiket – köztük Lázár cár földi maradványait és gyászleplet – is magukkal vitték. A Fruska Gora további görögkeleti kolostorai a belcsényi (Beocin), a besenyői (Besenovo), a diósi (Divos), a kövesdi (Kuvezdin), a kisremetei (Mala Remeta), a nagyremetei (Velika Remeta) és a jazáki (Jazak), amelyek jelentős kulturális szerepet töltek be (1. táblázat).

1. térkép. A szerémségi borvidék fontosabb városai és ortodox monostorai (1848)

1. táblázat. Néhány görögkeleti kolostor népességének etnikai-kulturális jellemzője (1910)

Kolostor	jelenlévő népesség	a jelenlévő népesség anyanyelve			írni és olvasni tudók
		horvát	szerb	egyéb	
Manastir Besenovo	327	3	306	18	116
Manastir Jazak	23	-	23	-	15
Prnjavor Jazak	138	9	129	-	55
Prnjavor Krusedol	446	-	441	5	261
Manastir Vrdnik	840	31	140	669	475
Prnjavor Vrdnik	441	48	325	68	254
Manastir Beocin	492	22	102	368	271

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

A szerémségi görögkeleti ortodox kolostorok jelentős birtokadományokkal is gazdagodtak az évszázadok során, s a 19. század végi állapotok arról tanúskodnak, hogy fontos szerepet játszottak e mikrorégió gazdasági fejlődésében. A közhiedellel ellentétben azonban, ekkor már nem a szőlő- és borgazdaság jelentette (2. táblázat) a gazdasági-gazdálkodási létalapjukat. A gazdasági-gazdálkodási struktúraváltás a filoxéra pusztításainak következménye.

2. táblázat. Néhány szerémségi ortodox kolostor jelentősebb földbirtokai a gazdálkodás jellege szerint (1895)

Település	A gazdálkodó neve	A birtok tulajdonosa	Össz-terület	szőlő	szántó	erdő
				katasztrális hold		
Újlak	Dipsai g. kel. zárda	Dipsai g. kel. zárda	638	2	8	604
Sarengrad	Zrnic János g. kel. lelkész	Mohovói g. kel. zárda	103	2	97	-
Ürög	Damjanovic István bérlő	Hopovói g. kel. zárda	619	-	534	-
Ürög	Hopovói g. kel. zárda	Hopovói g. kel. zárda	1448	3	61	1206
Jazak	Jazak g. kel. zárda	Jazak g. kel. zárda	1640	-	270	1194
Jazak	Remete mala g. kel. zárda	Remete mala g. kel. zárda	370	-	213	36
Krusedol selo	Krusedoli g. kel. zárda	Krusedoli g. kel. zárda	2375	10	1710	1710
Lemzsér	Sisatovaci g. kel. zárda	Sisatovaci g. kel. zárda	1195	8	506	572
Berkasovo	Privina-Glavai g. kel. zárda	Privina-Glavai g. kel. zárda	1153	15	277	727
Borovo	Bulic Mihály g. kel. lelkész	Borovói g. kel. zárda	104	1	101	1
Opatovác	Blidovic János g. kel. lelkész	Opatováci g. kel. zárda	111	2	107	-
Görgeteg	Ruvarac Hilarion g. kel. lelkész	Görgetegi g. kel. zárda	2867	-	na.	na.

Forrás: A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1897) adatai alapján saját szerkesztés

A legnagyobb földbirtokokkal rendelkező kolostorok nem adták haszonbérletbe sem a szántókat, sem az erdőterületeket. E birtoktestek a szomszédos települések határában elhelyezkedve lehetőséget biztosítottak arra, hogy a kolostorok vezetői a gazdálkodás irányítását a kezükben tartsák és egy-egy kolostor ténylegesen is térszervező központi funkciót töltsön be.

A kolostorokban folyó borkészítés részleteit tekintve egyetérthetünk Schams Ferenc (1832–33) megállapításaival, mely szerint a Szerémségben az ürmös bor készítésekor fahéjt, koriandert, csillagos ánizst, szegfűszeget, szerecsendióvirágot, szerecsendiót, narancshéjat, citromhéjat, kálmosgyökeret, violagyökeret, ürömfüvet, ezerjófüvet, édes és keserű mustárlisztet használtak ízesítésre, illatosításra. A hordót rétegesen telerakták, és a keverékre kadarka óbort öntöttek.

A török által elfoglalt szerémségi borvidék hanyatlása már a 16. század első harmadától megindult, mindezek ellenére a 17. századi forrásokban még felbukkant a szerémi bor, olykor az alföldi khász városok vásári számadáskönyveiben. Buza János kutatásaiból is ismert:

„Kecskeméten pedig feljegyezték, hogy az 1640-es évek elején két karomi hordó közül a kisebbikbe 161, a nagyobbikba 173 pint bort tölthettek, mai mérték szerint mintegy 270–290 liter ital fért beléjük. (1 magyar pint = 1,696 liter, azonos a pozsonyi pinttel, 1 akó = 33–35 pint, az időtől és helytől függően). A nagy-kőrösiek 1641-ben a szegedi vásárban igen nagy összegért (ekkor egy szarvasmarha 11 tallért ért), azaz több mint 816 tallérért vettek 8 hordó karomi bort. A szerémségi bort azután 20 százalékos haszonnal mérték ki, annak ellenére, hogy a mezővárosban megforduló katonák – köztük a próféta tilalmát megszegő igazhitűek is – a bor nyolcadrészét fizetség nélkül itták meg” (Buza J. 2003).

II.1.2. A szerémségi szőlő- és borvidék jellemzői a 19. század első harmadában

A szerémségi szőlő- és borvidék rövid, tömör jellemzését e korszakra vonatkozóan Fényes Elek (1839–40) foglalta össze hat kötetes művében, amelyben Magyarország és a hozzá kapcsolt tartományok statisztikai és tömör geográfiai leírását adta közre. E munkájából a Szerémségre vonatkozó néhány részletet érdemes szó szerint – átírás nélkül az eredeti stílusban – megismerni: „... az egész Szerémségben jó bor terem, de kiváltképen megkülönbözteti magát az, melly a többször említett hosszú hegylánczon (értsd. Fruska Gora), Illoktól Kárloviczig természetik, névszerint pedig: Illokon, Banoshtoron, Csereviczén, Beocsinban, Ledinczen, Kameniczen, Beshenovón. Mindezen borok nagyobbára veresek, hanem egy idő oltá a' fejér bornak még jobb ára lévén, a' fejér szűrése is nagyobb divatba jött. Leghíresebb fejér bor terem Rakováczon, mellynek egészen az a' szamatja van, a' mi a' Cyprusi bornak, 's édessége is az lenne, ha a' szőlők némi túl érettségi fokig le nem szedetnének. A' szerémi vörös bor édes, erős, 's bizonyos kedves szamatú, 's inkább csemege, mint asztali bornak alkalmas. Színe setét vörös, 's izére nézve kedves és lágy. A' fejér bor felette erős és bódító, vizezni magát nem hagyja, mellynél fogva nem asztali bornak, hanem kemény savanyú borok megjavítására használtatik. Egyébiránt mind a' vörös, mind a' fejér bor forrása után néhány holnappal tökéletesen megérik és a' legjobb borismerő is ó bornak tartaná; e' mellett jó pinczében 's gondviseléssel soká eltartathatik, de fájdalom! Szerem vármegyében a' hegyi pinczék szokásban nem lévén, e' miatt a' legnemesebb bor is hamar romlásnak indul. Aszú bort

Szeremben nem szokás készíteni, de az ürmöknek több nemei divatoznak, mellyek közül az úgy nevezett Kárloviczi pezsgő ürmös (Tropf-Wermuth) különösen dicsértetik, 's vele az országban, sőt Bécsben is nyereséges kereskedést űznek. A' kárloviczi gymnasiumban volt tanító Wolny és Schanz végezedi főhadnagy, a; különféle szeremi szőlőfajokat felszámítván, összeséggel 112 fajra találtak, mellyek közül 41 kék, 10 veres, 61 fejér; 17 jókorérő, 24 későnéző, 'stb. A' fejér fajok közül leginkább divatozik az úgy nevezett Szeremi zöld (Velika Zelena), melly másképpen végszendrőinek (Szemendrianer), 's mint a' Bánátban Magyar-kának is neveztetik. A' kék fajok közül: a fekete burgundi (Cerna okrugla Ránka), fekete frankomat (Cerna okrugla Ránka druge Strake), kék kadarka (cerna Skadarka). mellyet kadarkának, magyar szőlőnek, 's mint Hegyalján és Érmelléken porcsinnak neveznek, 's melly Magyarországon a' legnemesebb kék szőlő faj, aszút, legtöbbet ad, a' minthogy a' ménési nectár is ebből készül. — A' szőlőtökék Szeremben sorban vannak ugyan ültetve, de karók nélkül állnak, 's a' gyomlálás (a' felesleges hajtások, 's az alsó kövér levelek le tépése) ezen meleg tartományban nem hogy hasznos volna, sőt inkább igen káros, mert a' nap sugarai kártékonyan hatnak a' gyenge fürtöcskékre. — A' mi már a' szeremi szőlők kiterjedését, 's évenkénti termését illeti, Schams (Ungarns Weinbau 1832, I B. 141 l.) a' vármegyei szőlőhegyeket 21,305 holdra becsüli, holdját 1600 □ ölével számítván, az évenkénti közép termést pedig egy holdra 20—21 akó bort rónván, összeséggel egy millió akóra teszi, melly valóban elég szerényen becsültetett, mert az 1828-ki országos összeírás szerint adó alá eső szőlő 407,715 kapa, (50,964 hold 600 □ öl) vagy mint itt nevezik motika (egy motika = 200 □ öl) találtatván, ennek évenkénti közép termése 839,428 akóra határozottatott, pedig még ebbe az uradalmi 's más szabad szőlők bele számlálva nincsenek..." (Fényes E. 1838—40. 5. kötet. 47—48. oldal).

Fényes Elek nem fogadja el Schams Ferenc statisztikáját a termés mennyiségét illetően, s azt is jelzi, hogy a szőlő- és borkultúra egyik fontos elemét jelentő hegyi pincék, gyakorlatilag hiányoztak a Szerémségből. A borkészítés másik fontos elemét tekintve pedig kiemeli, hogy a szőlő préselése alig ismert e vidéken: „...a' Szerémségen a' bor-sajtok nem lévén szokásban, e' miatt a' törkölyből igen sok 's egyszersmind nagyon jó pálinka kerül ki, úgy hogy évenként 85,220 akóra becsülik a' törkölyből égetett pálinkát..." (Fényes E. 1838—40. 5. kötet. 51. oldal).

Fényes Elek állapotrajza az egyes települések esetében jól jelzi, hogy melyek azok a promontóriumok, amelyek a legjobb minőségű borokat adják, melyek közül az alábbiak emelhetők ki:

Cserevics: „A' város a' Fruska-Gora hegységnél fekvén, tágas szőlő-hegygyel bir, melly igen nemes bort terem. A' legjobb promontoriumok ezek: Belo-Brodo, Lippa, Votorany, Kraliza, Lóvra.”

Újlak: „de mindenek felett hires bort termő szőlőhegye érdemel említést. Legjobb bor terem: a' Janova, Rodosko, Prolo, Laog, Gerebics nevű promontoriumokon.”

Kamenicza: „*Szőlőhegye igen nemes bort terem, különösen Provalia, Csurduk, Skirine, Mala- Kamenicza, nevű hegyszakaszok.*”

Banoshtor: „*hires bort termő szőlőhegygyel, mellynek Bikony e's Jekenosch szakaszai kiváltképen megkülönböztetik magokat*”

Ledincze: „*Szőlőhegyének legnemesebb bort termő részei: Liparia, Kovacsevacz és Breszlavi*”

Karlóca: „*Szőlőhegye nagy kiterjedésű (2595 hold), 's igen hires vörös és fejér bort terem; valamint pezsgő ürmöse szinte országszerte ismeretes. Boron kívül, még szilvapálinkával is nevezetes kereskedést üz.*”

Pétervárad: „*roppant kiterjedésű szőlőhegy (2186 hold), melly becses vörös és fejér bort terem. Egész határa 5809 holdat foglal el*”.

Sajnálatos tény, hogy a szőlő kiterjedéséről Fényes Elek kevés helyen nyújt információkat. Pétervárad esete kivétel, melyhez ekkor hozzá számították az 1541 fős népességgel rendelkező Bukovicza falut is. A két település együttes területe 5809 katasztrális holdra terjedt, melyből a szőlők 37,6%-ot (2186 holdat) foglaltak el. Az összes földalapról ilyen magas értékek inkább kivételnek, mint általános tendenciának számíthatnak még a Szerémségben is.

II.1.3. A szerémségi szőlő- és borvidék pincéi

A szerémségi borvidék pincéit és pincerendszereit tekintve rendkívül szélsőséges álláspontokkal találkozunk. Fényes Elek a fentebb idézett leírásában az 1840-es évekre vonatkozóan azt állította, hogy nem voltak elterjedve a hegyi pincék, ugyanakkor Kamanc pincéiben már a 15. század végén tízezer hordó bort tároltak (*Szathmáry L.* 1939). Amennyiben ezen utóbbi adatot elfogadnánk, akkor csak Kamancon, minden hórdóra két méter hosszú pincerészt számolva (a kamanci hordó ürmértéke a korabeli források alapján meghaladta a 200 litert) minimum 20 kilométer összhosszúságú pincerendszernek kellett volna lennie. Verancsics Antal 1557-ben írt naplójában pedig megemlíti, hogy a törökök 1526-ban amikor elfoglalták a várost mintegy hétezer borral teli hordót törtek össze. A jelenlegi állapotokat ismerve Karlócán mintegy hatvan pince várja borkóstolóra a vendégeket és makacsul tartja magát az az információ, hogy a város alatt annyi a pince, hogy összhosszúságuk elérné a 14 kilométert. Mindazok ellenére, hogy Kamanc és Karlóca a szerémségi borvidék két legjelentősebb központja, a pincék mennyiségét és hosszúságát fenntartásokkal kell kezelni, mert a régió geológiai-földtani adottságai sem kedveztek a nagy pincerendszerek kiépítésének.

A Fruska Gora a kisebb szigetrgöket is figyelembe véve, 80 km-es hosszúságban, hullámos löszterületből emelkedik ki. A hegyvonulat szélessége a 11 km-t kevés helyen múlja felül. Fruska Gora vonulatának tengelyét a fillitből és csillámpalából álló paleozóos kristályos palák alkotják. A redő két szárnya mészkőpalából és kristályos mészkőből áll. Az északi rövidebb szárny legnagyobb részét a fiatalabb képződmények elfedik, csak helyenként, mint pl. a

pétervárad Várhegy (kristályos pala, diorit, trachit-tellérek) és a Kamenicától délre emelkedő Brieg-hegy (paleozóos mészcillámpala, kristályos mészkő), bukkan ki a hegység magvának egy-egy kisebb-nagyobb elszakadt röge (Koch A. 1903). Beočin (Beocsin) környékén – a Duna jobb oldalán – 100–200 méter magasan a meder fölé emelkedő lösz és márgás kőzetből álló magas partot láthatunk. Az óidei képződmények – amelyeket a Rakovac melletti kőfejtő tanúsága szerint napjainkban is bányásznak – mellett a középidői üledékek (pl. triász mészkő, alsó-kréta homokkő és agyagpala stb.) és a harmadidőszaki (pl. középső-miocén mészkő, márga, homok és agyag, alsó-pliocén "beocsini cementmárga", agyag, homok és kavics stb.) sem kedveztek a pincék kialakításának. A negyedidőszaki képződmények közül a hegységet körülvevő pleisztocén lösz szerepe emelkedik ki. A pincék nagy részét ebbe vágták, ezért viszonylag rövidek, vizesednek és az állékonyság is gondot okoz. A pincék klímája sem megfelelő a borok tartós tárolására.

A pincék kiépítését a Fruska Gora morfológiai adottságai sem segítették elő. A Dunára néző északi oldal meredek, olykor a szálban álló alapkőzet bukkan a felszínre, a lefutó patakok völgye meglehetősen rövid, mély és meredek. Hóolvadáskor vagy őszi esőzések idején e völgyekben a lineáris erózió komoly pusztító tevékenységet okoz. A hegység hidrográfiai gazdagságát mutatja, hogy 187 forrása és 44 patakja van, persze ezek a források alacsony vízhozamúak, a patakok pedig rövidek. A Fruska Gora déli lejtőin szintén sok, de jóval hosszabb, s kevésbé mély völgye van, melyek, mint a Száva felé siető patakok levezetői, a síkság felé nyílnak. E morfológiai térszínnek már alkalmasabbak a pincék kialakítására, de itt is elsősorban a löszbe mélyülnek és rövidek. A legalkalmasabbak a hegység keleti vonulatsorának lejtői, ahol 200–300 méter magasságig emelkedő rögök mellett a szelíd dombos-hullámos térszínnek a meghatározóak. Geológiai szempontból itt a lösz terjedt el a legjobban, ez alkotja majdnem teljesen, s borítja be az Ószalánkemén–Karlóca közötti területet. A neogén homok és az agyagmárga csak szórványosan, a mélyebb völgybevéágásokban fordul elő.

II.1.4. A szerémségi borvidék településstruktúrája

A 18–19. század fordulójától megszorodó korabeli források alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a szerémségi borvidék 18. századi reorganizációja sikeres volt. A filoxéra megjelenéséig töretlen fejlődés jellemezte, a borvidék településeinek kapcsolatrendszere kiteljesedett, s az itt készített borok ismét országos hírnévre tettek szert (Gulyás L. 2012). A települések fejlődésének és lakóik gazdagságának egyik jele, hogy ismét megerősítik mezővárosi kiváltságukat, illetve e tradicionális kisvárosok sorába új települések emelkednek. A 19. század közepére a várossűrűség az országos átlag fölé emelkedik, s népes mezővárosok forgalmas vásáraitól írnak a korabeli források. A mezővárosok szoros külső-belső kapcsolatrendszere és a környező falvak integrálása a

szőlő- és borgazdaság komplex rendszerébe gyakorlatilag megfelelt a mezővárosi agglomeráció fogalmának.

3. táblázat. A szerémségi borvidék országos vásárt tartó települései (1848)

Mezővárosok és falvak	Népességszám			Országos vásárok időpontjai
	1839	1870	1910	
Nushtár	726	991	1307	júl. 25. okt. 28.
Babszka	398	1275	1642	szept. 08.
Cserevics	1828	2776	3433	na.
Erdővég	2355	3496	5018	ápr. 10. szept. 29.
India	1936	4186	7281	jún. 02. dec. 06.
Kamonc	1683	2016	2510	máj. 03. jún. 22. okt. 18.
Karlóca	4357	4874	6337	évente négyszer
Ószalánkemén	1541	810	963	na.
Óvukovár	4056			május 01.
Újvukovár	807	8050	10347	-
Pétervárad	2814	3348	4160	febr. 24. jún.24. nov. 11.
Ruma	7071	7771	11840	jún. 29, szept. 29.
Sarengrad	967	2424	2596	júl. 29.
Szottin	774	888	1257	-
Tovarnik	2630	2222	2520	szept. 14.
Újlak	3180	3776	4852	jún.13, aug. 02, okt. 23.
Ürög	3559	4848	5509	jan 6, márc. 25. júl. 26. aug. 10. okt. 21. dec.13.
Sid	3468	3377	5066	márc. 19, nov. 01.
Nagylemzser (falu)	1390	1492	1854	szept. 08.
Rednek (falu)	953	1546	4012	jún. 15. dec.17.
Gibarac (falu)	833	855	975	május 16.
Összesen	47326	61021	83479	-

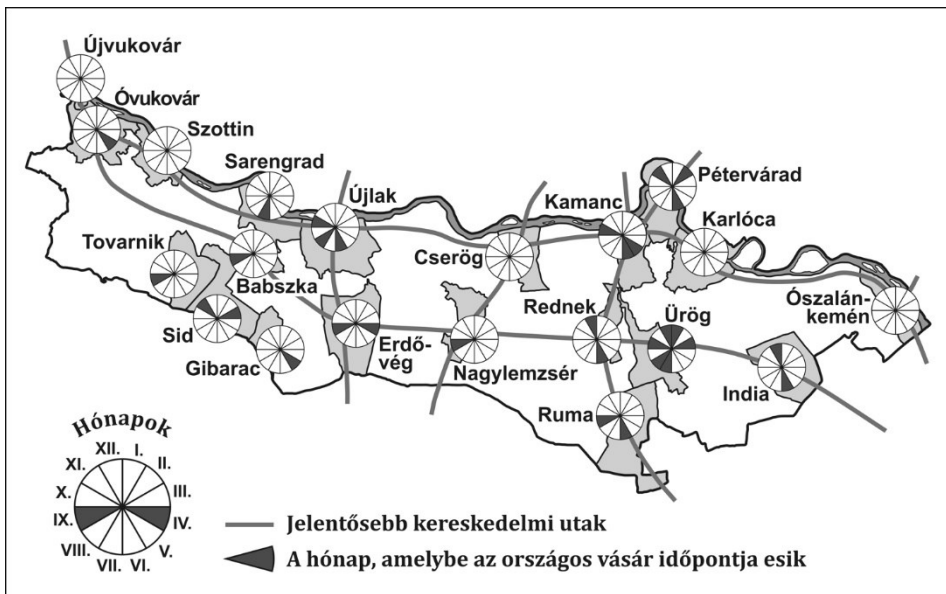
Forrás: G. Szalkay (1848), ill. Népszámlálás (1870, 1910) alapján saját szerkesztés

A szerémségi borvidéki mezővárosi agglomeráció fejlettségi fokának megállapítása további kutatásokat igényel. Tokaj-Hegyalja kutatása (pl. *Balassa I.* 1973, *Frisnyák S.* 1990, *Boros L.* 1999, *Kókai S.* 1997 stb.) és a Kárpát-medence más borvidékeihez kapcsolódó ismereteink (pl. *Boros L.* 1999, *Kókai S.* 2000, 2011 stb.) alapját képezhetik néhány szerémségi sajátosság kiemelésének is:

- A szerémségi borvidék árualapjának értékesítését 18–20 mezőváros országos vásárai tették lehetővé (3. táblázat, 2. térkép), azaz a borvidékhez tartozó települések fele mezővárosi jogállással rendelkezett 1848-ban.
- Az országos vásárok fontosságát egyrészt jelzi, hogy egyes településeken négy-hat országos vásárt (pl. Karlóca, Ürög stb.) is tartottak, másrészt a „vásári sokadalmak” száma és az időbeli eloszlása alapján – a borértékesítési „földénnyel” is szoros kapcsolatban – ezek kéthetente elérhetőek

voltak, s akkor még a Duna bácskai partján lévő mezővárosok piacait nem is vettük számításba, amelyek elérése sem jelentett leküzdhetetlen akadályt.

- Az 1848. évi vásárnaptár adatai alapján három falusi jogállású településen (Nagylemzsér, Rednek és Gibarac) is tartottak országos vásárt, részben a korábbi tradíciók, részben a borkereskedelmi forgalom igényéhez igazodva.
- A szerémségi borvidék városai jelentős népességkoncentrációt jelentettek és a dinamikus népességyaradás mellett a központi funkciógazdaságuk is fokozódott.
- A borvidéki termékek piaca jutásának igényét és a termelők tőkeerejét mi sem jelzi jobban, mint hogy a 19. század második felében kiépülő magyar vasúthálózat két irányból (Zágráb–Vinkovci–Ruma, Budapest–Újvidék–Pétervárad) is viszonylag korán megérkezett a Szerémségbe.

2. térkép. A szerémségi borvidék országos vásárt tartó települései (1848)

II.1.5. A szerémségi szőlő- és borvidék termelési mikrorégiói a filoxeravész előtt

A kiegyezést követő korabeli visszaemlékezések alapján szembesítjük forrásainkat, amelyek segítségünkre voltak a szerémségi borvidék pontosabb lehatárolásában is. E források lehetőséget teremtenek arra is, hogy megkíséreljük az egyes termelési alkörzetek elkülönítését a szerémségi szőlő- és borvidéken belül.

Las-Torres János 1869-ben megjelent korabeli leírásából ismerjük, hogy a Fruska Gora déli lejtőit tekintve rajzolható meg az egyik borászati alkörzet:

„A déli lejtőség leghíresebb bortermő helyei Gregorievec (Gergurevci) körül fordulnak elő. Ezenkívül kitűnő minőségű borokat természetesen Piszinatz és Devoseh (Diós) vidékén a következő görög keleti zárdák közelében Ravanitza, Werdnik, Gergeteg és Hopovo, ill. a jazaki, irnegbi, neradini, krussedoli, s a nagyremetei határban, mely borok mindnyájan a jó hírű syrmiaiak közös neve alatt ismeretesek, mind oly kitűnő vörös borok ezek, melyek fahaj és szegfűszerű illatjuk által a bordeauxi borok jelességével vetekednek és valamikor tán majd még azok hatalmas vetélytársai is leendenek.”

Szintén Las-Torres János az, aki az előbbi boroktól elkülöníti a Karlóca környékén szűrt borokat, mind a minőségük, mind íz- és zamatanyaguk alapján, de megjegyzi, hogy Rakovac (Dombó) környékén már inkább a fehér borok jellemzőek:

„A Szerémség azon lejtői közt, melyek jobbra keletnek irányulnak, Carlovitz (Karlóca) birja, egyiket a legjobbaknak s borának világhíre innét áradt szét, az egész vidék jeles s főképp vörös boraira, melyek közé főleg az illoki, susseki, cserovitzai sorozandók; továbbá ama felséges vörös és fehér borok is, melyeket a rakovatzai kolostor környékén a híres saladia borok neve alatt szűrnek; de a Szerémség jó hírű borairól szólván, nem hallgathatjuk el még a következőket sem, t. i. beocsinit, ledincseit, kameneczit, a Pétervárad vidékbelieket, és azokat, melyek Csordamovcze és Slankamen határörvidéki községek területein előfordulnak.”

A szerémségi vörös borokat Bozsolik Ferenc is két csoportra bontja, kiemelve a Karlóca környékieket:

„Mondhatom, hogy a vörös borok, leginkább a karloviczi kelet és délkeleti hegységen termők igen szeszesek, zamatosak és erősek; színre nézve tiszta, szép átlátszó sötét színűek. Ízlelésénél egy ritkán élvezhető kellemes, édes tejhez hasonló ízt érezni. Ízleltem azonban oly vörös bort is, mely édeses, de kemény volt, ez azonban délnyugati hegylejtőn 1880-ban termett.”

A Fruska Gora Duna menti településeiről Bozsolik Ferenc is azt írja útirajzában, hogy a fehér borok a meghatározóak, különösen Újlak, Szilszeg és Cserög települések határában:

„Illok, Susek és a csereviczi hegyek leginkább fehér bort szolgáltatnak”

Az eddigiek alapján is megállapítható, hogy a fehér és vörös bort adó termőterületek elkülönültek, s a fehér borok és szőlőfajták inkább a Fruska Gora északi lejtőin, az Újlak és Kamonc közötti településeken volt jellemző. Kamonc esetében a korabeli források szerint fehér és vörös szőlőfajták vegyesen voltak ültetve, ettől keletre (Karlóca/Karlovicz) azonban már a vörös szőlőfajták domináltak. Bozsolik Ferenc szerint:

„Kamenicz (Kamonc) vidékén a szőlőhegyek már rendezettebbek. Itt szerencsém volt gróf Karácsonyi nagy kiterjedésű szőlőjét tüzetesen megtekintennem; melyben az ültetés igen czélszerűtlen, mivel a vörös és fehér fajok vegyesen

vannak ültetve; a munkáltatása azonban rendes és a Szekszárd vidéki szőlőmunkáltatáshoz hasonló. ... E vidék szőlészeti központja Kamenicz, a hová akár a Dunán, akár kocsin utazzunk, a vidéket mindenütt szőlővel látjuk beültetve.”

„A vörös bor — valamint a fehér is — különös zamatú e vidéken; de a karloviczi előtt kalapot lehet emelni, mely zamatra, izre, illatra és szeszre nézve a többieket jóval felülmúlja.”

„Vörös bort termő fajok: a hegyes- és nagy szemű kadarka, csóka-szőlő, — ez utóbbi kevesebb, — és még más két előttem ismeretlen faj. A fehér bort termő fajok azonban már jobban el vannak terjedve, ezek: slankamenka, szerémi zöld, sárfehér, nagy szemű rizling, kevés vörös dinka, és mint kalauzom mondá: „fuger”, mely a jó illatú és zamatú kitűnő fehér bort adja. Az asztali faj az egész vidéken, hol csak megfordultam ritka, mint a fehér holló.”

III. Összegzés

A szerémségi Pétervárad és Karlóca egyféle fogalomként vált a 18–19. században a vörösborával, vörös ürmöseivel, ami ugyan még a Szerémséget jelentette, de már nem a középkori szerémi fehérbor hírért, hanem a szerémi vörösért. A 18–19. században teret hódított a rizling, a sauvignon, a rajnai rizling, illetve megjelent a merlot, a traminer és a cabernet sauvignon borszőlő is (Schams F. 1832–33). Bár Schams Ferenc, a reformkor nagy tekintélyű borászati szakírója/szakembere és mások is elismeréssel szóltak a szerémi/szirmiumi vörösborokról, ezek azonban már más kategóriát jelentettek, nem közelítették meg a középkori szerémi fehérborok ízét és hírért. E dinamikus fejlődésű borvidékre a filoxéra elemi erővel csapott le, melynek következményeit röviden és tömören adja vissza az *Osztrák-Magyar-Monarchia képekben c. monográfia sorozat*, Horvátország földjét jellemezve, amely szomorú, de napjainkig helytálló tény:

„A Fruska Gora hegyoldalait egykoron pompás gyümölcsös és szőlőskertek borították. A hírneves szerémi nehéz borok: a karlóczi, a rakovaci salaksija, a jazaki teoèinac, a beoèini tancoš, a šidi piština s a többi nem kevésbé híres szerémségi fehér, vörös és siller borok ma — a filloxera pusztítása miatt — már a mondák körébe tartoznak.”

Irodalom

- BALASSA I. (1973): A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. Agrártörténeti Szemle. Budapest. 1973.
- BÁLINT S. (1973): Szeged és a Szerémség bora. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei V. Újvidék. pp. 67–72.
- BOROS L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza. p. 304.
- BOZSOLIK F. (1884): Borászati útirajz Szerémségből. In: Borászati Lapok. pp. 132–135.
- BUZA J. (2003): A szerémségi borok török kori nyomai. *Rubicon* 2003/1–2. pp. 14–16.

- ENTZ F. – GYÜRKY A. (1868): *A hazai szőlőszet*. Pest, 1868.
- ENTZ F. – MÁLNAY I. – TÓTH I. (1869): *Magyarország borászata*. Pest, 1869.
- FÉNYES E. (1839–40): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 5–6. kötet. Pest.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Bp. p. 212.
- G. SZALKAY (1848): *Handels- und Gewerbs-Kalender*. Pesth. p. 212.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- GULYÁS L. (2012): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statistikája. p. 402.
- KOCH A. (1903): A Fruska gora hegység geológiai szerkezetének vázlata. *Földtani Közlöny* XXXIII. 7–9. pp. 322–326.
- KÓKAI S. (1997): Tokaj-hegyaljai mezővárosok fejlődése a XIX. században. In: Bencsik J. (szerk.): Tokaj-Hegyalja XVIII. kötet. pp. 13–28.
- KÓKAI S. (2000): Arad-Hegyalja térszerkezeti helye és kapcsolatrendszere a XIX. században. In: Boros L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, 2000. pp. 247–261.
- KÓKAI S. (2011): A Verseci-hegység szőlő és borgazdasága. In.: A táj változásai a Kárpát-medencében. (szerk.: Füleky Gy.) Gödöllő-Kalocsa. pp. 425–442.
- KÓKAI S. (2017): Adalékok a szerémségi borvidék történeti földrajzához. In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 5.2. sz. Nyíregyháza. pp. 123–135.
- LAS-TORRES J. (1869): A szerémség borvidéke. In: Borászati füzetek. pp. 117–123.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1897). 2. kötet. Gazdaczímár. pp. 529–539.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Budapest. 1967.
- MAJDÁN J. (2016): A szerémségi borvidék. *Rubicon* 2016/8. sz.
- MARTON SZ. (2017): A szerémi szőlők édes nedűje. *Élet és Tudomány* 2017. október 03.
- SCHAMS F. (1832–33): Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange...I–II. Pest. p. 632.
- SZATHMÁRY L. (1939): Kis Magyar Bortörténet. In: Magyar Statisztikai Szemle. pp. 629–631.

DOMBÓVÁR KÖRNYÉKI TELEPÜLÉSEK NÉMET NEMZETISÉGŰ LAKOSSÁGÁNAK SORSA A BETELEPÍTÉSÜKTŐL A XVIII. SZÁZAD VÉGÉIG

SZENYÉRI ZOLTÁN

The destiny of the German population of settlements around Dombóvár
from the settling until the end of the 18th century

The study has been made as asked by the Dombóvár Local Authorities. Its theme is to introduce the would-be Kapos-Hegyháti Natúrpark, which shows the role of Germans in fourteen settlements. Publication covers the changes of them in number and proportion concerning settling from the beginning to the end of 18th century. Industrious work power from Germany (better trained than peasants in Hungary) were attracted to almost empty Hungarian settlements mainly by aristocrats. Emigration from the Holy Roman Empire was facilitated by the following factors: famine as a consequence of frequent wars, crop failures in a row, legacy of being first-born etc. In settlements examined by author the majority of Germans arrived between 1718–1740 with an exception of Kurd, where settlers appeared later. By the end of 18th century contiguous area, lived by Germans, formed in Tolna-Baranya counties however, it can only be reconstructed based on indirect sources as unequivocal data are missing. Based on examination of existing data by the end of examined era 47% of inhabitants of fourteen settlements could be regarded as German. Eight villages counted as German majority ones, only Döbrököz and Dombóvár's Hungarian population balanced German majority originated from immigration. Quick growth in number and proportion of Germans was much higher than the average growth in Tolna and Baranya counties.

1. Bevezetés

A tanulmány egészében a Dombóvári Önkormányzat felkérése alapján készült. A cél egy több település együttműködésében létrehozandó ún. natúrpark kialakításának tanulmányi megalapozása volt. A létrehozandó Kapos-Hegyháti Natúrpark döntő fontosságú célkitűzései közé tartozik az adott táj természeti és kulturális értékeinek feltárása és védelme. A pályázati cél érdekében 14 település összefogására és együttműködésére lesz szükség. A programban érintett települések: Csibrák, Dombóvár, Döbrököz, Dúzs, Hógyész, Kalaznó, Kisvejke, Kurd, Lengyel, Mágocs, Mekényes, Mucsi, Nagyhajmás és Závod. Ennek megfelelően egy mesterségesen kialakítandó térségről van szó, amelynek helységei sem a közigazgatás, sem a természeti tényezők, sem a németiség szerepe alapján eredetileg sohasem tartoztak együvé.

Mágocs, Nagyhajmás és Mekényes Baranyában helyezkednek el, természetföldrajzi szempontból a Völgyseg területéhez sorolhatók (*Szóts Z.* 2007).

Ugyanakkor a településeket nagyon sokan a Baranyai-Hegyhát részének tartják, s az ott lakóknak is „Hegyhát-tudata” van. Ezt bizonyítja, hogy a Baranyában kialakított Hegyháti járásnak is részei ezek a falvak. Dombóvár, Döbrököz, Kurd a Kapos folyótól Ny-ra található, tehát a Dél-Külső-Somogy tájhoz sorolandók. Mucsi közelében található az a Hidas patak, amely a tájhatárt jelenti a Tolnai-hegyhát és a Völgység között. Ennek megfelelően Mucsi, Závod, Kisvejke és Lengyel egyértelműen a Völgységnek a részei, míg Csibrák, Dúzs, Hőgyész és Kalaznó a Tolnai-Hegyhát falvai (*Balogh J. – Marosi S. 2001*).

Dombóvár és Döbrököz az elmúlt évszázadokban folyamatosan színmagyar vagy döntően magyar településeknek számítottak, a többi vizsgálat alá vonandó faluban viszont jelentős szerepet játszott a németiség. A tanulmány korabeli források, adatok alapján mindenekelőtt a németiség létszámának és arányának változásait tekinti végig az etnikai földrajz módszertanával. A teljes elkészült tanulmány a XVIII. századtól napjainkig tekinti át a németiség sorsfordulóit, ez a publikáció a XVIII. századra fókuszál.

2. A XVIII. századi telepítések korszaka

Somogy megyét Tolnával és Baranyával együtt előszeretettel emlegetik Sváb Törökországgént (*Schwäbische Türkei*). Az elnevezés valószínűleg a XIX. század közepéről származik. Egyes vélemények szerint a magyarok kezdték a Balaton–Duna–Dráva által határolt térséget így hívni az elszorított pusztítások miatt Törökországnak, aztán ez az elnevezés származott át az ide érkező németiségre (*Holder, G. 1931*).

Tolna és Baranya megye az ország más déli fekvésű vármegyéihez hasonlóan óriási népességvesztést szenvedett el a török hódoltság, a felszabadító háborúk, majd végül a Rákóczi-szabadságharc idején. A mértéktelen adóztatás mellett az is sújtotta a két megyét, hogy a Duna völgyében vezetett a legfontosabb hadiút Belgrád és Buda között. Mind a támadó török seregek, mind pedig a XVII. század végének győzedelmes Habsburg-csapatái ezt választották felvonulási útvonalként, s a lakosság, ha tehetett, elmenekült erről a vidékről (*Szenyéri Z. 2004*).

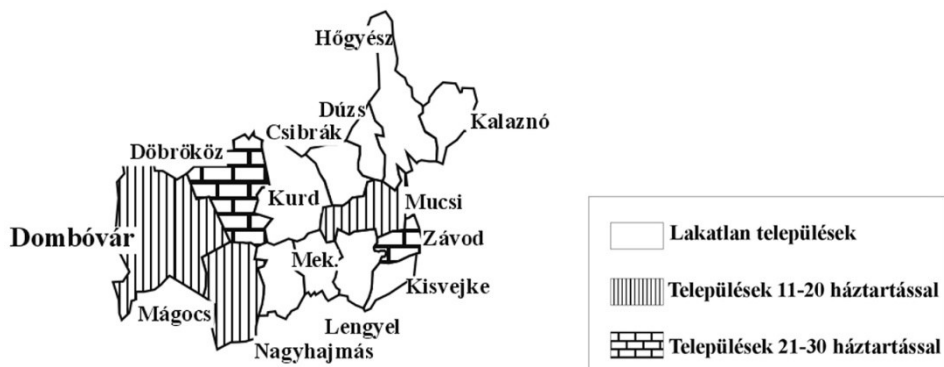
Tolna vármegyének a XV. században még 561 db települése volt, ebből a XVII. század végére csupán 45 helység maradt meg, magyarok jobbra csak a Sárköz mocsárvilágában éltek (*Bellér B. 1981*). Más forrás 28 megmaradt lakott helyről tud, s az 1696-ban összeírt háztartások között majdnem annyi szerbet, mint magyart lehet találni (459 szerb, 488 magyar háztartás) (*Holub J. 1939*). A szerbek a török elől húzódtak északabbra, Weidlein János a vizsgálat alá vont települések közül Döbröközt és Mekényest egyenesen rács településeknek tartja (*Weidlein J. 1937*). A dél-dunántúli pusztításokat az is bizonyítja, hogy a megművelt földterületek 1500-hoz viszonyítva az ¼ részre estek vissza (*Adám L. – Marosi S. – Szilárd J. 1981., ID: Aschauer, W. – Heller, W. 1990*).

Müller János Kristóf 1709-ből való térképén a Kapos vonalától Ny-ra eső területen 19 helységet tüntet fel, K-re pedig 13-at. Az ő korához képest, főleg a

keleti területeken ma jóval több település található. Ez is azt bizonyítja, hogy a megye keleti felét veszélyeztették a hadjáratok, s a lakosság e térségből menekült el (Szenyéri Z. 2004.).

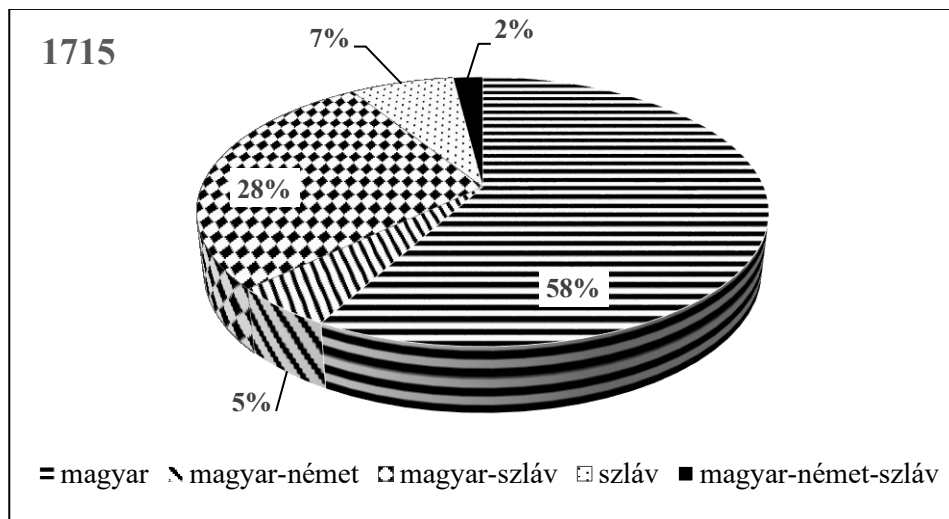
A XVIII. század elejének népesedési viszonyainak rekonstruálásánál megkerülhetetlen Acsády Ignác alapműve. (Acsády I. 1896). Adatai alapján Tolna megyében nagyon sok lakatlan hely volt a korszakban, főleg a Tolnai-Hegyhát, a Völgység, s a megye északi részén voltak elnéptelenedett falvak. Sajnos beszédes, hogy területünk 14 települése közül 9 nem rendelkezett lakossággal, Mucsi, Mágocs és Zomba 11–20 háztartást birtokolt, s csupán Závod és Döbrököz adata tekinthető kiemelkedőnek (21–30 háztartás). Egyébként Tolnában ekkoriban jóval több volt a nagyobb lélekszámú település, Baranyát uralták az 1–5, s a 6–10 db családot tartalmazó helységek. Ebből arra következtethetünk, hogy Tolna megye újratelepülése jóval koncentráltabban ment végre, s a másik megye aprófalvas településszerkezete már itt felsejlik (Szenyéri Z. 2004., 1. ábra).

Acsády művében már német háztartásokat is feltüntet, még ha azok nem is nagy számban fordulnak elő. Tolnában 178, Baranyában 131 német háztartás akadt akkoriban. 10 baranyai, s 15 tolnai falu tartalmazott német lakosságot, jelen tanulmány falvai közül Závod szerepelt a németek által lakottak között 25 fővel, amely a kor népsűrűségét tekintve jelentékenynek mondható (Acsády I. 1896).

1. ábra. Dombóvár környéki települések lakossága 1720-ban
(Forrás: Acsády I. 1896)

A XVIII. század eleji összeírásokat egy másik tanulmány is összegezte. Megyére lebontva, a falvakat etnikai összetételük alapján csoportosítva próbálja meg az akkori nemzetiségi struktúrát feltárni. Az 1715. évi felmérés alapján németség jelentős szerepet nem játszott, nincs önálló „német” kategória, magyarokkal vagy szláv népekkel éltek együtt Tolna megyében. 1720-ban megjelennek a tisztán német ajkú falvak, ráadásul jelentős arányban (16%). Baranyában a németség szempontjából még lényegtlenebb változások történtek, a tisztán német elemű falvak aránya minimális (1%) volt (2. ábra, Steinsch I. 1942).

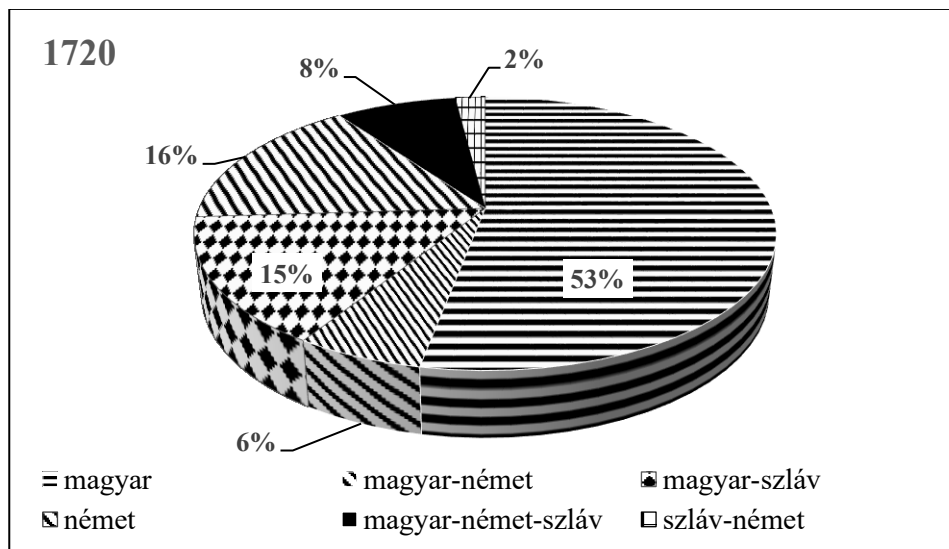
2/a ábra. Tolna megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet alapján 1715-ben
(Forrás: Steinsch I. 1942)

A szláv népeket nagyon gyakran maga a török telepítette a Dél-Dunántúlra, aztán a felszabadító háborúk idején Szlavóniába, főleg Verőce megyébe menekültek. A Rákóczi-szabadságharc alatt a rácok szembe fordultak a magyar felkeléssel, s ezért visszaszivárgásuk főleg 1711 után kezdődött meg, elsősorban a mai Baranya megye területére (Szenyéri Z. 2004., Szita L. 1996).

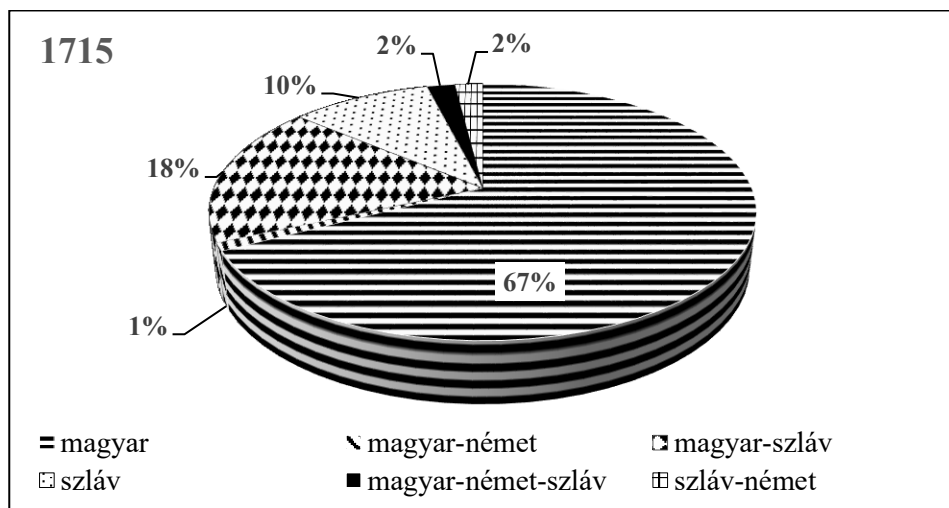
A megyék elvesztéseit a XVIII. század elején a szervezett telepítések és az öntevékeny betelepülés pótolta. A szervezeten mozgatott, tehát toborzott lakosságot túlnyomó részben a németek jelentették. A befogadást főleg a főnemesek kezdeményezték, Tolnában a Döryek, Wallis gróf, a Magyary-Kossa család, Mercy gróf, Schilson báró, az Esterházyak voltak azok, akik becsalogatták birtokaikra a külföldi lakosokat (Bellér B. 1981.). Baranyában Savoyai Jenő herceg, Preuner báró, Batthyány Ádám, Veterani és Caprara tábornokok szereztek ugyanilyen módszerrel munkaerőt a földjeikre (Schilling R. 1928.).

A tolnai telepítő arisztokraták közül ki kell emelni Mercy grófit, hiszen több mint tucatnyi falu neki köszönheti a betelepített német lakosságát. A lotharingiai eredetű családból származó, rendíthetetlen császári hűségű tábornok érdemei elismerésül kiemelkedő jelentőségű megbízatásokat kapott az udvartól, többek között ő lett a Bánát újratelepítésének felelőse.

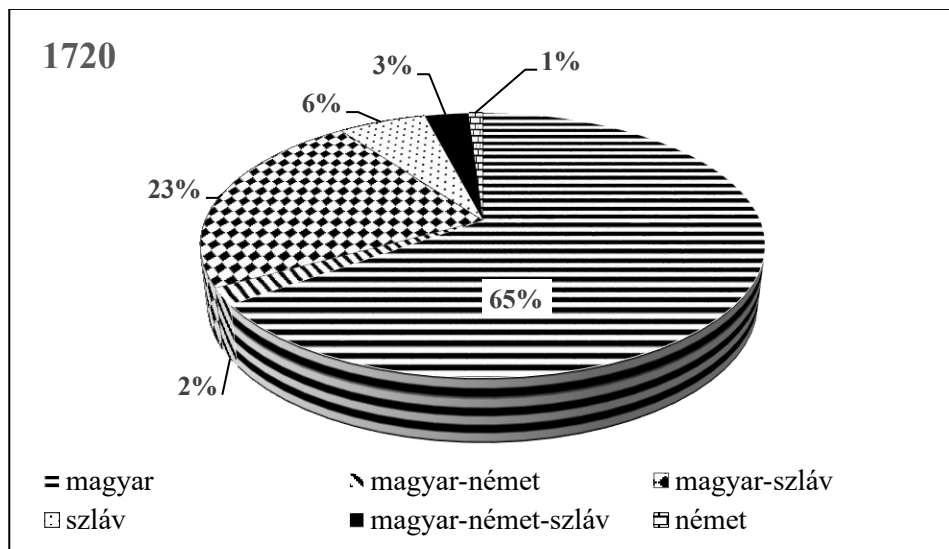
A toborzók elvileg azzal a céllal keresték fel Németországot, hogy erre a kiváló adottságú, de teljesen elpusztásodott és elmocsarasodott tájegységre kereszenek áttelepülni vágyó telepéseket.

2/b ábra. Tolna megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet alapján 1720-ban
(Forrás: Steinsch I. 1942)

2/c ábra. Baranya megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet alapján 1715-ben
(Forrás: Steinsch I. 1942)

2/d ábra. Baranya megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet alapján 1720-ban
(Forrás: Steinsch I. 1942)

Mindez nem akadályozta meg Mercyt abban, hogy a potenciális új munkaerő egy részét saját Tolna megyei birtokára irányítsa át. Ügynökei könnyen meggyőzték a kivándorolni szándékozókat arról, hogy sokkal biztonságosabb és egészségesebb ez a megye, mint a török határ mellett található Bánát (Szita L. 1996).

A gróf Venzel Zinzendorftól, Schilson bárótól, a Székely családtól vásárolta meg 1722 után Tolna megyei birtokainak jelentős részét. Megelőzte korát felvilágosult felfogásával, azzal, hogy sok protestánst, főleg lutheránust fogadott be falvaiba.

A belső villongások megelőzése, a könnyebb irányítás érdekében igyekezett egy településen belül nyelvi és vallási szempontból homogén lakosságot kialakítani. Ha kellett, megvédte jobbágycsoportjait a katolikus egyháztól, részben az állam meg-megújuló próbálkozásaitól, amely keretében próbálták a nem katolikus lakosságot saját hite gyakorlásában minden módon gátolni. Nem tűrt beleszólást birtokai belső életébe, maga adott engedélyt az evangélikus lelkipásztorok működésére, nem járult hozzá azokhoz a többségi törekvésekhez, hogy ezek a helyi protestáns közösségek a katolikus egyház irányítása és ellenőrzése alá kerüljenek. Valóságos népmesei tekintély övezte birtokain, nagyon gyakran a helyi források, visszaemlékezések is elfeledkeznek az előtte lévő tulajdonosokról, azok cselekedeteiről. A vallásszabadság biztosítása mellett az ő jobbágycsoportjai valóban élhettek a szabad költözés jogával, ha adósságaikat kifizették, nem tartott igényt a kocszmáltatási jogra, csak a vadászati és halászati jogot tartotta meg a birtokain (Szita L. 1996.). Nem mindegyik birtokos felfogásához tartozott hozzá a vallási türelem,

Döry László sem tűrte a protestánsokat, épp ezért költöztek 1735-ben Zombáról Mekényesre a jobbágyok. Jelentős részük aztán tovább vándorolt Orosháza környékére (*Allinger, J.* 1991).

Több vizsgált településünk sorsa is szorosan összekapcsolódott Mercy céljaival. Szita L. tanulmányában az összes olyan tolnai település XVIII. századi sorsát igyekezett végigkövetni, ahol evangélikus közösség jött létre. Fő forrásként Schmidt J. tanulmányát, s az általa külföldön hátrahagyott és fennmaradt krónikáját használta (*Szita L.* 1996., *Schmidt J.* 1939.).

Mucsit 1722-ben vásárolta meg Mercy, de a faluban csak rövid ideig marhattak lutheránusok. A Mercyek előtt 150 katolikus, 37 evangélikus, 9 kálvinista lakosa volt a falunak. Érdekesség, hogy az evangélikusok nem németek, hanem szintén betelepült szlovákok voltak. A többségi vallás hamarosan kiszorította a kisebbségeket, s a gróf is tudomásul vette a helyzetet, hiszen végül is ez felelt meg a származási-vallási egyveretűséget célzó törekvéseinek (*Szita L.* 1996).

A telepítések Schmidt J. kutatásai alapján elsősorban Felső-Hessenből történtek meg. Ő volt az, aki nyelvjárási kutatásai alapján nagyon sok falu esetében azt is bizonyította, hogy a németiség konkrétan melyik németországi településről érkezhettek, ill. utalt arra, hogy a belső vándorlások mely települések között teremtettek közvetlen kapcsolatot. Kurd először inkább magyar településnek számított, s evangélikus lakosságot bocsátott ki. Többen kerültek innen Mekényesre, amely életében döntő szerepet játszottak az 1735-ben Gyönkből Zombán át ide került, szintén felső-hesseni gyökerű telepések. Kalaznó tulajdonosa a XVII. század végén Széplaki Bottka Ádám volt, tőle 1700-ban Zinzendorf vette meg a falut, majd szintén 1722-ben lett itt Mercy a tulajdonos. A falu lakói Rieth, A. közlése alapján nassau eredetűek (*Rieth, A.* 1927., közli *Szita L.* 1996.).

A főurakon kívül egyébként Baranya és Tolna megyében is jelentős szerepet játszott a telepítésekben a katolikus egyház. Tolnában a szekszárdi apátság, a másik megyében pedig a pécsi püspökség és a pécsváradi apátság szerepvállalása volt jelentős. Az állam tehát szervezeten a két megyében nem telepített, a Haditanács és a Kamara főleg a Mercy által kormányzott Bánátban működött közre. Az 1722–1723-as – elsősorban a Pragmatica Sanctio magyar elfogadásáról ismert – nevezetes országgyűlésen a rendek hivatalosan is engedélyt kaptak a külföldi munkaerő toborzására és behozatalára, s ez újabb erős impulzust adott a betelepítéseknek (*Szenyéri Z.* 2004., *Bellér B.* 1981).

A betelepítések mögött, ez Mercy tevékenységénél is jól látszott, az a cél állt, hogy szorgos, megbízható, megfelelő mezőgazdasági kultúrával rendelkező munkaerőt találjanak. A fejlettebb gazdasági ismeretekkel – a háromnyomásos gazdálkodás módszerével – rendelkező külföldi munkaerő jótékony jelentőségét a szakirodalom is hangsúlyozza (*Tafferner, A.* 1988).

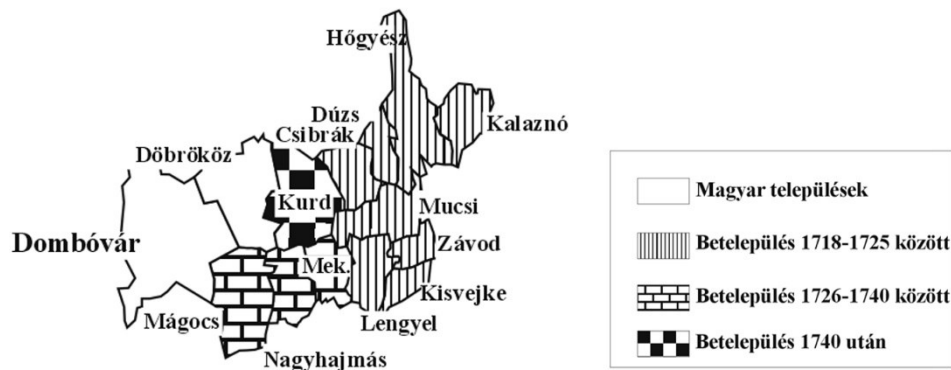
Ezért meg kell cáfolni azt a véleményt, amely még néha napjaink tudományos műveiben, s sajnos tankönyveiben is feltűnik, hogy a telepítések mögött elsősorban germanizálási szándékot lehet felfedezni. Nagyon gyakori a hivatkozás

Kollonich Lipót kalocsai érsek 1689-es tervezetére, amely utal arra, hogy Magyarország „nagy része germanizáltassék, s a forradalmakra és nyugtalanságra hajló magyar vér a némettel szelídítettessék természetes ura és örökös királya hűségére és szeretetére”. Sajnos ez az idézet szerepel napjaink hivatalos középiskolai történelem könyveiben is, annak elismerése nélkül, hogy ténylegesen az ilyen jellegű udvari politikai törekvések messze nem voltak túlsúlyban.

Wellmann I. is azok közé tartozik, akik határozottan cáfolják ezt a szándékot, azzal a nagyon egyszerű bizonyítékkal, hogy II. József koráig az udvar alig vállalt közvetlen szerepet a betelepítésekben (Wellmann I. 1988). Természetesen azt nem lehet állítani, hogy a németek katolikus hite, politikai megbízhatósága semmilyen szerepet sem játszott a befogadásukban (Aschauer, W. – Heller, W. 1990).

A telepítések időbeli szakaszaival is többen foglalkoztak az említett szerzők közül. Weidlein J. 1718–1725 közé helyezi Závod, Kalaznó, Csibrák és Hőgyész betelepülését. Dúzs szerint 1742–1745 között kapta német lakosságát. Steinsch I. is több tucat tolnai és baranyai település esetében közöl adatokat a jövevények érkezéséről.

Vizsgált településeink közül Weidlein adataihoz képest csak Dúzs esetében térnek el az ő adatai a betelepülés éveit illetően, mert ő e falu esetében is 1718–1725 közé teszi a német telepesek érkezését. Mucsiról van ugyanilyen keltezésű adata, míg Mekényes német betelepülését 1726 és 1740 közé teszi (3. ábra, Weidlein J. 1937., Steinsch I. 1942.) Mágocsról, Nagyhajmásról, Kurdról, Lengyelről, Kisvejkéről egyik forrás sem közölt pontos adatokat.

3. ábra. Németek betelepülésének időbeli szakaszai a vizsgált tolnai és baranyai településekben (Forrás: Weidlein J. (1937), Steinsch I. (1942), közölt helytörténeti irodalom)

Utóbbi községek németségének érkezését a helytörténeti irodalomból sikerült azonosítani. Gálos Cs. Kurdról írt krónikája 1756-ra teszi az első németek érkezését. Teufel, F. Mágocsról írt monográfiájában olvashatunk a vásárosdombói plébánia 1729-es egyházi látogatásáról, amelyről jegyzőkönyv készült.

Ebben a dokumentumban írtak az egyházilag Vásárosdombóhoz tartozó mágocsi parókiáról is. Név szerint felsoroltak német nevű adózókat is. Nagyhajmás sem az 1715-ös, sem az 1720-as összeírás listáján nem szerepel, csak az interneten (a falu hivatalos honlapja) olvashatunk róla, hogy a németek betelepítése az 1730-as években megtörtént. Bai József lengyeli monográfiájának adatai arról szólnak, hogy Amadé Tádé gróf már 1718-ban hozatott német telepeseket, de 1723-ban „a német telepések már imaházat is építettek”. Az utóbbi adat szintén egy hivatalos pécsi püspökségi látogatáson alapul, tehát a településre a németek legkésőbb az 1720-as években érkeztek. Kisvejke estében szintén a község honlapja ír németek 1722 utáni érkezéséről, amely Mercy gróf vásárlásának az éve. Az internetes forrás azonban hangsúlyozza, hogy kezdetben főleg magyar telepések jöttek a faluba (*Gálos Cs.* 2004., *Teufel, F.* 1993., *Bai J.* 2008).

Az érkezők rekonstruálására csak nagyon alapos levéltári, helytörténeti kutatások esetében mutatkozik némi esély. Schmidt J. az evangélikus egyházzal kapcsolatos minden korabeli forrást átvizsgált, s az ő adataira támaszkodott döntő részben Szita L. is. Tanulmányának korábban ismertetett, konkrét adatai sok mindenben alátámasztják az előbbi forrásokat. Ő fogalmaz meg olyan következtetést is, hogy az eltérő dátumok nagyon gyakran azzal magyarázhatók, hogy a lutheránus közösségek krónikái, anyakönyvei, egyéb forrásai az egyházközség alapításának évét őrizték meg, s ezek az évszámok szükségképp nem egyeznek meg a betelepülők érkezésének tényleges éveivel (*Szita L.* 1996).

A telepítő arisztokraták sokszor a Dunántúl és a Felvidék azon területein is rendelkeztek birtokokkal, amelyeket nem érintettek a XVII–XVIII. század fordulójának intenzív fegyveres konfliktusai. A vállalkozó szellem mellett így adott esetben a megfelelő anyagi eszközeik is rendelkezésre álltak ahhoz, hogy birtokaikat külföldi jövevényekkel népesítsék be. Gazdasági erejüket az is bizonyítja, hogy Tolnában a birtokok területének 59%-a, míg Baranyában a 90%-a a nagybirtokosok tulajdonában volt (*Fata M.* 1997).

A kibocsátó Németország összességében nem volt akkoriban túlnépesedett, hiszen korszakunk előtt a harmincéves háború, majd a XVIII. század örökösödési háborúi súlyos veszteségeket okoztak. A Magyarországra történő kivándorlást a háborúk következtében fellépő éhínségek, a rossz termésű évek, a nagy drágaság is elősegítette. (*Fata M.* 1997).

Egy másik tanulmány a XVII. század végén többször megismétlődő francia betörések pusztító hatásait hangsúlyozza (*Schmidt J.* 1939). Ritkábban lehettek ugyanakkor lokálisan túlnépesedett területek, ahonnan sokszor az emigrálni szándékozók ajánlkoztak. Ennek példájáról számol be Eppel J. helytörténeti művében (*Eppel J.* 1988).

A földesurak általában tudatosan növelték az erdők és a legelők területét, így a betakarítható termés mennyisége csökkent, sőt elterjedt a francia típusú, lovakkal és kutyákkal lebonyolított vadászat, amely gyakran letarolta a szántóföldeket. Új típusú adókat, sokszor a török veszélyre hivatkozással is adóterheket vetettek

ki az uralkodók, amelyeket természetesen nagyon gyakran fényűzésre használtak fel. (*Allinger J.* 1991). Szintén a lokális okok közé tartozott, hogy a fuldai apát-ságban 1715-ben olyan törvényt fogadtak el, amely vagyonhoz kötött házassági engedélyhez kapcsolta az esketést, így ez tömeges kivándorlást indukált onnan Magyarországra (*Fata M.* 1997.).

Az érkezettek számát nehéz megállapítani, bár sok esetben a kiválasztottak engedéllyel érkeztek, s őket listára vették, innen megtudhatjuk, hogy esetleg honnan vándoroltak be (*Allinger J.* 1991.). Megfelelő feljegyzések hiányában, főleg az először érkezett idegeneknél nagy segítséget nyújthatnak a dűlőfelosztások, de a később érkezetteknel ezt sem lehet alkalmazni, mert ők általában csak töredékteleket kaptak, nem egész dűlőket (*Weidlein J.* 1937). Egész Magyarországra vonatkozóan 1723–1726 között 10–15 ezer, 1763–1768 között 25 ezer, 1769–1773 között 19 ezer, végül 1787–1787 között 22 család érkezhetett. Csak Baranya és Tolna megyék területén 1767 körül 75 ezer német származású lakos élhetett (*Die Donauschwaben* 1987).

Závod, Kalaznó, Csibrák, Hőgyész több forrás által megerősítetten németek által benépesítve gyakorlatilag teljesen új alapításúaknak tekinthető falvak. De a XVIII. században emellett folyamatos volt az átszivárgásuk az eredetileg magyarok és délszlávok lakta településekre, így megváltozott azok nemzetiségi összetétele (*Hartmann, R.* 1935).

A belső vándorlásokat okozhatta az ígért kedvezmények elmaradása, a protestánsok és a katolikusok közötti ellentét, utóbbi különösen akkor lehetett éles probléma, ha a katolikus vallású tulajdonos nem tűrte meg birtokain az evangélikusokat vagy a reformátusokat. Több kutató felhívja a figyelmet a németek körében általános elsőszülöttségi öröklési rend következményeire, hiszen a fiatalabb fiúgyermek migrációval igyekeztek egy új településen földhöz jutni (*Szita L.* 1996., *Fata M.* 1997.) Fata M. rámutat a dél-tolnai és az észak-baranyai helységekre irányuló aktív német betelepülés fontosságára is. II. József korában, az udvar által is erősített betelepítési korszak idején már ritkábban jöttek létre új települések, inkább a meglévők német lakossága gyarapodott (*Die Donauschwaben* 1987).

Kurd betelepülésének sajátosságait Szita L. mellett egy másik szerző is részletezi. A falu eredetileg magyarok és szerbek által lakott volt, de a szakadati, diósberényi és kisdorogi betelepülők teljesen átalakították a lakosság nemzetiségi összetételét. A XVIII. században már egyértelműen német településnek tarthatjuk (*Hartmann, R.* 1935).

Az 1767-es úrbérrendezés alkalmával felvett adatok még nem teljesen azt az etnikai összetételt mutatják, mint a későbbi források. De Tolna megye középső részén, vizsgált falvaink környezetében már kialakulóban volt egy összefüggő német településterület. Még sok olyan faluban is találunk nagyobb lélekszámú németséget, amelyek a későbbiekben egyértelműen magyarnak bizonyulnak, ez is azt bizonyítja, hogy a belső migráció a század végéig jelentékeny lehetett. Jelen tanulmány települései közül meglepő Dombóvár, s még inkább Döbrököz

németségének lélekszáma. Az adatok akkor is jelentősek, ha tudjuk, hogy az 1715-ös és 1720-as adatokkal ellenétben nem háztartásokról, hanem abszolút számokról van szó. (Nyilván nem a jelenlegi jó közelítéssel 4 fős családokkal, hanem ennél sokkal nagyobb családmérettel kell számolnunk a korszakban, de ha 4-nél többel osztjuk el az egy településen belüli létszámokat, akkor is tekintélyes a németek létszáma.) Sajnos a forrás Mágocs, Nagyhajmás, Kalaznó esetében nem közölt adatokat (4. ábra, Steinsch I. 1942).

4. ábra. A németek lélekszámának alakulása a vizsgált tolnai és baranyai településeken 1767-ben (Forrás: Steinsch I. 1942)

Az utóbbi tanulmány hátránya, hogy nem egyformán adatgazdag minden településre vonatkozóan. Emellett a XVIII. század végének forrásai is sokszor egészen más összetételűnek tüntetik fel a helységek egy részét, s ez nagyban megkérdőjelezheti a hitelességét. Ugyanakkor nagy előnye, hogy a falvakat megyékre bontva, etnikai összetétel alapján követi a nemzetiségi összetétel változásait 1715 és 1767 között, három fontos időpontban (Steinsch I. 1942).

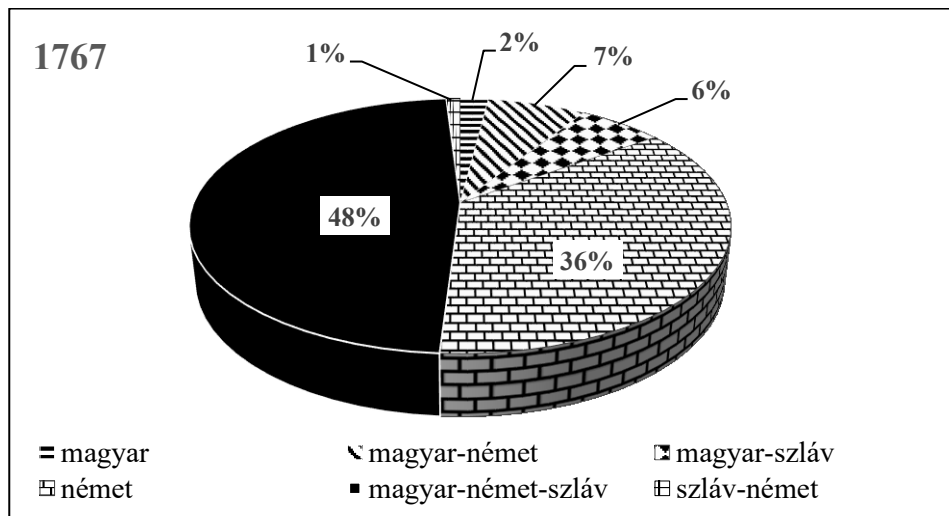
Az 1715. évi felmérés alapján a németiség Tolna megyében még marginális szerepet játszott. Ez igazolja a korábbi forrásaink betelepítésükkel kapcsolatos évszámait is (Szita L. 1996., Weidlein J. 1937). A települések zöme magyar volt, amellett csak a magyar–szláv vegyes falvak képviseltek nagyobb hányadot. (A forrás nem részletezi a szlávokat, de nyilván Tolnában csak a szerbekre, Baranyában pedig elsősorban rájuk, másodsorban a horvátokra kell gondolni.) 1720-ra a legnagyobb fokú módosulást a tisztán német ajkú települések megjelenése, s viszonylag jelentős részesedése jelenti. 1767-re gyakorlatilag megszűntek a tisztán magyarok lakta helységek, meglepően sok a magyar–szláv–német vegyes lakosságú település. Baranyában 1715-ben még nagyobb magyar többlet

érvényesült, s a németség pozíciója itt sem volt jelentős. 1720-ra a nemzetiségi szerkezet nem alakult át olyan radikálisan, mint Tolna megyében, a németség is csak minimálisan gyarapodott. 1767-re a tisztán magyar ajkú települések itt is elvesztették korábbi jelentőségüket, s nagyon megnőtt a teljesen német, ill. az általuk vegyesen lakott helységek súlya (2. és 5. ábra).

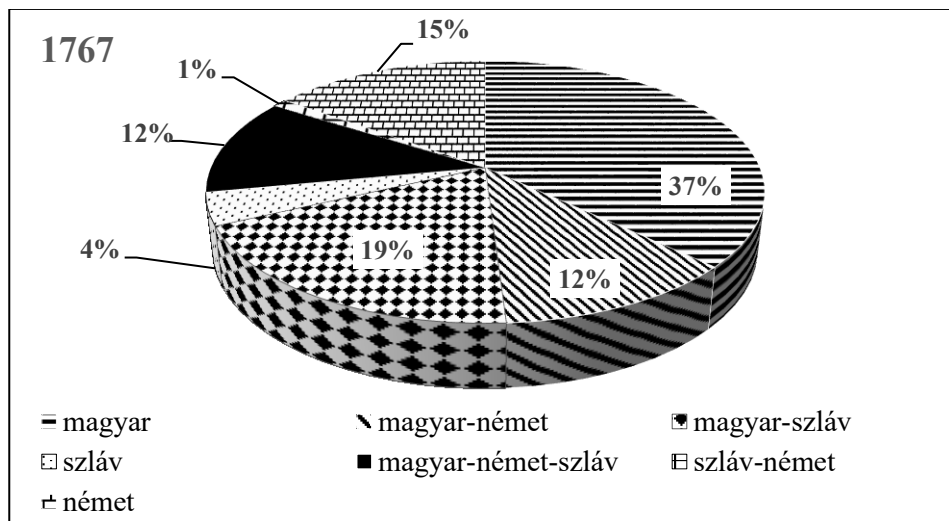
A forrás által az adófizető családok etnikai összetételéről közölt adatok is alátámasztják mind Baranya, mind Tolna megyében a németség gyarapodását. Ugyanakkor az adatokat kritikával is kell fogadnunk, hiszen a szlávok Tolna megyei kimagasló – a másik megyénél sokkal nagyobb – részesedését a későbbi adatok nem támasztják majd alá (4–5. ábra). A szerzőt mégsem lehet pontatlannak, szakszerűnek tartani, hiszen a teljes magyar korabeli statisztika mellett a bécsi levéltárak anyagaiba is betekinthezték (Szenyéri Z. 2004).

A XVIII. század végén, II. József által végrehajtott általános népszámlálás adatai alapján Baranya népsűrűsége 30–35, Tolnaé pedig 35–40 fő/km² volt (Thirring G. 1938). Mai mércével ezek az adatok nem tarthatók még közepesnek sem, de tekintve azt, hogy Dél-Dunántúl gyakorlatilag a lakatlanság állapotából indult, nagyon jelentős a gyarapodás.

A többi dél-dunántúli és dél-alföldi, tehát hódoltsági megyék átlaga ennél még alacsonyabban alakult (25 fő/km² alatt). Baranya és Tolna nagyobb népsűrűsége tehát egyértelműen a németek nagyarányú befogadásával magyarázható.

5/a ábra. Tolna megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet alapján 1767-ben (Forrás: Steinsch I. 1942)

5/b ábra. Baranya megye településeinek megoszlása a nemzetiségi szerkezet alapján 1767-ben
(Forrás: Steinsch I. 1942)

3. A vizsgált települések etnikai térszerkezete a XVIII. század végén

A korszak etnikai térszerkezetének pontos megállapításához egyértelmű adatok nem állnak a kutatók rendelkezésére. Különböző adatsorok kombinálásával azonban lehetséges egy viszonylag árnyalt kép kialakítása a vizsgált térség etnikai összetételére vonatkozóan.

A XVIII. század végén keletkezett Korabinsky, J. M. (1786) földrajzi, történeti lexikona és Vályi A. (1796–1799) betűrendes helységnévtára. Az előbbi forrás alig használható, hiszen nagyon kevés konkrét megállapítást, s még kevesebb olyan adatot tartalmaz, amely bármely számszerűséget tükröz. Általában a vallási összetételre vonatkozóan van utalás, pl. Dombóvár és Hőgyész a szerző szerint katolikus települések. A német nyelvű szöveg ezen túl a korabeli gazdasági viszonyokat összegzi röviden. Dombóvár „magyar vásáros település Tolna megyében a Sárvíz mellett, Esterházy herceg tulajdona, úriszéket tartanak”. Hőgyész „fontos piachely és a gabonakereskedelem központja Tolna megyében”, amely után egy hosszabb részletező leírás következik. Dúzsról csak ennyi szerepel: „Tolna megye, Völgységi járás”. A kiragadott példák egyértelművé teszik Korabinsky munkájának az esetlegességét. Sem a vallás rögzítésében nem konzekvens, sem a nemzetiségi összetételre vonatkozóan nem közöl általában pontosabb meghatározást.

Vályi András Magyar országnak leírása, c. több évig írt monumentális összefoglaló munkája jóval több egyértelmű adatot közöl Tolna és Baranya megyék településeiről. A lakosság vallási és nemzetiségi hovatartozása mellett a

birtokosok nevét is tartalmazza a mű. A későbbi etnikai összetétel már jól ki-rajzolható az adattár alapján, bár vannak olyan helységek, ahol a szerző későbbi ismereteink tükrében meglepő megállapításokat tesz.

Csibrákot tót falunak írja le, s meglepő, hogy Dúzs és Kurd is még egyértelműen magyar faluként szerepelnek az összegzésben. (Kurdra a többi településhez képest később érkeztek a németek, de Gálos Cs. falutörténete alapján a XVIII. század második felének nagy tűzvésze után a magyarok mellett ők is nagy létszámban jöttek. Így még meglepőbb Vályi A. leírása a falut illetően.) A települések egy része akkoriban még nem vagy nem mindig viselte mai nevének előtagját, ezért Vejke és Hajmás esetében a „Kis és Nagy” Vályinál együtt, egy közös általános megjegyzéssel szerepelnek.

Vejke esetében jelentkezik azért az a tény, hogy a mű csak Korabinsky alkotásához képest pontos, hiszen lakóiról azt tudhatjuk meg, hogy „katolikusok és másfélék”, de a nemzetiségi szerkezetre egyáltalán nem vonatkozik állítás. Hőgyészre vonatkozóan csak az derül ki, hogy „népes mezőváros Tolna megyében”, de nincs következtetés a nemzetiségi összetételre. A két Hajmás lakóit is közösen minősíti a szerző katolikusnak és magyarnak. A többi település esetében a minősítések megfelelnek a későbbi etnikai összetételnek. Kalaznó, Lengyel, Mekényes, Mucsi, Závod (akkori néven Zavad) németként, Döbrököz és Dombóvár magyarként szerepelnek a kötetekben. Mágoccsal kapcsolatban találhatunk egyedül utalást a vegyes nemzetiségi szerkezetre, hiszen Vályi művében „elegyes magyar és német falu”-ként szerepel a település. Mekényes pedig abból a szempontból különleges, hogy a szerző nem tartja egyöntetűen katolikusnak. Arra már azonban nincs pontosabb utalás, hogy milyen a vallási szerkezete, hiszen csak a sommás „lakosai többfélék” megállapítással találkozhatunk (1. táblázat).

Vályi adataiból is egyértelműen kiderül, hogy vizsgált településeink jelentős részében változott a birtokos személye. A hatalmas Mercy-birtokot 1773-ban a Máramaros megyéből származó Apponyi György vásárolta meg 780 ezer Ft-ért. Ő már korántsem volt annyira toleráns a protestánsok iránt, mint elődje, még ha kényszerrel nem is akarta terjeszteni a katolicizmust (Szita L. 1996).

Korabinsky és Vályi munkájának hiányosságai és ellentmondásai miatt két másik forrást használnak inkább a kutatók ahhoz, hogy rekonstruálják a XVIII. század végének etnikai térszerkezetét. Elsődleges kiindulási pontként a *Lexikon universarum regni Hungariae lorocum populosorum anno 1773 officio confectum* (továbbiakban: *Lexikon locorum*) kínálik. A munka akkori megrendelője a felvilágosult abszolútizmus jegyében az állampolgáraitól már teljes körű adatbázisra törekvő állam, ill. annak Bécsben székelő, magyar ügyekkel megbízott hivatala, a Magyar Kancellária volt.

A közvetlen kivitelezés felelőssége a budai Magyar Helytartótanácsé lett, akik főleg a római és görög katolikus plébániáktól törekedtek teljes adatbeszerzésre.

Az ő közléseiket egészítették ki a hatóságok nevekkal, településfajtákkal, felekezetek és nyelvek megnevezésével. Ez a forrás tehát pontosabb létszámbeli utalások nélkül, általában a helységekben használatos legfontosabb nyelveket, s az ott jelentőséggel bíró felekezetek neveit közli. (A forrást a jelenleg ismert formájában a trianoni békeszerződésre készülõ magyar békeküldõtség állította össze és tette közzé. A hivatalos indoklás az volt, hogy ezzel is bizonyítsák azt, hogy „a magyarság uralma nem jelentette a magyar nyelv erõszakos terjesztését”, ill. „lényegtelen kisebb eltérésektõl eltekintve a nyelvhatárok ma is ott vannak, ahol másfél száz évvel ezelõtt voltak”.)

1. táblázat. Tolna és Baranya megyei települések vallási és etnikai összetétele a XVIII. század végén Vályi A. helységnévtára alapján

Település neve	Vallás	Etnikai összetétel	Birtokos
Csibrák	r. katolikus	tót	Jeszenszky
Dombóvár	r. katolikus	magyar	herceg Esterházy
Döbrököz	r. katolikus	magyar	herceg Esterházy
Dúzs (Dus)	r. katolikus	magyar	gróf Apponyi
Hajmás (Nagy és Kis)	r. katolikus	magyar	egyházi tulajdon
Hógyész	r. katolikus	-	gróf Apponyi
Kalaznó	r. katolikus	német	gróf Apponyi
Kurd	r. katolikus	magyar	herceg Esterházy
Lengyel	r. katolikus	német	gróf Amadé
Mágocs	r. katolikus	magyar-német	egyházi tulajdon
Mekényes	„lakosai többfélék”	német	herceg Esterházy
Mucsi	r. katolikus	német	gróf Apponyi
Vejke (Kis és Nagy)	r. katolikus és „másfélék”	-	gróf Apponyi
Závod (Zavad)	r. katolikus	német	gróf Apponyi

Forrás: Vályi A. (1796–1799)

Ezt a kútfõt lehet egyesíteni az elsõ, II. József idején 1784–1787 között megtartott népszámlálás konkrét adataival (*Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) 1960*). A módszer nem új keletû, az etnikai földrajzi szakirodalomban találkozhatunk az alkalmazásával (*2. táblázat, Bottlik ZS. 2000*).

A Lexikon locorum alapján egyértelmûen megállapítható, hogy Tolna megye középsõ részén kialakult egy a németek által többségben lakott kompakt tömb. Alig találunk itt olyan településeket, amelyekben õk a magyarokkal vegyesen éltek. Baranyában jóval mozaikosabb volt a németek elõfordulása, épp vizsgált falvaik tájegységére, a Hegyhátra jellemzõ, hogy kevésbé léteztek még tisztán német lakosságú helységek (*Szenyéri Z. 2004*).

Ez alapján még inkább ellentmondásosnak kell tartani Steinsch I. adatait (*Steinsch I. 1942*), hiszen az urbárium és a Lexikon keletkezése között csak nagyon rövid idõtáv telt el. Fõleg a Ny-Tolnára vonatkozó adatok nem feleltethetõk meg egymásnak a két adatforrásban.

2. táblázat. Tolnai és baranyai települések
vallási és nemzetiségi összetétele a XVIII. század végén

Település neve	Vallás (Lexikon I.)	Etnikai összetétel (Lexikon I.)	Létszám (1784–1787)
Csibrák	-	német	651
Dombóvár (mezőváros)	r. katolikus	magyar	1468
Döbrököz (mezőváros)	r. katolikus	magyar	1909
Dúzs (Duss)	-	német	307
Hőgyész (mezőváros)	r. katolikus	német	1673
Kalaznó (Kaláznó)	-	német	799
Kisvejke	-	magyar	804
Kurd	-	magyar-szláv	732
Lengyel	-	német	507
Mágocs	r. katolikus	magyar-német	2553
Mekényes	-	német	755
Mucsi	r. katolikus	német	1501
Nagyhajmás	-	horvát	830
Závod (Závord)	r. katolikus	német	934

Forrás: Lexikon locorum (1773), Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) (1960)

A létszámadatoknál nem meglepő, hogy a mezővárosi rangú Hőgyész, Dombóvár és Döbrököz nagyobb települések voltak. Az már inkább figyelemre méltó, hogy Mucsi lakossága megközelítette ezt a két települést, Mágocs pedig egyenesen elhagyta őket. A többi falu is – mai szemmel nézve is – jelentékeny lakossággal rendelkezett, csak Dúzs számított kisebb falunak (2. táblázat).

A vallási adatoknál az adathiányok félrevezetőek. Csak azokat tüntette fel a Lexikon locorum, ahol saját parókia működött (ennek a megléte esetén került vallási minősítés az adatok közé). Mivel a protestáns gyülekezeteket is igyekeztek közeli katolikus parókia alá rendelni (Szita L. 1996), azok önállóan nem léteztek, nem meglepő, hogy protestáns közösségekre a forrás nem derít fényt (2. táblázat).

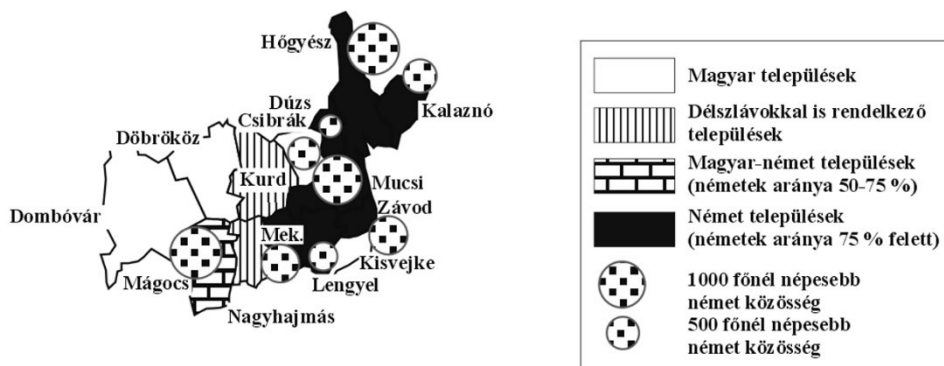
Szerencsére az etnikai összetételre vonatkozóan minden vizsgált településre vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok. Vályival ellentétben Csibrák német településként jelenik meg, Dúzs is német többségű a forrás alapján. Hőgyésznél nincs adathiány, az adatok egyértelműen a német jelleget bizonyítják. Nagyon érdekes, hogy a másik – korábban hiányos – Kisvejke esetében is van adat, de az nem német, hanem még magyar jellegre utal. Nagyhajmás a helységnévtárban magyarként szerepelt, a Lexikon locorum horvát faluként jellemzi.

Kurd e forrás szerint sem tekinthető még kis részben sem németnek. Ezek a különbségek megerősítik azt a tényt, hogy lokálisan a XVIII. század végén is történhetek még népmozgások, s az etnikai térszerkezetet inkább a XIX. század közepére lehet kialakultabbnak tekinteni (2. táblázat).

Nehéz helyzetben vagyunk, ha két forrás adatait kartogramon kívánjuk ábrázolni. El kell döntenünk, hogy a homogénnek tekintett településeken hány százalékosnak értékeljük a németek arányát. Úgy véljük, hogy mindenképp 50% felett volt az arányuk, de valahol a 75% környékén lehetett a tényleges részarányuk. A szakirodalom arányuk 50–75%-os feltüntetését ajánlja (*Bottlik Zs. 2000*). Ugyanakkor a kutató is úgy értékelte, hogy a tényleges arány 60–70%-ot jelenthetett legalább. E vélemény alapján a felületi térképet úgy szerkesztettük meg, hogy a német minősítésű falvakban 75% feletti az ő számarányuk. A két-nyelvű településeken a németeket 50–75% közé taksáltuk, míg a hármas etnikumú helységekben 33.3%-kal számoltunk. (Szerencsére a vizsgált helységeket nem érintették az elmúlt évszázadokban település-összevonások, mert akkor az adatokat egyesíteni kellett volna, s az esetlegesen magyar falu torzítaná a német többségű másik település adatát.) A pontok területe arányos a vizsgált korszakbeli helyi németiség arányával – a kicsinyítés mértékét a jelmagyarázat tükrözi.

A XVIII. század végi népszámlálási adatok alapján a 14 vizsgált helység teljes lélekszáma 15.423 fő volt. Az adatok megfelelő interpolálását elvégezve megállapítható, hogy közülük 7.242 fő, tehát a teljes lakosság 47%-a tartható németnek. Az arány talán azért tűnik egy kicsit a vártnál alacsonyabbnak – hiszen 8 falu teljesen német többségű –, mert Döbrököz és Dombóvár magas magyar lakossága ellensúlyozza a többiek német többségét.

Az adatokat összevethetjük Baranya és Tolna megye egészére vonatkozó adatokkal. A táblázat nem arányt mutat be a teljes lakosságszámon belül a különböző nemzetiségek tekintetében, hanem azt ábrázolja, hogy az adott településtípusba tartozó helységek lakosságának összege mekkora arányt képvisel a teljes lakosságon belül.

6. ábra. Dombóvár környéki települések etnikai szerkezete és német lakosság aránya és lélekszáma a vizsgált településeken a XVIII. század végén (Forrás: *Lexikon locorum* (1773), Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) (1960))

Az összesített adatok azt igazolják, hogy Baranyában jóval kevertebb nemzetiségi struktúra alakult ki. A szlávok (szerbek és horvátok) szerepe önállóan is jelentősebb, tehát számos olyan település keletkezett, amely döntően csak általuk benépesített volt. Sok volt az olyan falu is, ahol németekkel éltek együtt, ill. nagyon jelentős arányt képviseltek a háromféle nemzetiség által lakott helységek (3. táblázat).

Tolna megyében jóval nagyobb volt a német elem szerepe, ugyanakkor a teljesen magyarok által lakott falvak súlya is jelentősebb volt. Nyilván 14 település esetében nem várható el az a változatosság, mint megyei szinten, de figyelemre méltó, hogy ezek is ötféle csoportba oszthatók be. Mágocs a maga magyar–német minősítésével, s nagy lélekszámával okozta azt, hogy ennyire kimagasló ennek az adatnak a nagysága. Az is jól látszik, hogy összességében a németek aránya lényegesen felülmúlta a Tolna megyei átlagértéket (3. táblázat).

3. táblázat. A lakosság megoszlása
tolnai és baranyai településeken, településtípusok szerint
a XVIII. század végén az etnikai összetétel alapján (%)

Település típusa etnikai összetétel alapján	Baranya	Tolna	A 14 vizsgált település
magyar	48	60	46
magyar-szláv	1	1	5
szláv	12	1	5
német	20	36	46
német-szláv	7	1	-
magyar-német	3	1	17
magyar-német-szláv	9	-	-

Forrás: Lexikon Locorum (1773), Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) (1960)

4. Összegzés, további kutatási célok

A vizsgált települések számára a XVIII. század volt a gyarapodó időszak, amikor a betelepülések révén német többséggel alakultak újjá a falvak. E korszak népességmozgásairól nem állnak rendelkezésre hiteles adatok, a legtöbbször inkább csak közvetett bizonyítékokat találhatnak a kutatók. Az adatok hiányosságai ellenére is megállapítható, hogy a lényegét tekintve kialakult az az összefüggő német etnikai tömb, amely majd a XIX. század közepére stabilizálódik véglegesen. A Dombóvár környéki települések németségét a pályázati tanulmány napjainkig tekinti át. Célunknak tartjuk, hogy ennek további fejezeteit is publikáljuk.

Irodalom

- ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Statisztikai Közlemények, 12. kötet.
- ASCHAUER, W. – HELLER, W. (1990): Ungarndeutsche Dörfer in der „Schwäbischen Türkei” – Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde Bd. 33., Marburg. pp. 101–155., N. G. Elwert Verlag.
- ALLINGER, J. (1991): Újabb fejezetek a 270 évvel ezelőtti német kivándorlás okairól. Kézirat, Wolfegg-Alltann.
- BAI J. (2008): Tanulmányok Lengyel történetéből. Lengyel. 302 p.
- BALOGH J. – MAROSI S. (2001): Geomorfológiai típusterületi vizsgálatok a Tolnai Hegyháton nagyberuházások telephely-kiválasztásának szempontjából. Földrajzi Értesítő, L. évf., 1–4. füzet. pp. 49–61.
- BELLÉR B. (1981): A magyarországi németek rövid története. Budapest, Magvető Kiadó, Gyorsuló idő. pp. 54–77.
- BOTTLIK ZS. (2000): Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban. Collegium Hungaricum füzetek, 14., új évfolyam 1., 97. p., Budapest, Ost- und Südosteuropa Institut.
- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.) (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, KSH könyvtára. 389 p.
- Die Donauschwaben – Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Sigmaringen. pp. 82–115, 138–156.
- EPEL, J. (1988): Tevel. Zweienhalb Jahrhunderte schwäbische Ortsgeschichte in Ungarn 1701–1948. Eppingen.
- FATA, M. (1997): Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Beitrag der sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Fata M. (Hrsg.): Die Schwäbische Türkei, Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Sigmaringen. pp. 15–42.
- GÁLOS CS. (2004): Kurd története. Kurd, Kurd község önkormányzata. 352 p.
- HARTMANN, R. (1935): Die Schwäbische Türkei in 18. Jahrhundert. Budapest. 48 p.
- HOLDER, G. (1931): Das Deutschtum in der Unteren Baranya. Eine bevölkerungs- und siedlungsgeographischen Studie über die Schwäbische Türkei, Schriften des Deutschen Auslands-Instituts Stuttgart. Ausland und Heimat Verlag AG, Stuttgart. 117p.
- HOLUB J. (1939): Tolna vármegye népessége a XVIII. század végén. In: Tolnamegyei Újság, II. 11.
- KORABINSKY, J. M. (1786): Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn I–II., Pressburg.
- Lexikon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum, Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920.
- RIETH, A. (1927): Die geographische Verbreitung des Deutschtums in Rumpfungarn in Vergangenheit und Gegenwart. Ausland und Heimat Verlag AG, Leipzig–Stuttgart. 102 p.
- SCHILLING, R. (1928): Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: Bleyer J. (Hrsg.): Das Deutschtum in Rumpfungarn. Budapest. pp. 57–64, 69–75.
- SCHMIDT, J. (1939): Német telepések bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében. Győr, Baross Nyomda. 80 p.

- STEINSCH, I. (1942): Die Aussiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn in 18. Jahrhundert. Budapest.
- SZENYÉRI Z. (2004): Német sorsok Dél-Dunántúlon (1700–2001). Dombóvár, Dombóvári Német Kisebbségi Önkormányzat. p. 339.
- SZITA L. (1996): A lutheránus németség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. pp. 5–165. In: (szerk.) Dobos Gyula: Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5., Tanulmányok. Szekszárd. 353 p.
- SZÓTS Z. (2007): A Völgység táji elhatárolása. Földrajzi Értesítő, LVI. évf., 3–4. füzet, pp. 169–180.
- TAFFERNER, A. (1988): Észrevételek Wellmann Imre „A magyarországi németek betelepülése” c. előadásához. In: Hambuch V. (szerk.): 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia II. Budapest. pp. 45–48.
- TEUFEL, F. (1993): Mágocs – nagyközség Baranyában. Dombóvár. p. 420.
- THIRRING G. (1938): Magyarország népessége II. József korában. Budapest. pp. 1–11., 24–27.
- VÁLYI A. (1796–1799): Magyar országnak leírása I–III., Buda. 702 p., 736 p., 688p.
- WEIDLEIN J. (1937): A Tolna megyei német telepítések. Hely nélkül. 43 p.
- WELLMANN I. (1988): A magyarországi németek betelepítése. In: Hambuch V. (szerk.): 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti nemzetközi történészkonferencia, Bp. pp. 44–53.

AZ ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS STÁTUS ÁLTAL FENNTARTOTT GIMNÁZIUMOK (1860–1862) – A RÓMAI KATOLIKUS KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE A KÖZÉPISKOLÁKNAK OTTHONT ADÓ VÁROSOKBAN

DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM¹

The history of the secondary schools maintained by the
Transilvanian Roman Catholic Status (1860–1862) –
The situation of the Roman Catholic secondary education
in the cities hosting the secondary schools

In the 19th century, the main aim of the autonomous organization – founded by noble families (Apor, Jósika, Kornis, Kovacsóczy, Lázár, Mikes and Szentkereszty) who protested against the anti-catholic provisions of the diet of Beszterce in 1610 – was the development of its institutional network of schools. Our thesis shows the host cities' (Kolozsvár, Székelyudvarhely, Károly(Gyula-)Fehérvár, Csíksomlyó; Marosvásárhely, Brassó; Erzsébetváros and Szilágysomlyó in order) brief history of education and the religious(-ethnic) relations and tries to introduce the history of the 8, uniformly Status-directed (after the revolution and war of independence in 1848–1849 and the *Organisationsentwurf* educational law in 1849) secondary schools (4 main- with 8 classes; 2 sub- and 2 „private Latin educational institute” – both of them with 4 classes), in the period signed in the title.

The institutes require accentuation because of their religious (Calvinists and Greek Catholics between the Roman Catholics) and ethnic (Germans and Romanians beside the Hungarians) diversity. In some cases (especially as regards to Marosvásárhely and Brassó), we can also emphasise the detailed data about scholarships at the end of the school year and the example of the syllabus which contains the description of the subjects – Latin, Ancient Greek, Hungarian, German, History & Geography, Mathematics, Physical Science and the “extras”: Pen Craft, Drawing and Music –, the disposition of the teachers and the list of the students books edited centrally in the 1850's.

Az Erdélyi Római Katolikus Státus fogalma, kialakulása és előzetes története (1610–1860)

A kutatás tárgyát képező, napjainkban is jogfolytonosan működő szervezet az erdélyi római katolikus püspökség híveinek egyházi és világi személyekből álló önkormányzataként alakult meg az 1610-es besztercei országgyűlés határozatát követően, mely – kodifikálva az 1556-os gyulafehérvári széküresedés óta fennálló

¹ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történelem szak és Közép-Európa specializáció MA-hallgatója, Pilisicsaba; demjenbalazs1994@gmail.com

helyzetet – kimondta, hogy „a pápáspapoknak püspökük ne legyen”.² Az 1615-ös országgyűlésen Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) engedélyezte, hogy az erdélyi római katolikusok vikáriust, azaz püspöki helytartót állítsanak a gazdátlanul álló egyházmegye élére.³

1713-ban ismét püspököt választhattak Erdély élére, a Státus számára az új korszak beköszöntét alapítványi birtokszerzések és iskolaalapítások jelezték. 1767-ben azonban Mária Terézia királynő (1740–1780) az erdélyi királyi kormányshoz keretén belül egy „katolikus bizottságot” (*Catholica Commissio*) állított fel, ezzel a Státus jogi mozgásterét teljesen beszűkült.⁴

Az 1860–1862 közötti időszak így többszörösen provizórikusnak bizonyult a Státus és világi környezete számára: egyfelől tisztázatlan maradt Magyarország és az immár Brassó központú „Erdélyi Nagyhercegség” viszonyának kérdése; másrészt pedig továbbra is fennállt a *Catholica Commissio* és a Státus jogkörei közötti párhuzamosság.

A középfokú oktatás és annak előzményei, felekezeti(-nemzetiségi) viszonyok 1860-ban

Kolozsvár első ismert oktatási intézménye a szomszédos Kolozsmonostor kolostori iskolája volt.⁵ 1579–1581-ben Báthori István erdélyi fejedelem (1571–1586) ennek utódjaként alapította meg a helyi jezsuita középiskolát.⁶ 1585-ben az intézmény tanulóinak egynegyede protestáns (ezen belül is javarészt református és unitárius) volt, de befolyásosabb ortodox pópák gyermekeit-unokáit is megtalálhatjuk az intézmény diákjai között. A jezsuita rend feloszlását követően, ugyancsak jogfolytonosnak nevezhető módon jött létre 1773–1776-ban, változatlan telephelyen a piarista gimnázium. Az Erdélyi Római Katolikus Státus aktívan részt vett az intézmény üzemeltetésében, és bár a Mária Terézia által „Királyi Akadémiai Líceumként” univerzitási rangra emelt, majd II. József által 1784–1787-ben (az ausztriai egyetemekkel egyidőben) közönséges gimnáziummá visszafokozott intézmény jogi- és bölcsészkarra 1849–1850-ben megszűnt, orvosi kara pedig önálló intézménnyé alakult, katolikus főgimnáziumként azonban folytatta tevékenységét, s egy évtizeddel később is ugyanabban a rangban találjuk.⁷

² MARTON–JAKABFFY, 49.

³ SAS, 70–72.

⁴ SAS, 73–74.

⁵ HELTAI, 41–42.

⁶ ASZTALOS I., 5.

⁷ ASZTALOS II., 77.; BENKŐ, 342.; BIRÓ, 35.; ERDÉLYI, 29.; GAAL, 70.; GYÖRGY L., 83., 95., 121.; JAKÓ, 269–274.; VINCZE, 34–37.

Ami Kolozsvár felekezeti megoszlását illeti:⁸ ez idő tájt a várost csaknem 20 000-en lakták, a kálvinista felekezetűek minimális többségben voltak a szintén 7000 fölötti lélekszámú római katolikusokkal szemben. Jelentős, 2000 főnél magasabb létszámban képviseltették magukat a görög katolikusok is, 1000-nél kevéssel voltak többen a lutheránusok, míg a többi felekezethez tartozók (döntő többségükben izraeliták) összesen sem érték el a 2000 főt. (A város nemzetiségi megoszlása ekkoriban: magyar 62,8%, román 20,99%, német 8,09%, egyéb – java-részt zsidó és cigány – 8,12%.)⁹

Székelyudvarhelyen a Domonkos-rend és a római katolikus egyházközség együttműködése már a 14. századtól fogva érvényesült a helyi oktatásban. Az első helyi középiskolát 1593-ban a jezsuiták hozták létre. Az intézmény megszilárdulását jelentősen hátráltatta a rend többszöri kiűzetése Erdélyből, 1651-től azonban Sámbar Mátyás (1617–1685) teológusdoktor vezetésével sikerült biztosítani a folyamatos működést. A jezsuiták 1773-as feloszlása e gimnáziumra ugyancsak döntő hatást gyakorolt: innentől kezdve a római katolikus egyház vette át az intézmény irányítását. A szabadságharc 1849-es leverését követően Székelyudvarhelyen is Státus-főgimnáziumként üzemelt a helyi magyar nyelvű római katolikus középiskola.¹⁰

A város felekezeti (és különösen etnikai) képe Kolozsvárénál lényegesen egyoldalúbbnak mondható. A település 5 és félezernél valamivel több lakosa közül mintegy 4000 katolikus és 1500 református vallású volt, a többi egyház tagsága összesen alig 250 főre tehető, egyesével nézve pedig egyik sem érte el a háromjegyű létszámot – a legtöbben közülük egyébiránt a görög katolikusok voltak. (A nemzetiségi hovatartozás még egyöntetűbb: magyar 90,94%, román 2,44%, német 1,48%, egyéb – nagyrészt ugyancsak zsidó és cigány – 5,14%.)¹¹

Károly(Gyula)-Fehérváron a Státus főgimnáziumának elődjét a helyi székeskáptalan által létrehozott iskolában találhatjuk meg. A jezsuiták 1579-től működtették az oktatást a városban. 1753-ban épült fel az új gimnázium, amely az 1848–1849-es szabadságharc idejéig megszakítás nélkül szolgálta az oktatás ügyét (rendjük 1773-as pápai feloszlásától a jezsuiták világi papi viseletben folytatták a tanítást). A hadicselekmények során a lángok martalékává lett és romba dőlt iskolaépületet Haynald Lajos püspök közbenjárásával és támogatásával hozták rendbe, így az intézmény 1853-ban újra megnyílhatott, immár a Státus égisze alatt. A kötelezővé tett német tanítási nyelv mellett több tárgyat

⁸ Az 1857-es felekezeti táblázatot valamennyi tárgyalt város részletes adataiért lásd a Függelékben!
⁹ „Kolozsvár”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001*

¹⁰ HERMANN, 69–81.

¹¹ „Székelyudvarhely”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998*

magyarul oktattak. Ugyancsak püspöki kezdeményezésére az intézményben 1857-től tanították a román nyelvet. A környék népességi összetételének megfelelően a tanulók között magyarok, szászok és románok vegyesen fordultak elő; a vallási megoszlást illetően pedig a 19. század folyamán egyre nőtt az ortodoxok aránya. A protestáns felekezetek ugyanakkor csak szórványosan képviselték magukat a diákság körében, mivel ifjú híveik döntő többségükben a mintegy 20 kilométerre fekvő nagyenyedi református kollégiumban tanultak.¹²

E korszakunkban alig 10 000 lakosú városban a római katolikus felekezet a maga kevéssel több mint másfélezer tagjával igencsak eltörpült a csaknem 3500-as ortodox és a majd' 3000-es görög katolikus tagság mellett. A három protestáns (kálvinista, lutheránus és unitárius – érdekesség, hogy utóbbiak létszáma szó szerint a semmiből emelkedett az 1850-es években száz körülire) egyházhoz tartozók, valamint az „egyéb” kategóriába soroltak (döntő többségükben ismét izraeliták) létszáma pedig együttesen sem érte el a római katolikusokét, noha utóbbiak csaknem 8%-os számaránya a maga nemében a legjelentősebbnek bizonyult az általunk vizsgált városokban. (Az ortodoxok és görög katolikusok összesített számaránya szinte megegyezik a románságéval – a nemzetiségi arányok pontosabban: magyar 13,99%, román 64,02%, német 8,33%, egyéb – többségében szintúgy zsidó és cigány – 13,66%.)¹³

Csiksomlyón a ferences szerzetesek az 1630-as évektől aktívan részt vettek az alsófokú oktatásban. A gimnázium 1667-ben, Kájoni János munkássága nyomán nyitotta meg kapuit. A somlyói iskolában ekkoriban grammatika, retorika, poézis és humán osztályok működtek, amelyekben latin nyelvű oktatás folyt, a környékbeli tanulók mellett pedig Fogarásból és Moldvából is érkeztek ide diákok. Mária Terézia 1773-as rendeletét követően – melyben a német nyelvet tette kötelezővé az oktatásban – az iskola tanulóinak száma jelentősen csökkent. Az 1848-ban katonai célokra lefoglalt intézmény 1851-ben nyílhatott meg ismét (igaz, eleinte csak a kolostorban működve), az elemi osztályokat követően a gimnáziumi tanulók és az immár a Státus alkalmazásában álló tanárok pedig 1857-ben vehették újra birtokukba az épületegyüttest. 1858-ban kántor- és tanítóképzővel bővült az oktatási komplexum.¹⁴

A csiksomlyói gimnázium bővebb pátriáját képező Csíkszereda korabeli adatai leginkább a székelyudvarhelyi statisztikához hasonlatosak. 1857-ben valamivel több mint 4 és félezer lakosa közül szinte valamennyien római katolikusok voltak, a többi felekezet tagjainak összlétszáma 100-nál is jóval kevesebb. Ez utóbbi személyek görög katolikus, református, evangélikus, unitárius és ortodox, valamint egyéb vallásúak – utóbbi ez esetben némileg rendhagyó módon

¹² GÁL, 1–3. és BITAY, 10–11.

¹³ „Gyulafehérvár”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001*

¹⁴ ANTAL, 7–58. és 62–95.; BÁNDI, 3–15.; BEKE, 351–355. és PINTÉR, 581–592.

nem az izraelitákat jelöli, ők – például az örmény katolikusokkal ellentétben – egyáltalán nem voltak itt jelen ekkoriban. Noha az 1850-es állapotokhoz képest némiképp még így is „háttérbe szorultak” a római katolikusok: ekkor ugyanis mindössze 30 görög katolikus és 6 evangélikus személyt írtak össze rajtuk kívül, nagyságrendileg hasonló lakosság szám mellett. (Az etnikai viszonyok ezúttal is a felekezetihez hasonló képet tükröznek: magyar 96,87%, román 0,69%, német 0,28%, egyéb 2,16% – utóbbiak több mint kétharmada cigány, a zsidóság azonban e statisztikában sem képviseltette magát.)¹⁵

Marosvásárhelyre először a domonkosok, majd 1316-ban a ferencesek érkeztek tanítani.¹⁶ A 16. században a környék nagy része a kálvinista hitre tért át, a katolikus oktatás csak az 1702-ben érkező jezsuiták vezetésével szerveződött újra. A nehéz anyagi helyzetben lévő, a szabadságharc leverése után immár a Státus irányítása alatt álló 4 évfolyamos iskola folyamatosan költözni kényszerült, az 1860-as években is csak albérlőként használhatta épületét.¹⁷

Marosvásárhely lakossága épp az 1850-es években haladta meg a 10 000 főt. Több mint felük a református vallást követte, de a római katolikusok száma is meghaladta a 3000-et. Az ortodoxok 500 és 1000 fő között képviseltették magukat, a többi jelenlévő felekezet (görög katolikus, evangélikus, unitárius, illetve egyéb – utóbbi egyetlen kivétellel mind izraelita) összlétszáma pedig éppen több volt 1000-nél. (A város a nemzetiségi hovatartozást tekintve homogénebb képet mutatott: magyar 75,15%, román 13,53%, német 2,76%, egyéb 8,56% – ez utóbbi több mint háromnegyede zsidó vagy cigány.)¹⁸

A 13. századtól fogva szász-, 1550-től pedig evangélikus város lévén Brassóban csak a 19. században szerveződött meg a római katolikus középfokú oktatás. A középiskola 1837 szeptemberében nyithatta meg kapuit, Felfalusi Kovács Antal (1791–1857) apátplébános jóvoltából, aki a Kolostor utcai plébániai lakának ebédlőjében kezdte meg a tanítást latin nyelven, felmenő rendszerben. Az alapító felkérésére csakhamar Ioan Lemeni (1780–1861) fogarasi görög katolikus püspök és a már említett Iacob Mureșanu (1812–1887) kispap is a tantestület tagja lett. Utóbbi hívására csatlakozott az itt oktatók köréhez unokatestvére, Andrei Mureșanu (1816–1863).¹⁹ 1848–1849-ben az orosz cári hadsereg az iskolaépületet hadikórházként használta, majd 1856-ban egy császári rendelet négyosztályos, német tannyelvű algimnáziummá fokozta le az intézményt.

¹⁵ „Csíkszereda”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998*

¹⁶ A ferences oktatásról bővebben lásd: GYÖRGY J.

¹⁷ FODOR S., 94. és KOZMA, 38.

¹⁸ „Marosvásárhely”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998*

¹⁹ A költő *Un răsunet (Egy visszhang)* című versével az 1990 óta használatos román himnusz, a *Deșteaptă-te, române! (Ébredj, román!)* szövegét is szerezte.

Felfalusi Kovács Antal végrendeletében Iacob Mureşanut jelölte meg az intézmény igazgatójaként – ő 1875-ig vezette az 1861-től ismét magyar tanítási nyelvű, 1872-től pedig újra nyolcosztályos, azaz főgimnáziumot.²⁰

Brassó, azaz nyolc vizsgált városunk közül a korszakban a legnagyobb lélekszámú település változatos felekezeti összetétellel bírt. Több mint 20 000 lakosának bő 40%-a ortodox volt, de az evangélikusok aránya is túllépte a 30%-ot – utóbbiakhoz képest körülbelül feleannyi római katolikus lakott itt ekkoriban. A reformátusok mellett még a Brassóban 1850 után megjelenő görög katolikus és az unitárius felekezet is jelen volt, az egyéb csoportba tartozók kétharmada pedig az izraelita hitközség tagjának számított, jöllehet e mondatban szereplők létszáma együttesen sem érte el az 1000 főt. (Az etnikai – ezen belül is legelsősorban a német–román – arányok ugyanakkor némileg eltérnek attól, amit az eddigi adatok alapján várhatnánk: magyar 13,49%, román 40,07%, német 40,74%, egyéb 5,7% – utóbbi több mint 60%-a cigány, illetőleg kétharmada cigány vagy zsidó volt.)²¹

Az 1860–1862 közötti időszakban 4 nyolcosztályos és 2 négyosztályos középiskola mellett 2 „magán latin tanintézetet” is fenntartott az Erdélyi Római Katolikus Státus. Erzsébetvárosban – Brassóhoz hasonlóan – szintén nem számolhatunk be jelentősebb középkori előzményekről: a település 1733-ig az Ebesfalva nevet viselte, s csak az örmények 1692-es betelepülését követően kezdte elnyerni regionális központi jellegét.²² Az örmény többségi lakosság – rajtuk kívül nagyjából az 1832-ben esperességet is alapító görög katolikus, illetve ortodox románok, kisebb hányadban pedig magyarok éltek itt – elmagyarosodása a 19. század közepére csaknem teljes mértékben végbement. Ennek következtében a Raphael Gharamian (miatta az intézmény neve előtt a hivatalos iratokban is rendre felbukkanó „Rafaelféle” előtag) indiai Madrásban (napjainkban: Csennai) élő, lovagból lett milliomos által alapított örmény katolikus gimnázium már magyar tannyelvvel indult meg. Az örmény nyelv a következő évtizedekben iskolai tantárgyként és a liturgiában élt tovább, ám az asszimilációt, illetve az elnéptelenedést felgyorsította, hogy a város hagyományos kereskedelme és iparágai válságba kerültek, az 1848–1849-ben Bem József (1794–1850) altábornagynak folyósított kölcsönök miatti császári megtorlás pedig csak fokozta az elvándorlást. Az örmény tulajdont és ingatlanokat javarészt szászok vásárolták fel, helyi evangélikus egyházuk épp a tárgyalt időszakban, 1862-ben alakult meg.²³

Erzsébetváros a maga 4000 lakosával talán a legkiegyensúlyozottabb vallási konglomerátumot képezte. Az 1000 főt egyik felekezet sem érte el, ugyanakkor 800-nál nagyobb lélekszámú ortodox, görög katolikus és evangélikus közösség

²⁰ PETKI, 9–17.; VARGYASI, 3–17. és NUSSBÄCHER, 12–21.

²¹ „Brassó”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája V. Brassó, Hunyad és Szeben megye. A Kárpátokon túli megyékhez került települések. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002*

²² Az erdélyi örményekről bővebben lásd: KOVÁCS–PAL

²³ MISKOLCZY, 71. és SCHULLER

is élt itt, de az egyéb vallásúak száma is majdnem elérte a 800-at (7 fő izraelita mellett a döntő többség vélhetően örmény rítusú katolikus volt). Mindezekhez képest némileg szerényebb létszámban jelentek meg a római katolikusok (3–400-an) és a reformátusok (majd' 200-an), illetve 6 unitárius is akadt a városban. (A nemzetiségi megoszlás hasonlóan egyenletes: magyar 15,87%, román 34,24%, német 22,12%, egyéb 27,76% – 16 zsidó személy mellett ez utóbbi csaknem 40%-a cigány, illetve több mint 60%-a, azaz az összlakosság csaknem egyhatod, a magyarságnál némiképp nagyobb része minden bizonnyal örmény.)²⁴

A másik „magán latin tanintézetnek” otthont adó Szilágysomlyón egy feljegyzés tanúsága szerint 1554-ben már működött alsófokú római katolikus oktatási intézmény. A felekezet helyi gimnáziuma 1828-ban nyílt meg, s 1859-től minoriták irányították, valamint latin tannyelvű oktatással működött.²⁵

A csaknem 4 és félezer lakosú, egyharmadrészt római katolikus Szilágysomlyón ebben az időben fej fej mellett haladt az egymással szinte pontosan megegyező, csaknem 1300 fős görög katolikus és református felekezet létszáma. A nagyjából 6,5%-ot kitevő egyéb vallásúak e városban mindannyian izraeliták voltak. Az evangélikusok, az unitáriusok és az ortodoxok létszáma ugyanakkor összesen sem érte el a 30 főt. (Végezetül a nemzetiségek – a nyolc vizsgált város közül a leginkább „kettényezősnek” mondható – megoszlása 1850-ben: magyar 59,5%, román 32,95%, német 0,5% (nem volna meglepő, ha ez „személyre szabottan” az itteni evangélikus közösséget jelentené), egyéb 7,05% – ennek kétharmada zsidó, egyötöd része pedig cigány.)²⁶

Az Erdélyi Római Katolikus Státus által fenntartott gimnáziumok elhelyezkedése (1860–1862)

Az Erdélyi Római Katolikus Státus által fenntartott nyolc fő- és algimnázium elhelyezkedése földrajzi értelemben megközelítőleg arányosnak tekinthető, a nyugati periferián egy, a keleti végeken három, míg a centrumban négy intézmény helyezkedett el. (Szilágysomlyó közelében a kelet-magyarországi középfokú oktatási hálózat egyébként is meglehetősen kiterjedtnek volt mondható.)

Tárgyalt időszakunkban Károly(Gyula-)fehérvár, Csíksomlyó, Erzsébetváros és (1863-ig) Szilágysomlyó Státus-gimnáziuma az egyetlen középfokú oktatási intézmény volt a városban. Kolozsvárott és Székelyudvarhelyen a római katolikus magyarok középiskolája a református nemzettársaikéhoz hasonló jelentőséggel bírt. Marosvásárhelyen pedig a Státus-középiskola egyértelműen a kálvinista

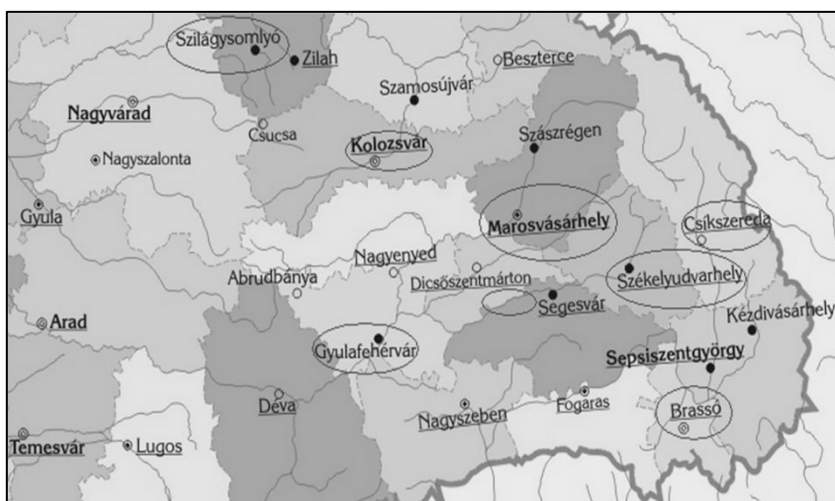
²⁴ „Erzsébetváros”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája V. Brassó, Hunyad és Szeben megye. A Kárpátokon túli megyékhez került települések. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002*

²⁵ SZABÓ M., 8–16.

²⁶ „Szilágysomlyó”. In: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágysomlyó megye. Népszámlálási adatok 1850/1869–1992 között. *Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999*

magyarok, Brassóban pedig a lutheránus szászok főgimnáziuma mögé szorult jelentőségét tekintve.

A Státus-gimnázium monopol helyzetét Károly(Gyula-)fehérváron a görög katolikus és ortodox román tanulók inkorporálása mellett annak is köszönheték, hogy a református magyarok esetében érvényesült a közeli (a vegyes felekezetű és lakosságú püspöki székhellyel ellentétben számukra abszolút többségi környezetet biztosító) Nagyenyed városának, a történelmi Alsó-Fehér vármegye székhelyének (1658-tól) „szívóhatása”. Károly(Gyula-)fehérvártól délre a már a korzakban is az ortodox többségű, ezzel párhuzamosan erősen elrománosodott Déván, Hátszegen és Vajdahunyadon túl csupán három jelentősebb centrum, lutheránus és szász Nagyszeben, Szászsebes és Szászváros található.

Csíksomlyó Státus-középiszkolájának térségi hegemóniáját a település és vonzáskörzete aránylag kis lélekszámának, illetve felekezetileg (és etnikailag is) homogén mivoltának tudhatjuk be.

Erzsébetváros „Rafaelféle magán latin tanintézeté” nagyrészt a többségi örmény lakosság elmagyarosodásának, illetve az ezt erősítő, 1849-es megtorlásokat követő elvándorlásoknak köszönhetette kizárólagos népszerűségét. Ennek ellenére az említett indiai örmény patrónus által alapított intézmény fenntartásának biztosítása időről időre komoly akadályokba ütközött, ráadásul a környék lassanként lutheránus, szász többségűvé vált. Sőt, a középiszkola jelentőségét még a Státus-intézményhálózaton belül is háttérbe szorította a közeli Marosvásárhely és Székelyudvarhely al-, illetve főgimnáziuma. Nem csodálkozhatunk hát, hogy ezen intézmény zárta be kapuit elsőként 1900-ban, sőt a nyolc középiszkola közül egyedüliként még közvetett jogfolytonossággal sem bír.

Ami az Erdély periferiáján fekvő Szilágysomlyó helyzetét illeti: a közeli Magyarországon, a Partium keleti részén a református volt az uralkodó vallás, míg a görög katolikus tanulók esetében a saját középiskola hiánya eredményezte a Státus-intézmény hegemóniáját. Ezt tovább erősítette, hogy az itteni „magán latin tanintézet” volt az egyetlen, amely 80 kilométernél messzebb esett a hozzá legközelebbi gimnáziumtól a hálózaton belül. S noha csaknem ugyanilyen távol volt Gyulafehérvár Erzsébetvárostól, illetve Brassó Székelyudvarhelytől, a két déli központ esetében korántsem beszélhetünk római katolikus vagy akár magyar többségről, így kiterjedtebb vonzáskörzetben is nagyobb kihívást jelentett számukra a fő-, illetve algimnázium üzemeltetéséhez szükséges tanulói létszám összegyűjtése. Szilágysomlyó esetében továbbra is figyelembe kell vennünk ugyanakkor, hogy 1863-ban már a két katolikus rítus tanulóit magába foglaló intézmény mellett a „harmadik harmadot” képező református magyarok megnyitották a maguk hasonló jelentőségű gimnáziumát, amely mind színvonalában, mind a lakosság számarányához mérten méltó riválisává vált a „magán latin tanintézetnek”. Különösen, mivel egyszersmind az anyanyelvi oktatás kizárólagos lehetőségét is jelentette a lassanként fogyó számarányú magyarság tanulói részére, lévén a Státus fenntartotta középiskolában az üzemeltető minoriták továbbra is ragaszkodtak a latin tannyelvhez.

Abban a négy említett városban pedig, ahol nem a Státus gimnáziuma számított kizárólagosan dominánsnak – vagy épp háttérbe szorult –, általánosságban a felekezeti összetétellel, illetve (részint ezzel összefüggésben) a kései intézmény (újra)alapítással magyarázhatjuk e tényt. Kolozsvárott időről időre a jezsuita-, illetve kegyesrendi oktatási hagyományok állami (fejedelmi vagy császári) megtörése, az iskolaépület 18. századi leégése, de ugyanúgy a 19. század első felében történt időleges egyetemmé válás is hátráltatta a folytonos és zavartalan működést. S noha az intézmény tanulóinak olykor jelentős része valamely protestáns felekezethez tartozott, a református, evangélikus és unitárius diákok többsége mégis egyazon, rivális középiskolát látogatta, melynek jelentősége ha nem is mindig számottevő mértékben, de valamelyest felülmúlta a Státus által fenntartott főgimnáziumét.

Székelyudvarhelyre mondhatni, a kolozsvári helyzet fordítottja igaz: a római katolikus magyar többség mellett a református magyarok abszolút kisebbségben is a Státus-intézményéhez hasonló jelentőségű, szintúgy már időszakunkban is évszázados múlttra visszatekintő „versenyársat” tartottak fenn. Pozíciójukat az is erősítette, hogy a város nyugati vonzáskörzetében (a történelmi Székelyföld határán túl) javarészt református magyarok laktak, akikre sikerült is jelentős szívóhatást gyakorolni – a székelyudvarhelyi Státus-főgimnáziumhoz pedig Csíkszereda hasonló jellegű intézménye, de Marosvásárhely algimnáziuma és Erzsébetváros „magán latin tanintézete” is meglehetősen közel esett a hálózaton belül.

Marosvásárhelyen a markáns református magyar többség és pezsgő szellemi élet árnyékában létezhetett csak a Státus-algimnázium, amely azonban nem

rettent meg a kihívástól: a kálvinista kollégium szívóhatásával, sőt a felmerülő anyagi nehézségekkel dacolva is példás oktatási nívót biztosított tanulóinak számára, melynek egyik bizonyítéka a főpásztori-üzemeltetői dicséret és honoráriumok mellett a kivételesen precíz adminisztráció.

Zárásképpen Brassóban a valamennyi erdélyi lutheránus száz tizenéves számára harmadfél száz éve „a” középiskolai központot jelentő, a térség reformátora, Johannes Honterus által a 16. században alapított tanintézet mögött még a római katolikus magyarokat és a görög katolikus, illetve ortodox románokat tömörítő, a 19. század derekán több évtizedes áldozatos adakozást követően létrejött Státus-intézmény is háttérbe szorult. Mégis a példamutató intézmények sorába csatlakozott a helyi algimnázium, amely – annak ellenére, hogy még egy román tannyelvű helyi középiskolával is fel kellett vennie a versenyt! – részint az összrománság kulturális bölcsőjéül is szolgált.

A térképen az üres ovális Dicsőszentmárton és Segesvár között Erzsébetvárost és közvetlen vonzáskörzetét jelöli.

Összegzés

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell a Státus-középiskolák jelentőségét a számukra otthont adó városokban. Károly(Gyula-)fehérvár, Csíksomlyó, Erzsébetváros és (1863-ig) Szilágysomlyó esetében a római katolikus autonómia által fenntartott intézmény volt időszakunkban az egyetlen helyi középiskola. A diákok hozzávetőleges létszáma (a székelyudvarhelyi és károly(gyula-)fehérvári adatok alapján osztályonként-évfolyamonként 20–30 tanuló)²⁷ az egyes intézményekben a római katolikus felekezet városonkénti százalékos arányát legalábbis leképezi. Ugyanakkor a római katolikus ifjak a sajátjuktól eltérő felekezet intézményébe nagyon ritkán iratkoztak be – a marosvásárhelyi református kollégiumban elszállásolt római katolikus diákok identitásának megőrzését Haynald Lajos püspök, a katolikus tanodák főigazgatója is igyekezett minden eszközzel elősegíteni.²⁸ Mindazonáltal más felekezetű tanulók is előszeretettel látogatták a Státus középiskoláit. Kolozsvárott elsősorban kálvinista; Károly(Gyula-)fehérváron, Marosvásárhelyen, Brassóban és Szilágysomlyón görög katolikus (részint ortodox) diákok tanultak a római katolikus többség mellett. Erzsébetváros és – elenyésző számban ugyan, de – Csíksomlyó esetében pedig örmény rítusú

²⁷ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 11–12.

²⁸ Andrassy József, a marosvásárhelyi Státus-algimnázium igazgatója az 1860–1861-es tanév értékelése során a tanulókkal kapcsolatos, konkrét felekezeti iránymutatásban is részesült a főpásztortól: Haynald Lajos a református kollégiumban elszállásolt katolikus ifjak hitoktatásával kapcsolatban eddigi ügybuzgalmának fenntartása mellett annak kihirdetésével bírta meg, hogy „*azok kik a' vallás tanbol 2:ik osztályzatot kapnak, azon veszélynek teszik ki magukat, miszerint közhivatalra nem fognak igényt tarthatni.*” (Ne feledjük: ebben a korban 4 osztályzati fokozat létezett, melyek közül az 1-es érdemjegy számított a legjobbknak!) Lásd: ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 6–7.

katolikusról szólnak az adatok. Ez jelentősen bonyolítja az összevetést, ráadásul nem minden felekezetben volt azonos a középfokú iskolai képzésben részesülők aránya. Mindemellett viszont az iskola is idomult tanulóihoz, ékes példája ennek a román nyelv opcionális (1857), majd később kötelező (1886) bevezetése Gyulafehérváron. Valamennyi intézményben kötelező tantárgynak számított a készségtárgyak közül a gyakran összevont évfolyamok számára oktatott rajz, szépírás (a főhatóság ezek alapján értékelte a középiskolák éves munkáját!)²⁹ és ének; míg a „hagyományos” tanegységek közül a latin, a görög, a magyar és a német nyelv, a „történelem és földrajz”, a „mennyeségtan”, valamint a „természetrajz és -tan”. Mindegyik tárgyat központilag előírt tankönyvekből, illetve részletes, évfolyamra, sőt órára lebontott tanmenet szerint oktatták.³⁰

Az erdélyi római katolikus autonómia történetével számos mű foglalkozik, ezek közül néhány az iskolai ügyekre is részletesen kitér. E nyolc, a Státus által az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után részben átvett, részben egységesített, a kiegyezést követően is működő középiskola korabeli történetével azonban tanulmányunk foglalkozik először átfogóan. A gimnáziumok ügye döntő szerepet játszott abban, hogy az alulról szerveződő, vizsgált időszakunk elején épp 250 esztendőes Státus kerek egy évszázados küzdelmet követően végül is felülkerekedhetett a király(nő)i hatalom által létrehozott Catholica Commission. Ezen belül is mérőföldkő az általunk vizsgált, 1860-as októberi diploma és az 1861-es februári pátens fémjelezte provizórikus időszak.

A kutatást logikusan az 1862–1867 között keletkezett dokumentumok vizsgálatával folytathatjuk annak érdekében, hogy egységes képet kapjunk az erdélyi római katolikus középiskoláknak az 1849-es tanügyi rendeletet (*Entwurf*) követő, a Státus és intézményeinek dualizmuskori virágkorát megelőző időszakban végbement átalakulási stádiumairól.

Felekezeti táblázat (1857)

Az adatsorból kitűnik, hogy időszakunkban sem az intézmények szervezettsége nem függött az anyagi helyzettől, lévén az esetenként szűkölködő Marosvásárhely és Brassó adminisztrációja messze a legprecízebb. Ugyanakkor az anyagi helyzet és a helyi római katolikus lakosság többségi mivolta között sem vonható párhuzam, hiszen a voltaképpen színmagyar csíksomlyói a legszegényebb intézménynek számított, de a székelyudvarhelyi sem tartozott a tehetősebb középiskolák közé.³¹

²⁹ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 1–12.

³⁰ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 18–25.

³¹ Az anyagi nehézségek kapcsán felmerülő problémákhoz lásd: ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 14–17. és ERKS KGY, 3/1861/7372/t. 150.

A Státushoz való institutionális kötődés már annál többet számított: az erdélyi római katolikus autonómia szervezetéhez mindössze „magán latin tanintézetként” kapcsolódó erzsébetvárosi és szilágysomlyói intézményektől ugyanis előszeretettel szedte be Haynald Lajos a *didactrumot*, amit aztán a többi intézmény fenntartására fordított.³² Végezetül a városok lakossága és az intézmények szervezettsége között látható a párhuzam – nem véletlen, hogy a legnépesebb Brassóból (ne feledjük, tárgyalt időszakunkban az Erdélyi Nagyhercegség székvárosa!) és a szintén 10 000 lakos fölötti, e tekintetben a 3. helyen álló Marosvásárhelyről maradt fenn a legtöbb adat.

A táblázatot Varga E. Árpád munkájának (Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I–VI. Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998–2002) adatai alapján készítette a szerző. (A városenkénti hivatkozásokat lásd a főszöveg vonatkozó helyéhez csatolt lábjegyzetekben!)

Város	Összesen	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Ortodox	Egyéb
Kolozsvár	19764	7207 (36,47%)	2224 (11,26%)	7412 (37,5%)	1047 (5,3%)	752 (3,8%)	823 (4,16%)	299 (1,51%)
Székelyudvarhely	5658	3971 (70,18%)	92 (1,63%)	1441 (25,47%)	53 (0,94%)	68 (1,2%)	24 (0,42%)	9 (izraelita) (0,16%)
Károly (Gyula-)fehérvár	9630	1723 (17,89%)	2894 (30,05%)	457 (4,75%)	220 (2,28%)	105 (1,09%)	3461 (35,94%)	770 (8%)
Csíkszereda (Csíksomlyó)	4556	4481 (98,35%)	35 (0,77%)	5 (0,11%)	5 (0,11%)	1 (0,02%)	5 (0,11%)	24 (0,53%)
Marosvásárhely	10130	3108 (30,68%)	481 (4,75%)	5269 (52,01%)	203 (2%)	95 (0,94%)	710 (7,01%)	264 (2,61%)
Brassó	22344	3710 (16,6%)	80 (0,36%)	798 (3,57%)	7817 (34,98%)	9 (0,04%)	9873 (44,19%)	57 (0,26%)
Erzsébetváros	4051	352 (8,69%)	961 (23,72%)	186 (4,59%)	966 (23,85%)	6 (0,15%)	826 (20,39%)	754 (18,61%)
Szilágysomlyó	4325	1469 (33,97%)	1273 (29,43%)	1271 (29,39%)	20 (0,46%)	6 (0,14%)	3 (0,07%)	283 (izraelita) (6,54%)

³² ERKS KGY, 6/1862/2167/t. 32., 4–7.

Forrásjegyzék

ERKS KGY

Erdélyi Római Katolikus Státus Alapítvány Kolozsvári Gyűjtőlevéltára
(RO-400095, Kolozsvár, Szentegyház utca 5. / Cluj-Napoca, str. Iuliu Maniu, nr. 5)

- 3. doboz:

3/1861/5257/t. 105., 1–25.
3/1861/7372/t. 150.
3/1861/8372/t. 165., 2–4., 8.
3/1861/9903/t. 190., 1–4.

- 4. doboz:

4/1861/125/e. 4., 1–4.

- 6. doboz

6/1862/2167/t. 32., 1–7.
6/1862/5056/t. 68, 1–2.

- 7. doboz

7/1862/13086/t. 222, 1–4.

- 8. doboz

8/1862/19514/t. 290, 1–4.
8/1862/19516/t. 292, 1–4.
8/1862/24866/t. 351, 1–3.

- 9. doboz

9/1862/19419/e. 151., 1–7.
9/1862/24272/e. 184, 1–4.
9/1862/26617/e. 203, 1–3.
9/1862/28243/e. 214, 3–4.
9/1862/28934/e. 216., 6.

Irodalom

ANTAL I. (1994): „Tisztesség adassék”. Lapok a csíkszeredai Római katolikus Főgimnázium történetéből, Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

ASZTALOS L. (ASZTALOS I.) (2013): Kolozsvár rövid története, Kolozsvár.

ASZTALOS L. (ASZTALOS II.) (2008): Kolozsvár épített kincsei, Stúdium Kiadó, Kolozsvár. 77.

BÁNDI V. (1896): A Csíksomlyói Róm. Kath. Főgymnasium története. In: A Csíksomlyói Róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1895–96. tanévről. Szerkesztette: Karácsony József, Györgyjakab Márton Könyvnyomda, Csíkszereda.

BEKE GY. (1989): Régi erdélyi skólák – barangolás térben és időben. Tankönyvkiadó, Budapest.

BENKŐ J. (1999): Transsilvania specialis: Erdély földje és népe I. Fordította és szerkesztette: Szabó György. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

- BIRÓ V. (1926): A kolozsvári róm. kat. főgimnázium története. Kolozsvár.
- BITAY Á. (1926): Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében. Kolozsvár.
- ERDÉLYI K. (1898): A kolozsvári r. kath. főgymnasium története, 1579–1898. Kolozsvár.
- FODOR S. (2000): Marosvásárhelyi útikalauz. Impress Kiadó, Marosvásárhely.
- GAAL GY. (1992): Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz. Korunk, Kolozsvár.
- GÁL L. (2013): GMGK – Önálló magyar iskola Gyulafehérváron. Gyulafehérvár.
- GYÖRGY L. (1994): A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948. Argumentum Kiadó, Budapest.
- GYÖRGY J. (1930): A ferencrendiek élete és működése Erdélyben. Szent Bonaventura Könyvkiadó, Kolozsvár.
- HELTAI G. (1981): Chronica az Magyaroknak dolgairol. Kolozsvár 1575. Faksimile kiadás. Magyar Helikon, Budapest.
- HERMANN G. (1993): Székelyudvarhely művelődéstörténete. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- JAKÓ ZS. (1997): Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- KOVÁCS B. – PÁL E. (szerk.) (2013): Távol az Araráttól: Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Országos Széchényi Könyvtár – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
- KOZMA B. (2005): A marosvásárhelyi Református Kollégium Bolyai Farkas Líceum története. In: Az ősi Schola mindig visszavár. Emlékkönyv a Bolyai Farkas Líceum 1954/55-ben végzett évfolyamának 50 éves érettségi találkozójára. Marosvásárhely. „Középiszkola Erdélyben”. In: Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés III. (Kh–M). Főszerkesztő: Dávid Gyula, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1994.
- MARTON J. – JAKABFFY T. (1999): Az erdélyi katolicizmus évszázadai. Gloria Kiadó- és Nyomdavállalat, Kolozsvár.
- MISKOLCZY A. (1987): A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860), Budapest.
- NUSSBÄCHER, G. (2002): Liceul teoretic Johannes Honterus, Brassó.
- PINTÉR M. ZS. (2005): A magyarországi ferences rend középfokú iskolái a XVII–XVIII. században. In: Óze S. –Medgyesy-Schmikli N. (szerk.): A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. PPKE BTK – METEM, Piliscsaba–Budapest (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 1/2).
- PETKI P. (2007): 170 év a Római Katolikus Főgimnáziumtól az Áprily Lajos Főgimnáziumig. Brassó.
- SAS P. (2002): Az Erdélyi Római Katolikus Státus, Egyháztörténeti Szemle, 3. évf., 2. szám.
- SCHULLER, G. A. (1906): Fahrten durch Sachsenland, Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, 23. évfolyam, 9770. szám (1906. február 10.).
- SZABÓ M. A. (2015): Magyar oktatási intézmények a Magura aljában. A szilágysomlyói gimnázium története. Székelyudvarhely.
- VARGYASI F. (1879): Adalékok gymnasiumunk tannyelvének történetéhez. Brassó.
- VINCZE Z. (2008): A kolozsvári Farkas utca. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

A NYUGAT-BÁCSKA, ARANYOSSZÉK ÉS A GARAM-MENTE MAGYAR KULTURÁLIS EMLÉKEZETI SAJÁTOSSÁGAINAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA ZOMBOR, FELVINC ÉS LÉVA TELEPÜLÉSEKEN KERESZTÜL

WETZL VIKTOR

The comparison of the politics of memory practice of the Western Backa, Aranyosszék and Garam mente based on the example of Zombor, Felvinc and Léva

Out of the territories disconnected from Hungary based on the Treaty of Trianon, the Vajdaság region and the Felvidék region, of course together with Erdély (Transylvania), plays a highlighted role in subsisting the identity of the Hungarians living abroad and so they are the most important bastions of Hungarian culture, civilisation and traditions.

The aim of my research is to reveal the social, cultural and civilisation peculiarities together with the spatial characteristics and politics of memory relations of the Western Bácska, Aranyosszék (Transylvania) and Garammente Hungarian diaspora. During the research work it stood out to me that the, many times significantly decayed, Hungarian community intends to keep alive the homeland traditions to the last ditch.

During the research work I carried out questionnaire surveys and deep interviews in the analysed regions to be able to receive the most comprehensive picture possible about the memory characteristics of the research areas.

During the analyses I could map an insight into those social, political peculiarities which promote the subsistence of the Hungarian culture without which the sovereignty would be impossible for the Hungarians living outside the borders. The politics of memory significance of the Hungarian state and historical festivals are outstanding which fulfil an emphatic role in subsisting the Hungarian living and memory festivals and traditions. (*Keywords: Vajdaság, Felvidék, Erdély, memorial places, politics of memory*)

1. Bevezetés

Zombor, Felvinc és Léva három, a vizsgált területen kiemelkedő kulturális jelentőséggel bíró történelmi település. Zombor a valamikori Bács-Bodrog székhelye, Léva a hajdani Bars vármegye egyik központja (mindkettő egykori, történelmi magyar vármegye), Felvinc az erdélyi Aranyosszék közigazgatási egységének székhelye 1876-ig. Mindhárom település jól reprezentálja, mutatja be a vizsgált földrajzi területek magyar kulturális emlékezeti sajátosságait. A megismert települések közösségformáló és véleményalkotó szerepe a mai napig megkérdőjelezhetetlen a bemutatott földrajzi és kulturális területi egységek közt. A három vizsgált földrajzi, néprajzi, kulturális egység (Nyugat-Bácska, Aranyosszék és

Garam-mente) demográfiai, gazdasági, kulturális, történelmi és szellemi központjait fedezhetjük fel Zomborban, Felvincben és Lévában.

Zombor, Felvinc és Léva nagyon hasonló szerepet töltött be a történelem során a trianoni békediktátum előtti Magyarország területén, és a mai, határon túlra szakadt magyarság életében meghatározó a vizsgált három város jelenléte.

A nemzeti emlékezet kiváló lehetőséget biztosít a határon túli magyarságnak arra, hogy megélje a kulturális, nemzeti öntudatát, életben tartsa a magyar identitást. A kisebbségi és többségi viszonyok nem minden esetben teszik lehetővé az egyes nemzeti kisebbségek alapvető jogainak gyakorlását, illetve a többségi állam jogrendszere, jogi berendezkedése, belpolitikai intézkedései sokszor ellehetetleníti a kisebbségi kultúrák fennmaradását. Az emlékezeti alkalmak napjainkban felértékelődnek, kivételes alkalmakká válhatnak, egyre több határon túli magyar közösség tartja meg a magyar állami, nemzeti ünnepeket (ha a viszonyok lehetővé teszik). Ezek közül természetesen kiemelkednek a helyi kötöttséggel rendelkező, lokális eseményekhez kapcsolódó emlékezeti alkalmak, megemlékezések, amelyek alapján kijelenthetjük, hogy az alapvető eseményekhez kapcsolódó megemlékezések között nem markáns, ugyanakkor jelentős különbségek vannak, elsősorban a helyi közösségek kötődésében, lokálpatriotizmusában.

2. Kutatási módszerek

Az adatgyűjtés alapját a vizsgálati területeken tett, kétszer tíznapos terepi kutatómunka jelentette, amely 2015 ősze és 2017 tavasza között valósult meg. A vizsgálatot mindkét esetben ugyanúgy kiviteleztük, ugyanazon módszerekkel, a jobb összehasonlíthatóság érdekében. A terepmunka első 7 napja a vizsgált városokban élő, kiemelkedő közösségi tevékenységet végző, véleményalkotó, nagy helytörténeti tudással bíró magyarok közt zajlott, akikkel kérdőívet töltettünk ki. Mindemellett a települési kép felmérése, a településen található emlékhelyek feltárása, egy emlékhely kataszter és az emlékhelyek diplomáciai, valamint nemzeti kisebbségi jelentőségének vizsgálata is fontos szerepet játszott a kiválasztott települések kutatásánál. A kutatás második felében a válaszadók közül kiválasztottuk azokat a személyeket, akik további információval szolgálhattak, vagy a helyiek megítélése, ajánlása szerint jelentős munkájuk van a magyar közösség alakításában és összetartásában. A vizsgálat főként terepi munkára, terepi tapasztalatra, empiriára, elsődleges információkra hagyatkozott. A releváns, témához szorosan és lazábban kapcsolódó (sokszor multi-és interdiszciplináris kutatás) külföldi és magyar szakirodalmak áttekintése jelentős szempontot képezett. A kulturális földrajz, történeti földrajz és emlékezetpolitika, emlékezetföldrajz és emlékezetpolitika mellett a személyiséggel, identitással kapcsolatos pszichológiai tudományos művek is feldolgozásra kerültek, ugyanis a kettős, olykor többes identitása megértésére feltétlenül szükség volt a téma teljes áttekintése érdekében. A kutatás földrajzi kereteinek kiválasztása esetében

figyelembe vettük az optimális összehasonlítás lehetőségét, elsősorban a magyarság térségi közösségépítő és közösség fenntartó munkája játszott szerepet a települések differenciálásánál. Zombor és Léva hasonló méretű az abszolút mérőszámok (lakosság szám, magyar lakosság száma) tekintetében. Velük szemben ugyan Felvinc kisebb település, de a magyarság arányait, a település történetét és elhelyezkedését tekintve, illetve az érintett térségben betöltött központi helyzete miatt közel azonos összehasonlítási alapot adott a másik két mélyebben vizsgált település mellett.

A kutatás a Lakiteleki Népfőiskola Alapítvány szervezésében, kiemelt projektként került lebonyolításra. A kutatás elsődleges célja a Kárpát-medencei határon túli magyarság épített, szellemi és kulturális örökségének feltárása, „pillanatfelvétel készítése”, amely az utókornak, és a későbbi hasonló kutatásoknak nyújthat módszertani alapot. A bemutatott vizsgálat a kutatómunka egy részletét, a helyi emlékezetet mutatja be és hasonlítja össze az egyes néprajzi tájak jelentősebb városainak emlékezetpolitikai aktusain keresztül.

3. Az identitás és emlékezet politikai földrajzi jelentősége

Az identitás kultúraspecifikus, magában foglalja az adott kultúra definícióinak, nyelvének, érték- és normarendszerének, kifejezési és életformáinak, módszereinek jelentős részét. Azt mondhatjuk, hogy az identitás társadalmi képződmény, illetve erősen befolyásolja, alakítja az identitást az a társadalom, amelyben az egyén él. Ha az elsődleges, majd másodlagos szocializáció nem egy, hanem több kultúra elemeit is tartalmazza, akkor többkultúrájú személyiség alakul ki, többes identitás formálódik. Az elsődleges és másodlagos szocializáció során a nemzettudat – az identitás etnikai, kulturális, történelmi, nemzeti tartalma – kiegészülhet a kulturális, nemzeti közösség iránti pozitív érzelmekkel, mint hűség, szeretet, támogatás, áldozatkészség, szolidaritás, így egyfajta pozitív nacionalizmussá, patriotizmussá alakul, erősödik. Amikor kettő etnikai csoport politikai, gazdasági, katonai, hatalmi ösztönzésre összeütközik, akkor a többes identitású egyén részére ez egy interkulturális, olykor interperszonális konfliktussá alakul. A különböző szituációkból kialakulhatnak negatív diszkriminatív belpolitikai döntések, az országban élő etnikumok ellehetetlenítésére irányuló politikai és társadalmi agresszió, hátrányos megkülönböztetés, mint azt a szlovákiai vagy romániai magyarok estében megfigyelhettük a múlt évszázad során. Mindezek az etnikai közösségek, azon belül a többes identitású egyéneknél belső szorongásokat okozhatnak. Legvégső esetben a felsorolt sérelmek társadalmi konfliktusokhoz vezethetnek a megfelelő párbeszéd hiányában. A kooperáció, pluralizmus, integráltság, egyéni és kollektív autonómia nem egymást kizáró tényezők a többkultúrájú, többnemzeti társadalmakban, ha azok a társadalmak jogrendszerükkel lehetővé teszik a szabadságot és biztosítják számukra az alapvető emberi jogokat (Nagy K. 2009).

A tág értelemben vett kultúra – a nyelv, a közös történelem, a csoport tagjai által vallott értékek, a közös eredetmítosz, a közös hősök, a nagy tragédiák, a nagy teljesítmények, a szimbolikus intézmények és helyek jelentik a nemzeti identitás alapjait, mely előfeltétele a nacionalizmusnak, mint a nemzetet (embercsoportot) a földrajzi térrel (haza/szülőföld) összekapcsoló ideológiának (*Taylor P. J. et. al. 2000*). Ebben a gondolatmenetben tehát kultúra, identitás és tér összekapcsolódik, a kultúrának közvetetten fontos, a nemzetet a térhez (szülőföldhöz) kapcsoló, földrajzi szerep jut. Ugyanakkor a kölcsönhatás fordítva is igaz, a tér egyes kitüntetett elemei, pontjai szintén hatnak az identitásra, annak nagyon fontos építőelemei lehetnek. Általában, ami egy közösséggel történik, az térben realizálódik, aminek következtében a térben ennek „lenyomata” születik, mely a csoport emlékhelyeként (*lieux de memorie*) identitást erősítő szerepet kaphat (*Nora P. 2003*).

A magyar nemzet a trianoni békediktátum után politikai földrajzi értelemben több különböző helyzetű csoportra szakadt, így megkülönböztethetünk többségi-kisebbségi viszonyt, mely szerint létezik a nemzet és kultúra magyarországi és a magyar kisebbséggel rendelkező államokbeli helyzete. Utóbbi esetben vizsgálhatunk tömbben, szórványban és diaszpórában élő magyarságot. A kisebbségi helyzetben a kultúra megélését kettősség jellemzi, hiszen két egymásra egyidejűleg hatással lévő tényező befolyása alatt áll. A határon túli, kutatott magyar kultúra mind része a magyar nemzeti kultúrának, ugyanakkor együttélési kultúra is, tehát a helybeni kultúrákkal folyamatosan kölcsönhatásban áll (*Vers et. al. 2017*).

A területhonvág, a határok revíziója ugyancsak recens problémakör a magyarok gondolkodásában, azonban a határok jelentéktelenedése és a szabad átjárhatósága lehetővé teszi a magyar nemzettudat újragondolását, a nemzet határokon átnyúló egyesítését, kulturális egységge alakítását (*Nagy K. 2009*).

A kettős identitás legfontosabb küldetése a vállalás, miszerint fontos vállalniuk gyökereiket, származásuk kultúráját, de vállalniuk kell annak a közösségnek a kultúráját is, amelynek tagjaiként élnek, így biztosítva a következő generációknak a kettő, eltérő kultúra közötti kommunikációt és megértést az asszimiláció megjelenése nélkül. A kettős identitású magyarok vállalják továbbá a külképviseleti munkákat, kultúrdiplomáciai tevékenységük nem elhanyagolható, ők biztosítják az anyaország és a diaszpóra, a szórvány, a tömbmagyarság között a folyamatos, élő kapcsolatot. Az ilyen módon fenntartott, kialakított, újjáélesztett anyaországi kapcsolatokat, ha mellé nemzetpolitikai döntések és rendelkezések párosulnak, akkor tekinthetjük egy geopolitikai hatalmi módszer, a soft power alkalmazásának.

4. Magyar emlékezet Zomborban

A kisebbségi magyarság művelődési életének fontos eleme a magyarországi nemzeti ünnepek és megemlékezések megtartása, ezzel is erősítve a nemzeti egységesség tudatát, annak ellenére, hogy Szerbiában ezek nem munkaszüneti, hanem munkanapok.

A nemzetiségi megmaradásban mindig is nagy szerepe volt az egyháznak (itt főként a római katolikus egyházra gondolunk, illetve kisebb arányban a protestáns egyházakra), kiváltképpen egy olyan országban, ahol a többség vallása pravoszláv. A kutatás eredményei szerint napjainkban is igen erős a vallás szerepe a mindennapi életben, az egyház szerepe megkérdőjelezhetetlen a művelődés terén, fontos centripetális erővel bír a közösség összefogásában és a közösségépítésben. A családi körben megtartott egyházi ünnepek közül a húsvéti és karácsonyi ünnepkör, a pünkösd vagy a „kisebb” ünnepek, mint vízkereszt, nagybőjt, nagyhét, Kisboldogasszony, Nagyboldogasszony jelenik meg, melyek identitásformáló szerepe nagy a felnövekvő és az idősebb generációk számára egyaránt.

Zomborban a magyarság művelődésének központja a Magyar Polgári Kaszinó, amelyet 1867-ben alapítottak (egy adatközlők szerint az első magyar kultúrotthon a Vajdaság egész területén). A Magyar Polgári Kaszinó egész évben rendez kulturális programokat, amelyek közül kiemelkednek a Berta Ferenc Zsebszínház irodalmi estjei. A Magyar Polgári Kaszinó szervez továbbá bálakat is: Valentin napi, karácsonyi, szilveszteri bálakat, rendeznek közösségépítő programokat, paprikás- és halfőző versenyeket, működik népdalkör, néptánckör, kézműves szakkör, melyek töretlen népszerűségnek örvendenek a magyarok fogyatkozó létszáma ellenére is.

A Magyar Nemzeti Tanács 2010-ben kijelölte azokat a művelődési és kulturális intézményeket, melyek a magyar identitás megőrzésének és fejlesztésének szempontja szerint kiemelkedő jelentőséggel rendelkeznek. Zomborban a Laza Kostić Kultúr Központ, a Karlo Bijelički Városi Könyvtár, a Zombori Levéltár és a Zombori Városi Múzeum került kiemelésre.

A Nyugat-Bácskában egyedül Zomborban van középiskolai oktatás magyar nyelven (egészségügyi képzés), egyébként a diákok csak szerb iskolába vagy távolabbi városokba (Topolya, Zenta, Szabadka) tudnak bejárni. Magyar nyelvű felsőfokú tanulmányok folytatására (főiskolai/egyetemi) Újvidéken van lehetőség, emiatt sokan úgy döntenek, hogy Szegeden, Budapesten, vagy Pécsen tanulnak tovább, esetleg más európai nagyvárosban, de nem egyedi eset, hogy már a középiskolai tanulmányokat is Magyarországon kezdik meg (rendszerint Baján, Szegeden) (*M. Császár Zs.* 2011).

A magyar nyelv oktatása és tanulása összetett. A vegyes házasságban élő szülők biztonságosabbnak érzik gyerekeik jövőjét, továbbtanulási lehetőségeit, ha az alapoktól kezdve szerb osztályba járnak, és a magyar nyelvvel legfeljebb nyelvápolás óra keretében találkoznak. Az utóbbi időben megnövekedett a magyar nyelv, a magyar nyelvtanulás iránti érdeklődés, és olyan gyerekek, akik szülei vagy nagyszülei közt vannak magyar felmenők, de akár teljesen szerb családból kikerülők is tanulják a magyar nyelvet. Ennek egyik lehetséges oka lehet az a tény, hogy a magyar állampolgárság megszerzésével könnyebben

tudnak az Európai Unió nyugati tagországaiban munkát vállalni, a jobb életminőség reményében letelepedni.

Sajnos az egyre általánosabbá váló népességsökkenés a magyarságot sem kíméli, így egyre nagyobb gondot okoz az új tanévekben a minimális gyerekszám megjelenése, hogy elindulhasson egy-egy tagozat. Zomborban a Testvériség-Egység Általános Iskolában évfolyamszinten összevont órákat kell tartani némely tárgyból (pl. testnevelés, rajz, ének-zene), az osztályok alacsony létszáma miatt.

Közép-Európában, így Magyarországon is 1848 emlékezete jól szemlélteti a múlt és a jelen küzdelmeinek szoros viszonyát. 1848 mérföldkönek tekinthető, ugyanis a hangsúly a nyugatosodásra, az európaiságra helyeződik át, megszületik a nemzet, a nyelv, a kultúra és kialakul a nemzeti identitás, a nemzeti célok előtérbe kerülnek és a sérelmek a háttérbe szorulnak. A nemzeti identitás és kultúra megélésében fontos szerepet játszik – kiváltképp a határon túli magyarság életében – az 1848-as emlékezeti aktus.

A vizsgált települések többségében tartanak helyileg szervezett megemlékezési műsorokat, koszorúzásokat az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alkalmából, ehhez kötődően megemlékeznek az aradi vértanúkról október 6-án (Zomborban viszont a helyi kötődésű Schweidel József vértanú emléktáblájának koszorúzására a legközelebb eső hétvégén kerül sor), és kisebb arányban, de az 1956. október 23-i eseményeket is felidézik, azonban a legfontosabb ünnep az augusztus 20-i államalapítás napja, melyet Magyar Napnak neveznek. Ilyenkor a térség magyarlakta településeiről érkeznek a rendezvényre (római katolikus szentmisén megáldják a kenyeret, majd egy zenés-táncos felvonulás követi az eseményt a zombori utcákon és a forgatag a főutcán folytatódik).

5. Magyar emlékezet Felvincen

Felvinc három településrészből áll, mint Alvinc, Veresmart és Felvinc. Ma Felvincen a magyar kulturális életet nagyban befolyásolják az egyházak, illetve egyes olyan települési vezetők, mint például a city manager munkája. A települési vezetők közül rengetegen dolgoznak a magyar művelődési élet, a magyar kultúra, végső soron a magyar identitás továbbörökítésén.

Felvincen jelentős súly pihen az egyházak, egyházi szervezetek vállán. A római katolikus és református egyházközség kéz a kézben tesz a település magyarságának megmaradásáért, prosperálásáért. A római katolikus egyházközség nagyon szerény, 65 főből áll, akik közül 30–35 hívő templomlátogató. A református egyházközség 300–350 fős, melynek jelentős része látogatja is a szigorúan csak magyar nyelvű istentiszteleteket. A református egyházközség erejénél fogva nagyobb részt vállal a magyar közösség összetartásában, valamint az alapvető infrastrukturális lehetőségei is biztosítják a munkájukat. A református egyháznak Felvincen van egy gyülekezeti háza, mely nyáron gyermekszállásként funkcionál (35 gyermek tud megszállni modern körülmények közt a házban), illetve található itt egy konyha,

amelyben a rendezvényeken felszolgált ételeket is el tudják készíteni. Az egyházak közös célja a jövőre tekintve egy (erdélyi viszonyok szerint) nagy példányszámú, magyar nyelvű könyvtár létrehozása, illetve sportpálya kialakítása.

Felvincen található egy néptáncsoportot, mely nagy nehézségek árán, de működik, (a legközelebbi nagyobb településről érkezik néptáncoktató, Tordáról, valamint az oktató bérének megfizetése is nagy feladat a település magyarságának) egyre nagyobb népszerűséggel. Ma már kezdő és haladó csoport is van. A kezdőben az óvodás korú gyermekek is táncolnak, a haladóban pedig egészen a fiataloktól a szépkorúakig megtalálunk mindenkit. A foglalkozások heti rendszerességgel kerülnek megrendezésre, melyeken a fellépésekre is készülnek, de természetesen új koreográfiákat is tanulnak. A táncpróbáknak a Vigadó ad otthont (a Felvincen található Vigadó, mindig a magyar művelődésnek adott otthont, az épületet a 19. század második felében építették).

Felvincen az alapfokú oktatási infrastruktúra rendelkezésre áll magyar nyelven is. A település ma már erősen román többségű, de indítanak magyar nyelvű óvodai csoportokat, ahová természetesen a környező települések magyar gyermekei is járhatnak. Az általános iskolában indítanak magyar nyelvű osztályt, a román osztályokkal párhuzamosan, minden évben vannak magyar osztályok is, sajnos erősen csökkenő létszámban. A magyar nyelvű alapfokú oktatás fennmaradása az egyik legnagyobb kihívás a Felvincen élő döntéshozóknak, szülőknek, ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a középfokú oktatás a szomszédos Nagyenyeden magas színvonalon zajlik. Nagyenyed egy nagyobb, közel fekvő város megközelítőleg 17.000 lakossal, melyből nagyságrendileg 3.500 magyar ajkú. Itt áll a Bethlen Gábor Kollégium, amely több évszázados múltra visszatekintő középiskola és kollégium, ahol az oktatás teljes palettája magyar nyelven és nemzetközi szinten is igen magas szinten folyik. Természetesen nem egyedül, hogy a többi, közelben fekvő település egyikében tanulnak tovább a magyarok, mint Torda vagy Kolozsvár. Az említett kettő városban, de főként Kolozsváron a magyar nyelvű továbbtanulás lehetősége és minden feltétele adott. A középiskola után a Felvincen felnőtt gyermekek szinte kizárólag a Kolozsváron található egyetemeken egyikén tanul tovább, mert Kolozsváron lehetőségük van a felsőoktatásban magyar nyelven folytatni a tanulmányaikat. Romániában is, mint a többi valamikori magyar szállásterületen a magyar nyelv ismerete és annak szerepe a magyar kultúra fennmaradásában megkérdőjelezhetetlen.

Felvincen is, mint Zombor esetében és tulajdonképpen az összes határon túli szakadt magyar területen a legfontosabb emlékezeti alkalom az 1848-as forradalom harcaihoz kapcsolódik. Romániában, Erdélyben különösen fontos szerepe van a reformkori szabadságharcnak, elég csak Bem tábornokra, a Segesvári csatára, Petőfi halálának helyére gondolnunk a többi fontos személyiség vagy esemény mellett. Felvincen a forradalmi események a legszörnyűbb tragédiák sorát hozták el, 1848 novemberében Gracze osztrák tábornok bevonult oláh csapatokkal kiegészülve és a város mellett táborozott le. A településen nem volt

semekkora katonai ellenállás, 52 embernek nem sikerült elmenekülnie, őket kivégezték, majd a város fő utcáját felégették (a többségi-kisebbségi viszonyok a nemzetközi diskurzusokban sorra megjelennek, így külön érdekesség, hogy a Felvincen található főutcát, az oláh csapatok vezérééről, egy román nemzeti hősről (a magyar történelemben negatív szereplő), Avram Iancu-ról nevezték el) (Orbán B. 1888). Az említett események okán a települési magyarságnak különösen fontos a forradalomhoz kapcsolódó emlékezeti aktus. A református erődtemplom kertjében állítottak egy kopjafát, az 52 hősi halottnak, melyet minden évben megkoszorúznak és minden évben tartanak egy istentiszteletet az emlékükre. Az ünnepi műsoron természetesen a településen élő magyar fiatalok előadására is sor kerül. Ugyancsak az 1848-as forradalomhoz kapcsolódóan október 6-án is megemlékeznek az Aradon vértanúhalált halt magyar tisztekről, felkoszorúzzák a kopjafát és ünnepi istentiszteletet tartanak.

A településen, a római katolikus templom kertjében található az első világháború felvinci hőseinek állított szobor, amelyet a római katolikus hívek minden évben feldíszítenek, megkoszorúzzák, valamint egy gyászmisével emlékeznek a hősi halottakra, lehetőséget biztosítva a máig élő leszármazottaknak a hozzátartozójukra való emlékezésre.

Felvinc erőteljesen érintett volt a második világháború idején végbemenő határváltozásokban. A településtől északra található Kolozsvár városa a második bécsi döntés értelmében újra Magyarország része lett. A fizikai közelségben lejátszódó politikai változások a mai napig konzerválódtak, megjelennek Felvinc emlékezeti alkalmai közt. A temetőben található második világháborús emlékmű, melyet minden évben megkoszorúznak, települési szinten megjelenik, mint emlékezeti aktus (szintén nem egyértelmű a trianoni határokon túlra szakadt magyar közösségek életében a második világháború hőseire való emlékezés vagy a földrajzi térben, fizikailag megjelenő emlékhelyek jelenléte, mert szigorúan véve Magyarország határainak trianoni békediktátum értelmében bekövetkezett átrajzolása után más országba szakadtak a közösségek, más bel-és külpolitikai szituáció lépett fel.)

Felvincen a magyar emlékezet, a magyar emlékezetpolitika szinte teljes palettáját felismerhetjük, amely a csekély magyar lélekszámú magyar közösség életében a hosszútávú jövőt és fennmaradást biztosíthatja. A Felvincen található magyarság magyar anyaországhoz kötődését és erejét kevés dolog bizonyíthatná jobban, mint a temetőben található 1956-os emlékmű. Az emlékművet a település adományokból állította, saját kézzel, közösen, több hónapon át dolgoztak érte. Az 1956-os emlékművek megléte nem triviális a magyar emlékezetpolitikában, ugyanis a magyar belpolitikai viszonyok nem érintették jelentősen a határon túl élő magyarságot, ennek ellenére a felvinci magyarság fontosnak érezte ezt a nemzeti emlékezetpolitikai gesztust.

6. Magyar emlékezet Léván

Léván 12 civil egyesület biztosítja a magyar hagyományok életben tartását, megélését (valamennyinek a Reviczky Társulás, illetve a Reviczky Ház ad otthont – 1997-ben létrehozott magyar művelődési intézmény, mely jogelődjének a Léva és Vidéke Célalap Alapítványnak gondolatát hivatott továbbítani. Ezek szerint a lévai magyar hagyományok és rendezvények helyszínét biztosítja, illetve pénzügyi és szervezési segítséget is nyújt a Magyarsághoz köthető rendezvények szervezésénél).

A magyar nyelv és kultúra generációkon átívelő továbbörökítésében óriási felelősség nyugszik az oktatási intézményeken. Léva kiváló helyzetben van, működik magyar nyelvű óvoda (Magyar Eszterlánc Óvoda), magyar nyelvű általános iskola (Juhász Gyula Alapiskola) és magyar nyelvű gimnázium is (Czeplédi Péter Református Gimnázium). Kistérségi központi szerepéből adódóan viszonylagos könnyedséggel tölti fel az évfolyamokat minden évben az óvodától egészen a középiskolai osztályokig (Léva értelmisége és polgáriasodott társadalmá erősen összefügg kiemelkedő oktatási intézményeivel, melynek szellemiségét a mai intézmények is öröközik).

Léván szerveznek helytörténeti, zenei, irodalmi szakosztályokat, dalárdát, néptánckört, kézimunkakört. A Reviczky Házban egész évben megrendezésre kerülnek állandó vagy időszakos kiállítások. A különböző tárlatok közül kiemelendő (szimbolikus és kulturális jelentősége miatt) a „Gondolati emléktábla-fal”, ahol a helytörténeti szakosztály gondozásában évente 3–5 lévai vagy Lévához szorosan kötődő személy munkásságát mutatják be. Emléktáblát helyeznek el a Reviczky Ház kistermének falán, a fal elnevezéséből sejtethetjük, hogy a „gondolat” áll a középpontban, a szimbolikus üzenete sokkal mélyebb és időtállóbb, mint a fizikai térben történő megjelenése. A Reviczky Ház szimbólumokban bővelkedik, a magyar identitást hivatott erősíteni, felépíteni. A határon túli magyarság művelődési intézményei, kultúrotthonai egyben a külföldi magyarság házáit is jelképezik, a külföldi magyarság országházai. A házban megtaláljuk a magyar nemzeti identitás kialakításában és megőrzésében nagyon fontos szerepet betöltő motívumokat, a magyar nemzeti emlékezet aktusokhoz kapcsolódó jelképeket (Gondolati emléktábla fal, magyar Parlament poszter, magyar zászlók, magyar népviseletek), mint a könyvtárszobában található 1848-as forradalmi zászló fényképét – Lévai Nemzeti Őrsereg zászlaja (az eredeti zászló Pozsonyban a Nemzeti Múzeumban található).

A településen élő magyarság az anyaországi ünnepek közül az 1848–49-es szabadságharc megemlékezését tekinti alapnak, így március 15-ét és április 19-ét (Nagysallói csata emléknapja, mely helyi, lokális kötődésű) tartják kiemelten fontosnak. A megemlékezés ideje alatt a temetőben található Nagysallói csata emlékére állított mementónál gyülekeznek a magyar közösség tagjai, együtt koszorúzzák meg, majd indulnak a Reviczky Házhoz, hogy megnézzék az ünnepi

műsort. A program történelmi témájú és nemzeti identitást épít, forradalmi dalokat és verseket énekelnek, szavalnak, ünnepi színjátszó műsorral készülnek. Hasonló módon október 6-án megemlékeznek az aradi vértanúkról, amikor ünnepi műsorral várja a Reviczky Ház a Lévában élő magyarokat. Az említett megemlékezéseken egyaránt készülnek az iskolai csoportok és a felnőtt csoportok, civil egyesületek programokkal, így egy egész napos elfoglaltságot tudnak kínálni az oda érkezőknek, akik nem kizárólag Lévából érkeznek, hanem ma már a Reviczky Ház vezetőségének áldozatos munkájának köszönhetően az anyaországból is idelátogatnak.

A Reviczky Ház minden évben történelmi-irodalmi estet tart az első és második világháború magyar hőseinek emlékére. Léván, köztéren nem található magyar vonatkozású háborús emlékhely (egyek adatközlők szerint a város vezetése nem támogatja az ilyen típusú emlékművek köztéren való elhelyezését). 2017-ben a Reviczky Ház nagytermében sikerült elhelyezni egy festménykiállítást, amely első és második világháborús tematikájú festményekből áll és helyi (Léva es környékről származó) művészek festették az alkotásokat.

Az elmúlt öt évben már az október 23-i eseményekre is megemlékeznek, nemzeti, történelmi előadással készülnek, melynek otthont szintén a Reviczky Ház ad. Az 1956-os eseményekre való megemlékezés a határon túli részekben nem magától értetődő – ahogy már említettük –, ugyanis az 1956-os események belpolitikai történések voltak, illetve az akkori információáramlás nem is tette lehetővé, hogy az aktuális eseményekről értesüljenek, valamint az ő politikai földrajzi kereteik (országuk) nem élvezett előnyt, vagy szenvedett hátrányt a Magyarországon zajló események következtében. Végül soron az emberek hétköznapijait nem befolyásolta jelentősen, így szigorúan véve nem érintették a külhonban élő magyar közösségeket.

Léván a magyar vonatkozású megemlékezések – a másik kettő vizsgált településsel ellentétben – nem kizárólag a vallási felekezetek, egyházközségek tagjainak szervezésében kerülnek megrendezésre, hanem a Reviczky Ház, mint civil egyesület szervezi az emlékezeti alkalmakat.

7. Összegzés

A fentiekben összehasonlított három település jól reprezentálja a vizsgált, történelmi magyar területek magyar emlékezetét a nemzeti és egyházi ünnepeken keresztül. A magyar identitás megőrzésében a legfontosabb a magyar nyelv használata a mindennapokban, melyhez a helyi magyar nyelvű oktatási intézmények szerepe létfontosságú. Elmondható, hogy a vizsgálat bizonyítja: azokon a területeken, ahol a magyar nyelv használata nem mindennapos, nem alkalmazzák az élet valamennyi területén, ott a magyar kultúra térben ritkul, kopik, így meghatározó a magyar nyelvű oktatás. A magyar nyelvű oktatási intézmények fenntartása az egyik legfontosabb feladat, hogy a jövő generációi is

megismerjék a magyar kultúrát és hagyományokat, tradíciókat. A magyar identitás megőrzésében, a magyar kultúra térnyerésében az emlékezeti alkalmak napjainkban egyre fontosabb szerepet kapnak. A megemlékezések könnyen kovácsolnak közösséget az akár megtört, fragmentált magyarságból is, az ünnepi műsorok jó alkalmat kínálnak az együttlét, a közös szellemiség újraépítéséhez, végső soron a magyar identitás újraalakulásához vagy megszilárdulásához. A három mélyebben vizsgált település emlékezetéről nagy általánosságban elmondható, hogy az 1848–49-es szabadságharcra való megemlékezések uralják (ahogy tipikusan a külhoni magyarság relációjában). Nagy különbség a városok közt a helyi, lokális (jelentőségű) csata vagy személyiség megléte, mint Zombor esetében Schweidel József aradi vértanú személye (az emléktáblájánál minden évben koszorúznak a Magyar Polgári Kaszinó udvarában), Léva esetében a Nagysallói csata, mint helyi jelentőségű 1848–49-es forradalmi esemény (a csata emlékműjénél minden évben koszorúznak a lévai katolikus temetőben), de Felvinc történetét is meghatározza a harcok idején lezajlott események sora, amelyre a református templom kertjében minden évben megemlékeznek.

A vizsgált települések emlékezetpolitikai aktusai közt a legnagyobb hasonlóság a civil egyesületek szerepvállalása. A településeken található vallási felekezetek és egyházközségek jelentős részben hozzájárulnak a magyar nemzeti emlékezeti alkalmak sikeres lebonyolításához, valamint az ünnepségek népszerűsítéséhez.

Mindhárom település térségi vonzással bír a magyarság kulturális életére, mikroregionális központok, ahol a magyar identitás és magyar kultúrára nevelés fontos szerepet játszik a helyi magyarok mindennapjaiban.

Irodalom

- BIBÓ I. (2012): *Eltorzult magyar alkat, zsákutcsa magyar történelem*. Argumentum, Budapest, 448 p.
- DANI Á. (2016): A nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának alakulása 2001 és 2013 között. In: *Külgazdaság*, LV évf. 2016. május–június. pp. 61–77.
- GULYÁS L. (2007): Történeti áttekintés. In: Nagy I. (szerk.): *A Kárpát-medence régiói 7, Vajdaság*, Dialóg-Campus, Pécs–Budapest. pp. 76–148.
- LOVAS I. (szerk.) (2011). *Vajdasági magyar kulturális stratégia 2012–2018*. MNT Közigazgatási Hivatala
- M. CSÁSZÁR ZS. (2011). *Kisebbség-oktatáspolitikai a Balkánon*. Kontraszt Plusz Kft., Szeged–Pécs, 160 p.
- NAGY K. (2009): *Amerikai magyar szigetvilágban*, Nap Kiadó, Budapest. 156 p.
- NORA, P. (2003): *Emlékezet és történelem között*. *Múlt és jövő*, 14. évf. 4. sz. pp. 3–16.
- ORBÁN B. (1888): *A Székelyföld leírása*, Ráth Mór Bizománya, Pest. 554 p.
- PAP N. – TÓTH J. (szerk.) (2002): *Európa politikai földrajza*. Alexandra Kiadó, Pécs. 271 p.
- PAP N. (szerk.) (2014): *Szülejman szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası*. In: *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII. évfolyam, Különszám, PTE TTK FI, Pécs. 135 p.

- PAP N. (szerk.) (2015): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban. Publikon Kiadó, Pécs. 140 p.
- PAP N. (2010): Magyarország a Mediterráneum és a Balkán vonzásában. Publikon Kiadó, Pécs. 320 p.
- SZILÁGY I. (2010): Nemzeti identitás, nemzetfelfogás és kulturális diplomácia a huszonegyedik században. In: Magyar Tudomány, 2010. 2. szám. pp. 191–198.
- TAYLOR, P. J. – FLINT, C. (2000): Political geography. Prentice Hall. 412 p.
- VERS R. – WETZL V. – REMÉNYI P. (2017): A magyar kisebbségi kultúra és intézményei a Nyugat-Bácskában – Zombor és Kúla. In: Mediterrán és Balkán Fórum, 10 évf. 3. Szám. pp. 15–28.

Internetes források

- „A világgazdaság irányítása”. tek.bke.hu/files/szovegek/gilpin_nemzetkozi_politikai_gazdasagtan_15_fejezet
- http://bgazrt.hu/npki/a_nemzetpolitika_oktatasa/
- <http://geopolitika.zskf.hu/uploaded/geo/K/Geopolitika-1szam-magyar-vegleges-2011dec14.pdf>
- <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/37/fesich.htm>

AZ 1848–1849. ÉVI SZABADSÁGHARC FÖLDRAJZA

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

The Geography of the 1848–1849 Hungarian Revolution

The 1848–1849 revolution lasted over a year in the Carpathian Basin. This period has not been studied from a geographical aspect in Hungarian academia. The Hungarian revolution took place in a region that was one of the warzones of contemporary Europe against an enemy that was also fighting elsewhere in Europe. Thus, the geography of events in the Hungarian Basin was intertwined with the political geography of events in Northern Italy, while also depending greatly on the relationships of foreign policy in Europe. Military, political and economic geographical factors all played equally important roles in the geography of the 1848–1849 Hungarian revolution. The events of the revolution are also fascinating from a military geographical aspect because they reflect Carl von Clausewitz's system of military theory, which was merely 15 years old at the time and established a new geographical thinking in the military. The revolution in the Carpathian Basin is also an appropriate example for illustrating the relationship of contemporary military thinking and geographical space. The present study provides a geographical overview of the 1848–1849 Hungarian revolution with the purpose of calling attention to the role of geographical factors in the history of military events. (*Keywords: Hungary; revolution; 1848–1849; geography in military history*)

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc a Kárpát-medencében mintegy másfél évig tartó háborús állapotot jelentett, amelynek végére a Habsburg- és az orosz katonai erők győzelme tett pontot. A világosi fegyverletételt követően ugyan súlyos megtorlás következett, de nemzeti küzdelmünk mégsem tekinthető egyértelmű kudarcnak, mert az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezéssel jórészt valóra váltak a két évtizeddel korábbi politikai célkitűzések. Így a szabadságharc a magyar történelem legfontosabb eseményeinek sorába emelkedett, és ennek megfelelően alakult történelmi feldolgozottsága is. 1848–1849 jól dokumentált esemény, de ennek ellenére mégsem tekinthető teljesen feldolgozottnak, mert geográfiai viszonyrendszerének feltárásával mind történelmi földrajzunk, mind történetírásunk adós. Ebből a hiányból fakad, hogy honvédő háborúkat hajlamosak vagyunk pusztán Kárpát-medencei eseményként szemlélni, miközben annak kimenetele – katonai szempontból – nem csak az európai forradalmi megmozdulások sikerétől függött, hanem sokkal inkább egyéb katonaföldrajzi képletektől is. Már önmagában az a tény, hogy ellenfelünk, a Habsburg-birodalom egyszerre két hadszíntéren – Észak-Itáliában, valamint a Kárpát-medencében – egy időben kényszerült hadat viselni, ami megosztotta katonai potenciálját, és a bécsi udvart az orosz intervenció kérésére kényszerítette, egyértelműen mutatja: a magyarországi forradalom és szabadságharcnak mély geográfiai rétegei lehetnek. Ugyanígy figyelemre méltó az is, hogy ezt a háborúkat egy olyan tisztikar vezette,

amely – leginkább a főtisztek és a tábornokok esetében – alapos szakmai felkészültséggel rendelkezett, mélyreható katonaföldrajzi ismeretrendszere volt, amellyel élt is. Mindemellett ki kell emelnünk azt is, hogy Carl von Clausewitznek nem sokkal a szabadságharcunkat megelőzően megjelent alapművével – a *Vom Kriege*vel – elkezdődött az egyetemes katonaföldrajzi gondolkodás megújulása. Ez a gondolkodásmód – belső logikájából eredően – visszaköszön szabadságharcunknak úgy az eseményeiben, mint résztvevőinek emlékirataiban is. A Kárpát-medencei háborúink tükrözi a korabeli hadügynek a földrajzi térhez való viszonyát. Mindezt összevetve tanulmányunkban szabadságharcunk geográfiai értelmezésére törekszünk azzal a célkitűzéssel, hogy felhívjuk a figyelmet a földrajzi tényezők szerepére a katonai események alakulásában.

Amit tudunk a hadügy földrajzi szemléletéről

Amikor – mintegy válaszul Kossuth Lajos viddini levelére – 1852-ben megjelent Görgey Artúr emlékirata, abban az egykori honvédsereg fő erőinek parancsnoka részletesen beszámolt a Kossuthal a tavaszi hadjárat sikereit értékelő és a függetlenségi nyilatkozat tervezett kiadásáról tartott megbeszélésről, amely Gödöllőn zajlott le 1849. április 7-én (*Pusztaszeri L.* 1984). A tábornok és a kormányzó négy szemközti tárgyalásán felvetett kérdések legfontosabbika az elszakadás témája volt. Kossuth igyekezett Görgeyt rábeszélni annak támogatására, míg az utóbbi sajátos argumentációval ellenezte azt. Jóllehet ma már tudjuk, hogy Görgey emlékirataiban (1988) tudatosan kiélezve ábrázolta mindvégig a Kossuthhoz fűződő, a valóságban több alkalommal jelentősen változó viszonyát (*Hermann R.* 2017), de érvrendszere rögzítésekor – mindössze három évvel az eseményeket követően – geográfiai szempontból így is nagyon sokat mondó. Emlékirataiban arról számolt be, hogy a Kossuth-féle nyílt szakítás a Habsburg-birodalommal – ilyen nyers formában adott válaszként Bécs oktrojált alkotmányára – tarthatatlan nemzetközi helyzetbe sodorná Magyarországot. Érvei kettős jellegűek voltak, egyfelől katonai, másfelől – a mai értelemben vett – politikai földrajzi indoklások. Amennyiben helyesen értelmeztük a modern szövegkiadásban mindössze két oldalnyi textust, akkor abból az alábbiakat olvashatjuk ki. A tavaszi hadjárat fő célkitűzéseinek valóra váltásával – pusztán katonai oldalról nézve – Magyarország kikiálthatja teljes függetlenségét, erre van elég ereje, de ahhoz, hogy azt meg is őrizze, már túl gyenge. Ezen a ponton Görgey valóságos geopolitikai eszme-futtatással élt. Érdemes számba venni érveinek földrajzi tartalmát. Magyarország – mondja Görgey – erőinek végső megfeszítésével képes volt vereséget mérni a császári erőkre, de önálló államként – és itt Törökországot hozta példaként – csak „*mások kegyétől*” függene. Amennyiben a magyar seregek az Ausztriától való teljes elszakadásért folytatják harcukat, akkor az már „*...az egész osztrák monarchia fönmaradása elleni támadás...*” lenne (*Görgey A.* 1988. II. p. 14.). Azon túl – érvelt a tábornok –,

hogy a függetlenségi nyilatkozat szétzilálná a tisztikar jelentős részét, minden szomszédos államot is ellenségünké tenné, mert a Habsburg-birodalom szétvérese az európai hatalmi egyensúlyi rendszert is megbontaná. Úgy tűnik, hogy az ekkor mindössze harmincegy éves hadseregpáncsnok tisztáiban látta a kontinens politikai földrajzi helyzetét, mint Kossuth. Görgeynek fennmaradt egy – a minisztertanácshoz intézett, de nem postázott – memorandumja 1849. július 2-ról, amelyben a függetlenségi nyilatkozattal kapcsolatban az alábbiakat írta: „...ez elszakadásnak nem szabad erőszakoltnak, elhamarkodottnak, hanem magukból az eseményekből önként folyónak, tehát mintegy kénytelennek kell lenni; egyszóval, hogy egy nyert csatánk a legjobb függetlenségi nyilatkozat, és hogy azt a nemzet nevében szóval is kimondani már csak akkor tanácsos, ha Magyarország egész területén nem lesz egyetlen ellenség sem többé, s Ausztria még ekkor is oly mereven, mint eddig, minden kiegyezést vissza fogna utasítani...” (Hermann, R. 2001. p. 446.)

Amennyiben a fent ismertetett tárgyalás, valamint a Görgey-féle levél esetében figyelmen kívül hagyjuk a két történelmi személyiség ellentétéből eredő torzításokat, és pusztán azok geográfiai vonatkozásaira koncentrálunk, akkor azt látjuk, hogy a katonai és a földrajzi érvek – a földrajzi alapú stratégiai megfontolások – együttes érvényesülésével van dolgunk. A magyarországi szabadságharc szellemi, tudomány- és kultúrtörténeti hátterének egyik fontos jellemzője a geográfiai elemek, valamint a katonai tényezők felismert szoros szimbiózisa. Ez a mély kapcsolat a háború mindkét – a stratégiai és a taktikai – szintjén érvényesült. Miután a harcászati tevékenységek geográfiai vonatkozásait a közelmúltban Pászti László (2013) már alapos tanulmányban exponálta, így dolgozatunkban elsősorban a stratégiai szintű küzdelem geográfiai elemeire helyezük a hangsúlyt.

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc – hadművészeti szempontból – egyebek mellett abban is különbözik a magyar nemzet előző jelentős függetlenségi háborújától, a Rákóczi-szabadságharctól, hogy azzal ellentétben ennek tisztai és tábornoki kara már szakmailag képzett, professzionális társadalmi csoportból került ki. Az viszont mindkét szabadságharcunkra jellemző, hogy a legfelső állami és katonai vezetés szakmai ismeretei és jártassága stratégiai tényező volt. Míg a Rákóczi-szabadságharc éveiben e téren a magyar fél mindvégig behozhatatlan hátrányban volt, addig másfél évszázaddal később már kiegyenlített viszonyokról beszélhetünk, és ennek a kortársak is tudatában voltak. Erre utal Görgey emlékiratában, amikor a tavaszi hadjáratban elért sikerek okairól az alábbiakban fogalmazott: „...A csatában szerzett tapasztalataim alapján be kellett vallanom magamnak, hogy nem pusztán a »fiatal hadsereg« nagyobb vitézsége fűzte a győzelmet a mi zászlóinkhoz. Sőt, bármennyire berzenkedjék is önimádatunk ez ellen – be kellett ismernünk, hogy a magyar nemzet hátlájának tekintélyes része a most leírt áprilisi hadjárat gyors és sikeres befejezéséért végső soron herceg Windisch-Grätz tábornagyot és Jellačić bánt illette meg...”

(Görgey A. 1988. II. p. 49.). A kiegyensúlyozott szellemi – szakmai – állapot mögött az a szociológiai tény rejtőzik, hogy a szabadságharc főtiszt és tábornoki karának zöme végzett valamilyen katonai tanintézményt és korábban szolgált a Habsburg-birodalom fegyveres erőiben (Bona G. 2000). Mindemellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szabadságharcunkat közvetlenül megelőző reformkor évtizedeiben – részben igazodva a nemzetközi tendenciákhoz – nagy ütemben fejlődött a magyar hadtudomány, és jelentősen gyarapodott katonai szakirodalunk is (Pászti L. 2007). Tanulmányunk témája szempontjából különösen fontos tudománytörténeti adalék, hogy Korponay János – volt nemesi testőr és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a hadügyminisztérium elnöki osztályának titkára (Bona G. 2000) – tollából éppen a szabadságharc időszakában jelent meg az első magyar nyelvű katonaföldrajzi feldolgozás. Ebben a „hadi földírás” néhány elméleti kérdésén túl Európáról és Törökországról nyújtott két kötetben áttekintést (1845, 1848).

Korponay művének megjelenése egyben jelzi azt is, hogy a kor katonai gondolkodása fokozott mértékben geográfiai jellegű volt. S hogy e földrajzi elem milyen erősen áthatotta az egész hadügyet, arra kiváló példaként szolgálnak Kossuth Lajosnak a szabadságharc leverését követően, már török földön folytatott katonai tanulmányaihoz készített jegyzetei és az ezekből összeállított *Hadviselés- és Csatatán elemei* című alkotása (1850), valamint az ezzel egy időben született egyéb hadtudományi munkái, amelyeket a közelmúltban Ács Tibor rendezett – egy kötetben – sajtó alá (2002). E művek szövege alapján Kossuthot elsősorban a politikai és a katonai vezetés kapcsolata érdekelte, hiszen egy elkövetkező szabadságharcban maga szeretne volna a katonai főparancsnok posztját is betölteni, de a kor hadművészetének belső logikájából eredően ezek az alkotások több földrajzi vonatkozást is tartalmaznak.

Az 1848–1849. évi szabadságharc geográfiai viszonyrendszerében nagyon hangsúlyossá vált a katonai vezetés térszemlélete. Magunk ennek okát abban látjuk, hogy a több hadszíntéren folytatott hadakozás kétrétűen jelentkezett. Egyfelől oly módon, hogy – miként már említettük – a Habsburg-birodalom egyszerre két – az itáliai és a Kárpát-medencei – hadszíntéren kényszerült háborút vívni (Józsa Gy. G. 1990), és ezek eseményei kölcsönösen hatottak egymásra. Másfelől pedig abban öltött testet, hogy a Kárpát-medencében megfigyelhető volt a hadszínterek egymástól való elkülönülése. A magyar főerők a Nyugati- és a Központi-nagymedencében folytattak küzdelmet. A politikai és a katonai vezetés ettől elkülönítve kezelte – önálló hadszíntérként – az Erdélyi-medencét, míg a Kárpát-medencén belüli harmadik hadszínteret a Délvidék alkotta. Ez a katonai térfelosztás a hadszíntér korabeli katonai felfogásából következett. Dolgozatunknak nem tárgya a 19. század közepére jellemző hadszíntérfelfogás értelmezése, így csak a szabadságharc kimenetele szempontjából fontos néhány jellemzőre mutathatunk rá.

A szabadságharc korának egyetemes katonai gondolkodása alapvetően a mintegy fél évszázaddal korábbi francia forradalmi, de legfőképpen a napóleoni háborúk tapasztalataiból, valamint az ezek nyomán keletkezett szakirodalomból eredeztethető. A szabadságharc első jelentősebb ütközetét, a pákozdi csatát (1848), valamint a Napóleoni hadjáratokat lezáró Waterlooi ütközetet (1815) kronológiailag mindössze harminchárom év választja el egymástól. A magyarországi események több szereplője is részt vett a francia háborúban. Pusztán a példa kedvéért említjük meg, hogy az Aradon vértanú halált halt Aulich Lajos (1793–1849) tábornok fiatal katonaként harcolt azokban (Bona G. 2000). Hasonlóként említhetjük, hogy a Habsburg-oldalon a szabadságharc második időszakában a magyarországi hadszíntér főparancsnoka, Julius von Haynau tábornagy (1786–1853) szintén a napóleoni háborúk veteránja volt, (Santifaller, L. 1959), míg az itáliai hadszíntéren főszerepet játszó Joseph Wenzel Radetzky (1766–1858) már 1809 és 1816 között a Habsburg seregek vezérkari főnöke volt (Józsa Gy. G. 1990). E korszak két méltán nemzetközi híró katonai gondolkodója, Antoine Henri Jomini (1779–1869), valamint Carl von Clausewitz (1780–1831) a 19. század közepén és második felében egyre népszerűbb hadelméleti munkái is a napóleoni háborúk alapján születtek. Jóllehet ezek a szabadságharc idejére ismerethalmazukat tekintve még nem hathatták át teljes egészükben a magyar hadügyet, de szemléletmódjuk teljes egészében egyezett azzal. Különösen érvényes ez Clausewitz fő művére, a *Vom Krieger*, amely a szerző halála után 1832–1834-ben, vagyis a magyarországi szabadságharcot megelőzően mindössze másfél évtizeddel jelent meg. Miután Clausewitz – erősen leegyszerűsítve – nem tett egyebet, mint a már meglévő katonai szakmai ismereteket rendezte – filozófiai mélységű – elméleti rendszerré (Perjés G. 1983), vagyis szemléletmódja nem térhetett el korának hadügyi gondolkodásától, így a térszemlélet kérdésében 1848–1849 kapcsán is hagyatkozhatunk rá. Különösen megtehetjük ezt annak ismeretében, hogy a *Vom Kriege* egyes részeinek fordítására történt próbálkozás már a szabadságharcot megelőzően is (Ács T. 2005).

Azt mind Jomini, mind Clausewitz felismerte, hogy egy hadszíntéren belül több kisebb hadszíntér különíthető el, és ezek eseményei nagymértékben hatnak vagy hathatnak egymásra. Ugyanakkor önálló térbeli egységnek tekintették őket. Különösen élesen vetődik fel e kérdés Jomini 1837-ben megjelent alkotásában, *A hadművészet kézikönyvében*. Ő a hadszíntereket – mai fogalmaink szerinti térelemként – bizonytalan dolognak tartja, amelyet „...soha nem szabad össze-
tézni a hadművelet hadszínterével, amely mindkét hadsereget minden bonyodalom nélkül magába foglalhatja...” (Jomini, A. H. 1974. p. 606.) Vagyis a 19. század közepén kiterjedését tekintve két féle hadszínteret különböztettek meg, az egyik az egész ország (birodalom), míg a másik a fegyveres küzdelem területét jelentette. A kettő eltérő értelmezésére élt Jomini a sakktábla hasonlaltával: „...Valamely hadsereg hadszíntere magába foglalja a terület egészét, amelyet hatalmába akar keríteni, és mindazt, amit alkalomadtán meg kell védenie.

Ha a hadseregnek elszigetelten kell hadműveleteit folytatnia, ez a hadszíntér lesz egyetlen sakktablája, amelyen kívül csak akkor kereshet menekvést, ha három oldalról keríti be az ellenség, egyébként azonban igen oktan lenne, ha egy másik sakktablán bármilyen manővert kísérelne meg, miután semmilyen előkészület nem történt az itt működő hadsereggel való együttműködésre. Ha viszont a hadműveleteket összehangolták, akkor az egyes hadseregek elszigeteltnek vett hadszínterei tulajdonképpen a nagy sakktabla egyes sávjait képezik, amelyeket a hadviselő feleknek egy cél szempontjából kell összefogniuk...” (Jomini, A. H. 1974. pp. 606–607.) 1848–1849-ben a Habsburg-birodalom államtere, abban pedig a Kárpát-medence ilyen sakktabla volt.

A hadszíntéri tagolódás politikai következményei

Az 1848–1849. évi magyarországi háború és az ezzel párhuzamosan zajló észak-itáliai fegyveres konfliktus széteséssel fenyegette a Habsburg-birodalom államterét. Jóllehet Radetzky seregei Custozánál, majd Novaránál fényes győzelmet arattak és ezzel megmentették a Habsburgok itáliai tartományait (Józsa Gy. G. 1990), ám ezzel az alapvető katonaföldrajzi probléma – a birodalmi erők két hadszíntéren való megosztása – még nem oldódott meg. A dunai monarchia 1848–1849-ben mintegy 38 millió fő lakossággal rendelkezett, ami tekintélyes fegyveres erők fenntartását tette lehetővé. 1847 december végén a hadsereg tényleges létszáma mintegy 432 ezer katona és 42,5 ezer ló volt. Ettől kezdve a létszám – bizonyos hullámzást mutatva – 1849 október végéig jelentősen növekedett, és elérte a 625 ezer főt és a 41 ezer lovat, ami – a kor hadügyének belső szervezeti rendszeréből eredően – 417 ezer szolgálatképes katonát jelentett. Ez még így is igen nagy hadsereg, amelynek azonban kevesebb, mint a felét lehetett a Kárpát-medencei hadszíntereken alkalmazni (Gömöry G. 1893). Tekintettel a földrajzi területek birtoklására, a kapcsolattartásra, az egyes erődök védelmére és ostromára, a főváros, valamint az egyéb fontos helyőrségi szolgálatra, magukban a hadjáratokban küzdő seregek létszámai még ennél is kisebbek voltak. 1849 nyarán a Magyarországon alkalmazott császári erők teljes létszáma 165 ezer fő volt, és ebből a Haynau vezetése alatt álló fő erők 71 ezer főből álltak, amelyet az orosz csaptok 83 ezer főre egészítettek ki. Velük szemben – a komáromi várőrséggel együtt – Görgey csapatainak létszáma 53 ezer fő volt (Bona G. 1998), ami egyáltalán nem tette kilátástalanná a főerők küzdelmét. Bona Gábor adatai szerint ekkor – a szervezés alatt lévő katonai kötelékek adatait is figyelembe véve – a magyar honvédsereg teljes létszáma 172 ezer főre rúgott (Bona G. 1983). Habsburg-magyar vonatkozásban ekkor a katonai erők kiegyensúlyozottak voltak. Ez a kiegyenlített állapot azonban erősen ingadozott, amit két tényező determinált. Egyfelől biztos felbomlását jelentették az inváziós orosz seregek, amelyeknek főerői 193 főt tettek ki, amihez további 75 ezer fő állt tartalékban Galiciában és a Havasalföldön (Bona G. 1998). A szentpétervári katonai

vezetés láthatóan semmit sem bízott a véletlenre. Másfelől az egyensúlyi állapot ingadozását – mondhatnánk – tartóssá tette az állandó erődítések katonaföldrajzi tényezője.

A kor hadügyének sajátos hadművészeti elemét jelentették a hatalmas kiterjedésű erődök és erődrendszerek (várak), amelyek Korponay János (1845) „...*hadi földírása*” szerint a következők voltak Magyarországon: „...*Komárom, Temesvár, Pétervárad, Új-Arad, Ó-Gradiska, Leopoldvár, Munkács, Eszék, Brood, Károlyváros, Árva...*” Erdélyben *Károlyvár, Fogaras, Verestorony* (Korponay J. 1845. p. 39.). Földrajzi értelemben ezek olyan pontok, amelyeknek katonai tekintetben is magas tájenergiájuk volt. Az utóbbi a hadügy változásával történelmi korról korra változott, és katonaföldrajzi helyzeti értékükből fakadt hadművészeti jelentőségük. A már említett Carl von Clausewitz is viszonylag nagy terjedelemben foglalkozott művében az erődítmények kérdésével. Ezek katonai hasznát tizenegy pontban foglalta össze, amelyek közül 1848–1849-ben az erők lekötése játszotta a főszerepet. „...*Valóságos pajzs, támadás ellen. A védő arcvonala előtt maradt erődítmények, jégtömbök módjára törik meg az ellenséges támadás folyamatát. Az ellenség kénytelen körülzárni őket és ehhez, ha a helyőrség derekasan viselkedik, legalábbis kétszeres erő kell. ...Az ilyen rendeltetésű erődítmények lényegében főként, [a támadó N. M. M.] offenzív erejét veszik igénybe, legalábbis hatékonysága ettől függ. Ha az erődítmény a támadó részére csupán meg nem szállt pont lenne, akadályozhatná ugyan de sohasem annyira, hogy ostromra szánja el magát. Mivel azonban 6-8-10 000 embert nem hagyhat a hátában szabadon tenni-venni, kellő erővel megrohanja őket, és hogy erre ne legyen minduntalan szükség, elfoglalja, tehát megostromolja a várat. Az ostrom kezdetétől azután főként a passzív hatás érvényesül...*” (Clausewitz, C. von 1961–1962. II. p. 169–170.) Visszautalva JOMINI már említett hadszíntér-értelmezésére, azt mondhatjuk, hogy a Kárpát-medence szórtan elhelyezkedő erődjeivel olyan sakk-tábla volt, amelynek az egyes négyzetein elhelyezkedő figuráit több környező négyzetével együtt lehetett birtokba venni: a katonaföldrajzi tér megkerülhetetlen pontjai, ahol kevésbé a figura, mint inkább maga a tábla négyzete bírt értékkel. Az erőket lekötő képessége jelentős volt. 1849 júliusában, amikor a honvéd sereg a legnagyobb létszámú volt, akkor az alábbi erődök vették igénybe csapatai egy jelentős részét: Temesvári ostromsereg 10.300 fő, komáromi várőrség 17.000 fő, Pétervárad várőrség 5.800 fő, aradi várőrség 2.800 fő, munkácsi várőrség 400 fő (Bona G. 1983). Ez 36.300 főt tesz ki, ami a honvédség már említett teljes létszámának – 172 ezer fő – mintegy 21 %-át jelenti. A Kárpát-medence erődítései mind a császári, mind a honvédség erőit megosztották, jelentős részüket mintegy szétszórták a térben.

Az erődök (várak) földrajzi tényezője a magyarországi hadszíntér erőviszonyait determinálta, de a legfőbb katonapolitikai és katonaföldrajzi problémára – a Habsburg-birodalom két hadszíntéren történő lekötöttségére – csak nagyon mérsékelten hatott. Bécs szempontjából – a korabeli hadügy belső logikájából

eredően – a fő nehézség abban rejlett, hogy miközben az Osztrák Császárság birtokában volt akkora katonai potenciálnak, hogy egymaga is fegyveres úton szerezhetett volna érvényt politikai célkitűzéseinek, ezt az itáliai események miatt képtelen volt megvalósítani. Ehhez a Kárpát-medencében a rendelkezésre állónál jóval nagyobb katonai erőre volt szükség, és erre csak az orosz intervenció útján tehetett szert. A szabadságharc geográfiai folyamatában ez az a pont, amikor a két hadszíntér katonaföldrajzi kérdése a politikai geográfia szintjére emelkedik.

Amiként dolgozatunk előző oldalain már rámutattunk, az osztrák–magyar határ átlépése esetén – Görgey véleménye szerint – a magyar függetlenségi háború a Habsburg-birodalom elleni fegyveres konfliktussá vált volna, amely egyben fenyegette volna az európai hatalmi egyensúlyi rendszert is. Földrajzi szempontból azonban az itáliai és a Kárpát-medencei hadszíntér egyidejűsége is ezzel a veszéllyel járt. 1849 tavaszán, amikor a szabadságharc elérte katonai csúcspontját, Bécsben is és Debrecenben is élesen vetődött fel a miként tovább kérdése. Az osztrák udvar számára egyértelmű volt, hogy a dunai monarchia a Kárpát-medencében katonailag teljesen meggyengült, és az új főparancsnok, Ludwig von Welden a tavaszi hadjáratban szétzilálódott, komoly vereségeket és veszteségeket szenvedett erőivel – pusztán földrajzi szempontból – csak a Kárpát-medence nyugati kapujának, valamint a birodalmi fővárosnak védelmére koncentrálnak. Rédvay István (1934) fontos tanulmányából ismert, hogy a magyarországi császári csapatok sokkal rosszabb állapotban voltak, mint ahogyan azt a magyar politikai és katonai vezetés gondolta. A bécsi udvarban komolyan tartottak attól, hogy Komárom felmentését követően a Görgey vezette főerők Bécs felé folytatják hadműveleteiket. Azzal viszont Bécsben nem lehetettek teljesen tisztában, hogy ekkor egy ilyen vállalkozásra a honvédsereg nem volt elég erős. Görgey szavaival élve: „...Az utóbbi négy hét alatt a magyar fegyverek teljesítménye olyan rendkívüli volt, hogy ha valaki ezt előre megjósolja, jóslata Kossuth lehangzatosabb kiáltványaival is kiállta volna a versenyt; de az ellenséggel összehasonlítva viszonylagosan szerény erőnk láttán nem titkolhattam el magam előtt, hogy ez a teljesítmény volt a netovábbja annak, amit Magyarország a maga hadseregétől akkori katonai kiképezetési fokán várhatott...” (Görgey A. 1988. II. p. 49.)

Amennyiben összevetjük a már említett Rédvay István (1934) tanulmányában szereplő adatokat a Görgey emlékiratból idézett szövegrésszel, akkor arra a fontos, a szabadságharc egész kimenetelét befolyásoló hadműveleti képletre juthatunk: az egymással szembenálló felek kölcsönösen túlbecsülték ellenfelüket. Ebben a helyzetben került sor 1849. április 28-án Komáromban arra a haditanácsra, amelyen az a döntés született, hogy a magyar főerők Bécs helyett Buda visszafoglalására indulnak. Egy héttel korábban az osztrák minisztertanács az orosz hadsereg behívásáról határozott, amiben nagy szerepe volt Welden állásfoglalásának is. Ebben a táborszernagy erősen hangsúlyozta, hogy az orosz csapatok magyarországi alkalmazása jelentősen befolyásolhatja a Habsburg-birodalom helyét a nemzetközi

politikában, miközben feltétlenül szükséges igénybevételek. Vagyis Bécs nehezen szánta rá magát, hogy Szentpétervár katonai segítségét kérje. Az okokat Rédvay az alábbiakban fogalmazta meg: „... *Az orosz segítségtől való idegenkedés különböző motívumokból fakadt. Szerepet játszott benne elsősorban Ausztria tekintélyföltése s nemkevésbé az a még csak erjedő, de annál határozottabb körvonalak között jelentkező kényszerűség, mely Poroszország megizmosodásával s hatalmi törekvéseivel, Ausztria külpolitikai irányítóját nyugatról mindjobban kelet felé szorította el. Ez a külpolitikai arcvonalváltatás nem is váratott sokáig magára. Pár év múlva, a krimi hadjárat idején, már fölismerhető áttetszőséggel jelentkezett. Oroszország feketetengeri expanziós, illetőleg balkáni politikája lépésről lépésre fordította egymással szembe a két császárság külpolitikai frontját.*

Végül volt még egy jelenség, mely talán ha tudat alatt is, de meglehetősen hozzájárult az orosz segítségtől való tartózkodáshoz. Bécs vezető körei titokban tartottak attól is, hogy a cári csapatok bevonulása az osztrák birodalom szláv nemzetiségei között esetleg súlyosabb következményekkel járhat...” (Rédvay I. 1934. p. 79–80.)

A fentiekben leírtakat összegezve elmondhatjuk, hogy a Habsburg-birodalom két hadszíntéren folytatott küzdelmének egyenes következménye volt az orosz beavatkozás a Kárpát-medencében, amely ugyan nem változtatta meg az európai hatalmi struktúrát, de későbbi fejlődésének mégis irányt szabott. Jóllehet a szabadságharc utolsó periódusában a magyar vezetésben felmerült, hogy a Szent Koronát felajánlja a Romanov-dinasztiának, ám ezt a lehetőséget Szentpétervár elutasította (*Pusztaszeri L.* 1984). A Habsburg-birodalom földrajzi ontogenezi-sében a 18. század elejétől kimutatható a keleti irányban zajló területi tömörülés és térbeli eltolódás. Az utóbbi az 1848–1849. évi két hadszíntér létéből eredően a 19. század későbbi évtizedeiben új lendületet nyert.

Két katonaföldrajzi kérdés kényszere

Az 1848–1849. évi Kárpát-medencei szabadságharc teljes körű történeti földrajzi feldolgozása tudományterületünk jövőbeli kutatásainak fontos kérdésköre lehet, az azonban a kortársak emlékiratait, valamint az események terjedelmes szakirodalma alapján már most megállapítható, hogy e fegyveres konfliktus során két jelentős katonaföldrajzi probléma megoldása determinálta annak kimenetelét. Elsőként meghatározta a tavaszi hadjáratot követő kérdésre – a Bécs ellen vagy Buda alá – adott válasz. Másodikként pedig ott volt az orosz intervenció megindulásakor élesen jelentkező hadművelési dilemma: a honvédsereg fő erőit a Kárpát-medence mely térségében – Komárom körül, vagy az ország déli területein – szükséges-e összevonni. Mindkét kérdés elsősorban hadművelési problémaként merült fel, ám nyomós katonai és politikai földrajzi megfontolások is bizonyára szerepet játszottak bennük. Görgey már többször említett emlékiratainak erre vonatkozó szövegrészei egyértelműen bizonyítják ezt.

Mielőtt rátérnénk a fenti hadműveleti kérdések földrajzi elemeinek taglalására, röviden foglalkoznunk kell a szabadságharc hadiiparának geográfiájával is. A közelmúltban Csikány Tamás (1998) alapos átfogó képet nyújtott a honvédsereg ellátásáról és utánpótlásáról, így e helyen csak ezek földrajzi vonatkozásairól szükséges szólnunk. Jóllehet főleg a szabadságharc kezdeti időszakában történtek próbálkozások a külföldről történő beszerzésre, de a fokozatosan kiépülő magyar, nemzeti fegyveres erők ellátásában a szabadságharc folyamán a fő terhet a hazai hadiipar játszotta. Ennek eléggé szűkös kapacitása jelentős akadály volt, amelyet a magyar kormányzat új üzemek létesítésével igyekezett leküzdeni. Főleg a fegyver- és lőszergyártás esetében ez az igyekezet földrajzilag determinált volt, mert a nyersanyaglelőhelyek és az ipari üzemek területi elhelyezkedése a Kárpát-medence sok évszázados szerves térfejlődéséből eredően már adott volt. A korszak Magyarországának leíró földrajza alapján (*Fényes E.* 1847) a Kárpát-medence meghatározóan rurális jellegű medencecsoport volt, amelynek egyes vidékein bányászati és ipari funkcionális terek – szigetszerűen – helyezkedtek el. Az ipari termelés zöme egyes jelentős földrajzi energiájú városokban összpontosult. Ebből eredően – az itt elhelyezkedő szakképzett munkaerő véges kapacitása miatt – a hadiipari termelésnek erős korlátai voltak. A fegyver- és lőszergyártás korabeli történetét még a múlt század közepén feldolgozó Bakó Imre (1942) művéhez mellékelte két térképvázlat szemléletesen mutatja, hogy a nyersanyagtermelő telepek, valamint a hadiipari létesítmények milyen egyenlőtlen térbeli elosztást mutattak 1848–1849-ben. Ennek általános képlete egyszerűen leírható, amennyiben a Kárpát-medencét a Buda-Debrecen közötti meghosszabbított vonallal egy északi és egy déli részre osztjuk. A haditermelés szempontjából legfontosabb települések az északi oldalra esnek, és ezen belül a Garam, valamint az Eperjes-Tokaji-hegység határolta térségben helyezkedtek el. Az itt található Lőcse-Ózd-Zólyom-Breznóbánya alkotta négyszög volt a hadiipar markáns funkcionális tere. Ezeken kívül Nagybánya és Máramarossziget környékén, valamint egyes olyan jelentős városokban, mint Nagyvárad, Kolozsvár, Szeged, Arad, továbbá Resicabánya és környéke mutat ipari csomópontokat. Ezek a földrajzi pontok egybe esnek a hadműveletekben, azok tervezésében is fontos szerepet játszó településekkel, ami a kor hadügyéből, valamint a nagy területekre kiterjedő hadműveletekből eredően eleve feltételezi, hogy megszakítás nélküli, folyamatos termelésről nem beszélhetünk.

Visszatérve a szabadságharc – már az előzőekben említett – két hadműveleti problémájához, katonaföldrajzi szempontból azt kell mondanunk, ezeknek nem létezett egyértelműen kedvező megoldása. Nem létezhetett ilyen, mert a Bécs vagy Buda alá kérdésében – miként már említettük – a vélt vagy valós erőviszonyok lehetetlenné tették azt. Az összpontosítás esetében pedig, amikor már a küszöbön állt, majd megindult az orosz invázió, a honvédseregnek olyan túlerővel kellett felvennie a harcot, aminek következtében a fegyveres küzdelem és

az ennek érdekében végrehajtandó összpontosítás célja csakis a magyar külpolitika minél nagyobb játékkerének biztosítása lehetett.

Az 1848–1849. évi szabadságharc során több alkalommal vetődött fel és nyílt lehetőség a honvédsereg számára a Bécs elleni támadásra. Az első alkalommal 1848 októberében, amikor a Schwechatnál vívott, hadműveleti szempontból döntetlen ütközetben (Hermann R. 2008) a magyar erők nem tudtak élni a történelmi alkalommal. Ezt követően – ahogyan erről már volt szó – a tavaszi hadjárat végén kellett – elsősorban politikai – döntést hozni arról, hogy Bécs vagy Buda legyen-e a hadműveletet következő célpontja. Ennek kiválasztásában – a már idézett Görgey-émlékiratok szerint – nemzetközi politikai megfontolások is szerepet játszottak. A Bécs elleni hadművelet gondolatának elvetésében ott munkált az is, hogy az ország fővárosának visszafoglalása pozitív üzenet lehet a nemzetközi diplomáciában. Ugyanakkor katonai szempontból a budai ostrom előtérbe helyezi a tér és idő katonaföldrajzi problémáját. Ahogyan már írtuk, a korabeli katonák jelentős része nem értett egyet a Bécs elleni támadás gondolatával és a függetlenségi nyilatkozattal. Ugyanakkor a főváros bevételére fordított idő a Habsburg-birodalmi erők malmára hajtotta a vizet. Az elhúzó ostrom lehetőséget teremtett a császári csapatok sorainak rendezésére, hiányaik pótlására: Buda bevételével a honvédsereg elmulasztotta – az egyhangúlag egyáltalán nem pártolt – kedvező hadműveleti lehetőséget a Bécs elleni támadásra. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a tavaszi hadjáratban kimerült magyar csapatok sem voltak abban a helyzetben, hogy Komárom felmentését követően rögtön egy újabb bécsi támadó hadműveletet kezdjenek (Pusztaszeri L. 1984). Katonaföldrajzi szempontból miután – Komárom felmentésével egy időben – megszületett Bécsben a döntés az orosz intervenció kérdéséről, az időtényező a Habsburg-félnél kedvezett. Ahogyan teltek a napok, úgy nőtt a honvédsereggel szembenálló erők nagysága, és ebben a kiélezett helyzetben Görgey számára nem maradt egyéb lehetőség, mint az osztrák félre mért csapással lehetőséget teremteni a magyar politika számára a kihátrálásra a függetlenségi nyilatkozat mögül. Ez a gondolat szülte a Vág-menti áttörési kísérletet, amely azonban kudarccal végződött. Görgey emlékiratai szerint: „... És állhatatosan ragaszkodtam az osztrák hadsereg elleni támadás gondolatához, mert azt akartam, hogy a függetlenségi határozat eltörlése ne a Kossuth ámitó befolyása jóvoltából tetőfokra hágó nemzeti elbizakodottságon erőt vevő félelem szülöttje legyen, hanem férfias szabad elhatározás. Az országgyűlés ne a saját bőrét féltve visszakozzék, hanem érett ésszel mérlegelje az éppen általa a nemzet élete ellen felidézett veszélyeket, lelkiismeretesen ismerje fel azt a kötelességét, hogy az ország megmentésére minden lehető kísérletet meg kell tennie, és éppen azt a határozatát, melyben talán legjobban tetszelgett magának, nyilatkoztassa ki annak, ami már születése percében valóban volt: a nemzet valódi érdekével összeférhetetlenek; azután hátráljon önként vissza a helyreállított 1848-as alkotmány határain belülre...” (Görgey A. 1988. p. 136.)

A tavaszi hadjáratot követően – az események tükrében – egyre jobban láthatóvá vált, hogy a magyar politikai és a katonai vezetés közötti összhang nincs meg, és így a háború politikai céljának egyértelmű meghatározása is hiányzott. Ezzel kapcsolatban eltérő vélemények uralkodtak, és ez a politikai határozatlanság tükröződött az orosz intervenció megindulását követően döntővé vált kérdésben, az erőösszpontosítás helyének megválasztásában is. Görgey eredetileg kétközpontú koncentrációt javasolt: Komáromban és annak környékén egy támadásra is képes – öt és fél hadtestnyi – csoportosítást, valamint Nagyvárad központtal egy, a Tisza mentén védekező erőt (Hermann R. 1998). Ez lehetővé tette volna az Ausztria elleni támadást. Az események azonban úgy alakultak, hogy a politikai vezetés Dembinszky koncepcióját fogadta el: az összes magyar erőnek a Maros és az Alsó-Tisza körüli összevonását. Az utóbbi a kor katonai gondolkodásának alapvető elemén, a Clausewitzi hadelméletből is ismert mögöttes ülés tanán alapult. A túlerejű támadó fél egy képzeletbeli kör közép-pontjában elhelyezkedő védekező fél ellen annak sugarai mentén halad. Így erőit megosztja, és amennyiben azok között kellő földrajzi távolság van, akkor a koncentrikusan, a mögöttes ülés helyzetében lévő fél egyenként tud vereséget mérni a támadó erőkre (Perjés G. 1983). Görgey emlékiratai szerint erről a hadászati koncepcióról, amely az osztrák és az orosz főerők egyenkénti megsemmisítésére irányult, és amelyet a kormány is jóváhagyott, Klapkától értesült. A szabadságharcot követően néhány évvel keletkezett memoárjában élesen bírálta azt. Míg maga azon a véleményen volt, hogy az osztrák erőkre kell egyetlen nagy erejű csapást mérni, az oroszokat pedig csak lassítani kell, addig Dembinszky arra épített: amennyiben nem sikerül az orosz és a Habsburg-erőket megverni, akkor „... Erdélyig visszavonulva találjunk kiindulópontot Magyarország végleges visszahódításához...” (Görgey A. 1988. II. p. 238.)

Tanulmányunknak nem feladata Görgey szakmai bírálatának értékelése a Dembinszky-féle elgondolásról, de azt mindenképpen ki kell emelnünk, hogy itt szabályos hadelméleti és katonaföldrajzi eszme-futtatást végez, amelynek tartalma jóval túlmutat 1849 nyarának magyarországi hadművelleti helyzetén. Görgey szakmai véleménye szerint Dembinszky valójában el akarta kerülni az orosz és az osztrák erőkkal az összeütközést, és a honvédsereget a semleges török területekre akarta vezetni. Ezen a ponton katonaföldrajzi okfejtése politikai földrajzi tartalmat nyert. Jóllehet közismert történelmi tény Görgeynek a Dembinszkyvel szembeni ellenszenvé, de pusztán földrajzi szempontból érdemes idéznünk emlékiratainak ide vágó sorait: „...Benne [Dembinszky elgondolásában N. M. M.] az imént röviden vázolt elméletet a hadműveletek hirtelen félbeszakításától a külföldi menedékhely felkereséséig pontról pontra, a gyakorlatban alkalmazva láttam; mert – vagy 20 000 embert Komáromban hagyva őrségnek – az egész magyar haderő összpontosítása Szeged mellett a Maros és az Alsó-Tisza találkozási pontján, mikor az orosz főhadereg Miskolcnál, az osztrák pedig Komárom előtt áll: ez világosan azt jelentette, hogy mind a két fő-támadás elől

jókor kitér; abban pedig, hogy a hadművelet következtében Dembińskinek sikerülhet a déli melléktámadást – a Jellačić bán alatti osztrák déli hadseregét, amely Szegedet és ezzel a Törökországba való hátrálási vonalat leginkább veszélyeztette – visszaverni, s ezzel a semleges területre való kivonulást biztosítani, abban egy percig sem kételkedtem...” (Görgey A. 1988. p. 241.)

A déli összpontosítás kérdése 1849 júliusának végére már egyértelműen az ország sorsát eldöntő tényezővé vált. Ebben a tekintetben a végsőig erőltetett Vág-menti áttörési próbálkozások miatt a Görgey-hadsereg késedelmes elvonulása Komárom alól aggasztotta a politikai vezetést is. Kossuth július 31-én Görgeyhez írott levele bizonyítja ezt. (Hermann R. 2001) A szegedi összpontosítás szorgalmazásából eredt, hogy a Kárpát-medencei hadszíntéren az események súlypontja az Észak-Dunántúlról a Dél-Alföldre helyeződött át. Ezt a katonaföldrajzi kényszert Kossuth az előbb említett levelében az alábbiakban fogalmazta meg: „... *A szegedi hadsereg jelen állása, melyben az osztrák legnagyobb erejével szembeállítva van, olynemű, hogy midőn egész háborúnk alatt mostanig az ellenség főerejével Tábornok Úr vívott, most ellenkezőleg idelent a szegedi hadseregnek jutott a sors az ellenség főhatalmával szemközt állani. Csatát csak úgy fogunk itt elfogadni, ha győzelmi kilátással lehet – bizonyos veszélynek annál kevésbé teendjük ki, mert a Tábornok Úr seregéveli egyesülés jövendőnkre még igen jó kilátást nyújthat.*

És így a szegedi hadsereg képezvén most a honvédelem központját, e helyzet szükségessé teszi, hogy a szegedi hadsereg hadjáratahoz a lehetőség alkalmaztassék a többi hadsereg harci iránya is...” (Hermann R. 2001. p. 467.)

A szegedi összpontosítással, valamint a Görgey-féle jelentős erők ahhoz való csatlakozásával a hadműveletek súlypontjának áthelyezése katonaföldrajzi szempontból nem jelentett egyebet, mint amit Clausewitz írt a Vom Kriegeben „*az ország kulcsáról*”. A porosz katonai gondolkodó fő művében külön fejezetet szentelt e kérdésnek, és abban – a konkrét magyarországi helyzetre is vonatkozatható – két kategóriát különböztetett meg: a döntő fontosságú pontot, valamint az ország kulcsát. Az előbbi olyan földrajzi pont, „...*amelynek birtoka révén sokféle szükségletünket kielégíthetjük, és sokféle előnyre tehetünk szert...*” (Clausewitz, C. von 1961–1962. II. p. 249) Az ország kulcsának kétféle értelmezését adta. Egyfelől: „...*Ha van olyan terület, amelynek birtoklása nélkül az ellenség országába való behatolást nem kockáztathatjuk meg, azt joggal az ország kulcsának nevezhetjük...*” (Clausewitz C. von 1961–1962. II. p. 248.) Másfelől: „...*Egy ország legjobb kulcsa többnyire maga az ellenséges hadsereg...*” (Clausewitz, C. von 1961–1962. II. p. 252.) Mindebből adódik, hogy a magyar politikai vezetés a szegedi összpontosítással az „*ország kulcsát*” egyetlen tényezőre, a honvédseregére egyszerűsítette le. Komáromot, mint döntő fontosságú pontot és ezzel az ország földrajzi kulcsát feladta.

Katonaföldrajzi szempontból a Görgey-féle, már említett kettős összpontosítás előnyösebb lett volna. Annak kellett lennie, mert a főerők Komárom

környéki centralizációja egyetlen geográfiai objektumban egyesítette volna az élő erőt, valamint a magas katonaföldrajzi energiájú erődrendszer nyújtotta előnyöket. Nagyobb manőverszabadságot biztosított volna a magyar erők számára még vereség esetén is. Mindezt Görgey meg is fogalmazta: „...*Komárom mind hadászati, mind harcászati tekintetben a legfontosabb pont volt az egész országban; hogy Komárom az elsáncolt táborral Dembińskinek módot adott arra, hogy a támadást, még ha többször felsül is vele, mindig újrakezdhesse, amíg lőszerral és erkölcsi erővel bírja; hogy Komáromnál egy ellenséges győzelem a mi hadseregünket legfeljebb saját támadó hadműveletünk tulajdonképpeni kiindulópontjáig vetheti vissza; Szeged és az előtte fekvő terep tarthatatlan volta pedig a szándékolt támadás esetén még a lehetőségét is kizárta annak, hogy ellenséges győzelem esetén a veszedelmes következményeket hadseregünk ki kerülhesse...*” (Görgey A. 1988. II. p. 246–247.)

A déli összpontosítással és a Haynauval szemben elveszített temesvári ütközzettel a honvédsereg már annyira meggyengült, hogy a Szeged környéki koncentrációra megérkező Görgey-féle feldunai sereg maradt az egyetlen lényeges magyar katonai erő, amellyel a magyar fővezér már nem látta értelmét a küzdelem folytatásának. Úgy véljük, hogy geográfiai szempontból – a katonai túlerő mellett – a szabadságharc katonai bukásának egyik oka a déli összpontosítás hadműveleti koncepciója volt.

Összegzés

Az 1848–1849. évi magyarországi szabadságharc az elmúlt mintegy százhetven évben az egymást váltó nemzedékek tudatában valamiféle heroikus élethalál harcként rögzült. A gyorsan pergő politikai és katonai események, a sikerek és a kudarcok változása teljesen leköti a mai szemlélő figyelmét is, és hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról: mint minden háborúnak, úgy szabadságharcunknak is megvan a maga geográfiája. Mint ilyen, földrajzilag determinált. Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az e fegyveres konfliktussal kapcsolatban élő ideológiai pátoszt, akkor látnunk kell, hogy ez is a magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegét viseli magán. Kárpát-medencei volt abban az értelemben, hogy a hadműveletek zöme e medencecsoporton belül maradt, mint ahogyan az volt földrajzi elzártágában is. Ahogyan igyekeztünk bemutatni, a Kárpát-medencén belül zajló események politikai földrajzi vonatkozásaikban azonban jóval túlmutattak a medencekoszoron. A Habsburg-birodalom katonaföldrajzi kényszere vezetett az orosz invázióhoz; ez nem pusztán Kárpát-medencei vonatkozású esemény. Ám az, ahogyan a földrajzi elszigeteltségben küzdő magyar erők és a politikai vezetés reagált rá, az már ismét Kárpát-medencei. A szabadságharc két nagy hadműveleti kérdése – a Bécs vagy Buda, valamint a térbeli erőkoncentráció térségének kiválasztása – az utókor szemmértékével mérve ismét a Kárpát-medencei jellegét erősíti.

Dolgozatunkban nem térhettünk ki szabadságharcunk minden földrajzi vonatkozására, mondanivalónkkal mindössze arra szorítkoztunk, hogy rámutassunk az általunk legfontosabbnak tartott geográfiai jelenségekre. S ha mindössze annyit sikerült bemutatnunk, hogy 1848–1849 geográfiája milyen sokrétű jelenség, akkor bizakodhatunk abban: történeti földrajzunk érdeklődését felkeltettük szabadságharcunk felé.

Irodalom

- ÁCS T. (szerk.) (2002): Kossuth Lajos: Hadviselet- és csatatan elemei. Zrínyi Kiadó, Budapest. 125 p.
- ÁCS T. (2005): Clausewitz első magyar átültetési kísérlete. In: Hausner G. (szerk.): Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum, Budapest. pp. 19–29.
- BAKÓ I. (1942): A magyar állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848–49-ben: bölcsészdoktori értekezés. Fráter és Társa, Budapest. 127 p. + 2 mell.
- BONA G. (1983): Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 397 p.
- BONA G. (szerk.) (1998): A szabadságharc katonai története: Pákozdtól Világosig 1848–1849. Zrínyi Kiadó, Budapest. 287 p.
- BONA G. (2000): Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. 3. átd., jav. kiad. Heraldika, Martonvásár. 773 p.
- CLAUSEWITZ, C. von (1961–1962): A háborúról I–II. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 2 db.
- CSIKÁNY T. (1998): A honvédsereg ellátása és utánpótlása. In: Bona G. (szerk.): A szabadságharc katonai története: Pákozdtól Világosig 1848–1849. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 80–102.
- FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása I–II. Beimel József, Pest. 2 db.
- GÖRGEY A. (1852): Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. I–II. Brockhaus, Leipzig. 2 db.
- GÖRGEY A. (1988): Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest. 2 db.
- GÖMÖRY G. (1893): Ausztria hadereje az 1792-től 1866-ig folytatott háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 6. lapszám nélkül. pp. 394–411.
- HERMANN R. (1998): A nyári hadjárat (1849. június–augusztus). In: Bona G. (szerk.): A szabadságharc katonai története: Pákozdtól Világosig 1848–1849. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 231–271.
- HERMANN R. (2001): Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése 1848–1849. Osiris Kiadó, Budapest. 613 p.
- HERMANN R. (2008): Az eldöntő döntetlen: a schwechati csata, 1848. október 30-án. In: Uő: A Drávától a Lajtáig: tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. Balassi Kiadó, Budapest. pp. 240–270.
- HERMANN R. (2017): A Görgei-életrajz problémái. In: Vonyó J. (szerk.): Személyiség és történelem, a történelmi személyiség: a történeti életrajz módszertani kérdései. Magyar Történelmi Társulat-Kronosz Kiadó-Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Pécs-Budapest. pp. 273–304.

- JOMINI, A. H. (1974): A hadművészet kézikönyve. In. Gottreich L. et al. (szerk.): A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 568–622.
- JÓZSA GY. G. (1990): Ferenc József zászlai alatt 1848–1914. Corvina, Budapest. 143 p.
- KORPONAY J. (1845–1848): Hadi földírás I–II. Beimel József, Pest – Szilády Károly, Kecskemét. 2 db.
- PÁSZTI L. (2007): Hadi tizkelyek, tábori utasítások és a többiek...: magyar hadtudományi munkák bibliográfiája, 1790–1849. Hadtörténelmi Közlemények 120. 3. pp. 1005–1081.
- PÁSZTI L. (2013): A természeti viszonyok befolyása a harccselekményekre az 1848–1849-es szabadságharc példáján. Hadtörténelmi Közlemények 126. 3. pp. 767–790.
- PERJÉS G. (1983): Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 506 p.
- PUSZTASZERI L. (1984): Görgey Artúr a szabadságharcban. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 775 p.
- RÉDVAY I. (1934): Az 1849 április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége. Hadtörténelmi Közlemények 35. 1–2. pp. 66–81.
- SANTIFALLER, L. (szerk.) (1959): Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, II. Band. Verlag Hermann Böhlau, Graz–Köln. 448 p.

DUALIZMUSKORI MAGYAR ASSZIMILÁCIÓS TÖREKVÉSEK A MURAKÖZBEN

BEDŐK PÉTER¹

Hungarian assimilation attempts in Muraköz (Međimurje)
during the Dualism

Međimurje (Muraköz) administratively belonged to the “internal” Hungarian Kingdom between 1861 and 1918, it was part of the Zala County. Nevertheless, Church administratively it belonged to the archdiocese of Zagreb. This situation resulted dual suzerainty, and during this period it was a politically debated territory until the end of the Second World War. During the Dualism, the political leaders of Zala County had many attempts to assimilate the Croats of Međimurje. This paper would like to analyse the methods and extension of the Hungarian assimilation (nationalization of denominational schools, Hungarianization of the place names, the influence of the cultural memory, etc.). It became clear from the research that mainly the Croatian clergy resisted against the Hungarianization attempts. The separatist movements and Hungarianization attempts created many conflicts in the Hungarian–Croatian relations and between the authorities and locals. The assimilation attempts were unsuccessful (except Csáktornya–Čakovec) thanks to the lack of time and the intensifying Croatian national identity.

A Mura és a Dráva folyó között elhelyezkedő 783 km² kiterjedésű, nagyrészt mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas Muraköz (Međimurje) félsziget a 19. századi magyar és horvát nemzetépítés egyik szimbolikus ütközőzónája volt.² A vallásilag és etnikailag majdhogynem teljesen homogén, katolikus horvátajkú Muraköz 1848-ig közigazgatásilag a szűkebben értelmezett Magyar Királyság, azon belül is Zala vármegye része volt. Egyházigazgatásilag a kalocsai érsekséghez tartozott, azon belül pedig a zágrábi horvát katolikus püspökséghez.³

A horvát-magyar ellentétek kiindulópontja egy időpontban történt a Herder alapú nacionalizmuselmélet egyre szélesebb körben való elterjedésével, amelynek következményeként megnőtt az érdeklődés a különböző népek saját kultúrája iránt.⁴ Miközben a magyar–horvát viszony fokozatosan elhidegült, a kultúrájukban és vallásukban horvátoktól eltérő, de nyelvükben nagymértékben azonos

¹ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történelem szak, Közép-Európa specializáció és Örmény Tanulmányok specializáció MA-hallgatója, Piliscsaba; *bedok.peter@gmail.com*

² Fontos megkülönböztetni a fentebb említett Muraközt a Muravidéktől (Prekmurje), mivel az utóbbi a Mura folyótól északra elhelyezkedő, Zala és Vas vármegye nyugati, délnyugati részét jelentette. A Muravidék jelenleg a Szlovén Köztársasághoz tartozik, míg a Muraköz a Horvát Köztársasághoz.

³ GULYÁS J. (1968): Adalékok a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben. In: Századok 102 (1968) 603.

⁴ SPENCER, V. (1997): Herder and Nationalism: Reclaiming the Principle of Cultural Respect. In: Principle of Cultural Respect. 43 (1) pp. 1.

szerb etnikummal való egyesülés nemhogy lehetőségként felmerült, hanem politikai követeléssé formálódott a 19. század második felében. A délszláv, pánszláv követelések a szláv nyelvet beszélő népek egyesülését kívánták létrehozni a Monarchián belül és/vagy kívül, ami hatalmas rizikót jelentett a birodalom alapvető létére, mivel a Habsburg Monarchia az osztrák-magyar tengelyre próbált építkezni.

Ebben az alapszituációban a Muraköz kiemelkedő szerepet kapott a horvát nemzetegyesítési folyamatban, mely közigazgatási szeparációkba is ütközött.⁵ A többségében horvátok lakta Dalmácia, a Bosznia és Hercegovina (1878-ig az Oszmán Birodalom része, ezt követően az Osztrák–Magyar Monarchia okkupálja) az autonóm Horvát-Szlavónország határin kívül estek.⁶ E területek egyesítésének igénye összekapcsolódott a Muraköz Horvátországhoz való csatolásához is. Horvát-Szlavónország politikai igényt formált a Muraközre, azzal az indokkal, hogy a Muraközben ugyanúgy horvátajkú lakosság él és ezen túlmenően a zágrábi püspökséghez tartozik. Emiatt a magyar félnek alapvető érdekévé vált, hogy meggyőze a horvát félt követelésének hiteltelenségéről és megszüntesse a terület elcsatolásának lehetőségét. Megállapítható, hogy a Muraköz területi hovatartozásáról szóló politikai viták a 19. század közepén kezdődtek és kitartottak egészen a második világháború befejeztéig.

Mindazonáltal a magyar asszimilációs törekvésekre előbb jelentkezett az igény, mint a terület Horvátországhoz való csatolásához. Festetics György (1755–1819) Zala vármegyei főnemes már 1793. február 14-én tartott nemesi közgyűlésen megfogalmazta, hogy a Muraközt egyházi elcsatolással, magyar nyelvű oktatással és magyar jegyzők megválasztásával lehetne asszimilálni.⁷ A magyar követelések egyik legfontosabb pontja, a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elválasztása volt, mivel a zágrábi püspökség 1852-es érsekséggé emelésével függetlenedett a magyar egyházszervezettől. Az egyházmegyei elcsatolás igényét a Zala vármegyei küldöttek már az 1825/1827-es és az 1830-as országgyűlésen is megfogalmazták, de a zágrábi püspökség tiltakozása miatt a követelés eredménytelen maradt.⁸

Az 1848–49-es események idején a terület többször is gazdát cserélt, miközben egyre több próbálkozás történt a terület zágrábi püspökségtől való elcsatolására. Ennek ellenére Josip Jelačić egy báni rendelettel Horvátországhoz csatolta a muraközi félszigetet 1848. szeptember 18-án.⁹ Bach-féle provizórium alatt,

⁵ Dövényi Z. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest, pp. 406.

⁶ Ács Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, pp. 232.

⁷ MNL ZML Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlés és részgyűlési jegyzőkönyvek (Protocollum congregationum). 1555–1848. 1793. 02. 13. pp. 115.

⁸ SARNYAI Cs. M. (2008): Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (1–2) pp. 132.

⁹ Uo. 137–138.

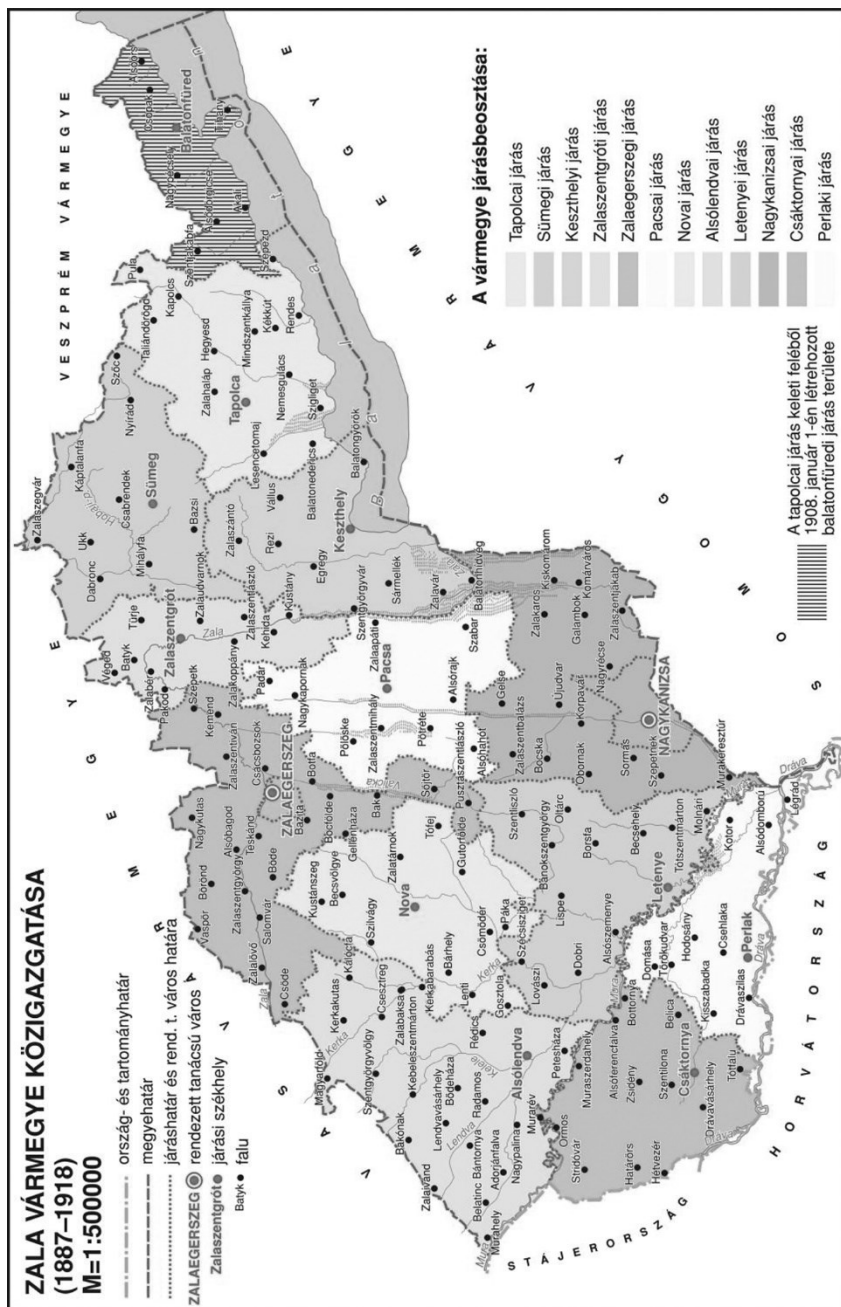
egészen 1861-ig a Muraköz közigazgatásilag Varasd vármegyének volt alárendelve. „Amikor Muraközt I. Ferenc József visszacsatolta vármegyénkhez és a hazánkhoz, a lelki hatalom Zágrábé maradt” írta Pehm (Mindszenty) József a *Zalamegye Ujság*ba, 1941. július 19-én,¹⁰ amikor 1941 áprilisban a Muraköz újból visszakerült Magyarországhoz. Az 1861-ben megkezdődő enyhülés egyik jeleként tudható be, hogy Ferenc József teljesítette a magyarok egyik alapvető követelését, a vármegyrendszer visszaállítását és a Muraköz ehhez kapcsolódóan visszakerült Zala vármegyéhez. Az 1867-es, 1868-as közjogi ügyeket szabályozó törvények életbe lépése után egy hosszabb, békés, külső támadásoktól mentes időszak következett be az Osztrák–Magyar Monarchia életében. Ekkor az állam belső működésének alapvető feltétele volt, az 1867-ben és 1868-ban létrejött osztrák–magyar, és magyar–horvát sérülékeny erőegyensúly fennmaradjon. A terület egyházigazgatási elcsatolására történtek a későbbiekben is kísérletek, melyekben a magyar fél az uralkodó főkegyúri jogára hivatkozva követelte Muraköz szombathelyi püspökséghez való csatolását. Mivel sem a király, sem a kormány érdeke nem volt az egyre feszültebb magyar–horvát viszony felborítása, Zala vármegye vezetőinek többsége hiába juttatta el 1870-ben, 1876-ban és 1891-ben a követeléseiket a vallás és közoktatásügyi miniszterekhez, az egyházigazgatási átcsatolás sohasem valósult meg.

Ennek következtében a dualizmuskori Muraközben érvényesülni tudott egyszerre a magyar közigazgatás és a horvát egyházigazgatás is. Ez egyfajta kettős fennhatóságot eredményezett. Mivel az 1910-es népszámlálás szerint a lakosság 98,15%-a katolikus vallású volt (1,16% izraelita) a horvát katolikus egyháznak nagy befolyása volt a horvát lakosság körében. Míg a horvát oldalon a magyar hatóságok elnyomása és a magyarosítás miatt emeltek szót, addig a magyar oldalon felbujtással, szeparatizmussal és hazaárulással vádolták a zágrábi szemináriumokon képzett, horvátnyelvű klerikusságot. Emiatt mindkét oldalon újból is újból feléledtek a viták a sajtóban Muraköz „megoldatlan” problémáját illetően. Legtöbbet hangoztatott témák közé került Muraköz a megyei sajtóban, de budapesti sajtóorgánokban¹¹ is többször foglalkoztak a területtel. Egyre gyakrabban lehetett olvasni asszimilálásra és magyarosításra ösztönző cikkeket. „Azt mindenki tudja, hogy a délszláv agitátoroknak nagyon fáj a foguk Muraközre... törekedjük arra, hogy minél nagyobb gátat emeljünk előttük, hogy keressünk eszközöket Muraköz teljes megmagyarosítására, mert Muraközt meg kell magyarosítani,” írja a csáktornyai Muraköz–Medjimurje hetilap 1907-ben.¹²

¹⁰ PEHM J. (1941): Muraköz egyházi élete. In: *Zalamegye Ujság* 163 (14) 1941. 07. 19. pp. 1.

¹¹ BOTKA T. (1861): A Muraköz. Jogtörténeti tanulmány. In: *Budapesti Szemle* 13 (41) pp. 54–65.; A muraköz egyházi visszacsatolása (Szerző nélkül). In: *Pesti Napló* 59 (130) 1908. 05. 30. pp. 1–2.

¹² Muraköz megmagyarosítása (Szerző nélkül). In: *Muraköz–Medjimurje*, 24 (48) 1907. 01. 24. pp. 1.

*1. térkép. Zala vármegye közigazgatása 1878–1918.
(Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár korábbi honlapja archontológia, térképek.
<http://www.zml.hu/adatbazisok/archontologia/terkepek.php>)*

2. térkép. A csáktornyai és perlaki járás 1878–1918
(Forrás: *uo.*)

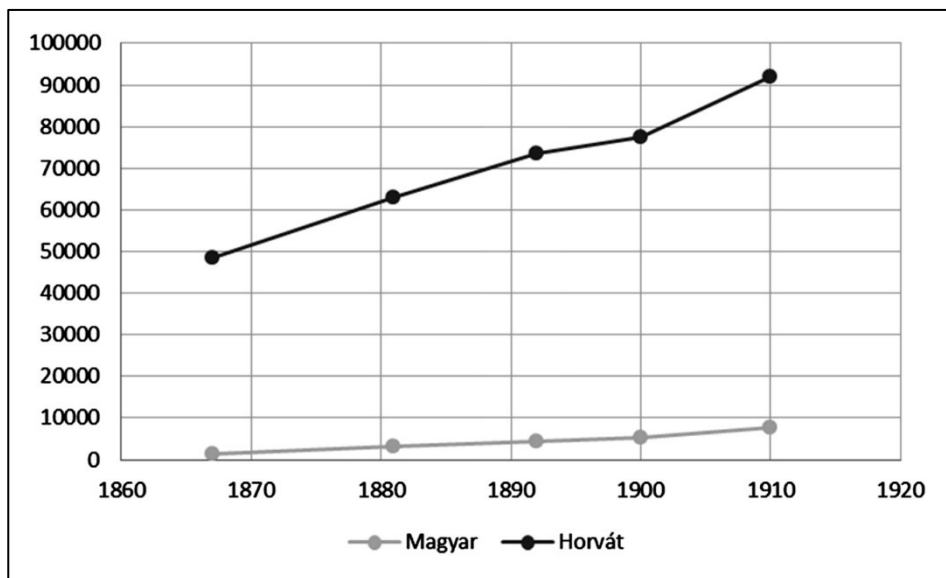
Az 1848–49-es szabadságharc idején Zala vármegyében 53 539 horvát nemzetiségű lakos élt, amely az össznépeség 17,93%-át jelentette.¹³ A 19. században Magyarország más területein is éltek nagyobb számban horvát anyanyelvűek (Drávaszög, Moson, Sopron és Vas vármegye), azonban abszolút többséget egyedül a Muraközben alkottak. A dualizmus korában a számuk pedig tovább nőtt 53 539 főről 91 909 főre, mely Zala vármegye összlakosságának a 19,7%-át jelentette 1910-ben.¹⁴ A csáktornyai és a légrádi járásban összpontosuló horvát-ság aránya 90,83% volt, míg a magyarok száma csak 7706 volt, amely az összlakosság 8,26%-át tette ki. A Muraközben a horvát és a magyar lakosság közötti aránykülönbség tehát nemhogy csökkent, hanem nőtt a dualizmusban is.

Más tendenciákat mutatott Csáktornya mezőváros népességének összetétele. A nagyobb létszámú települések közül Csáktornya volt a Muraköz leginkább elmagyarosodottabb települése. 1881-ben Csáktornya város lakossága 3 810 fő volt, melynek 56,14%-a horvát (2 139 fő), a 21,73%-a pedig magyar nemzetiségű volt (828 fő).¹⁵ 1910-ben jelentős mértékben megváltoztak az arányok, mivel a város 5 213 fős lakosságának 46,67%-ra növekedett a magyarok (2 433 fő) aránya, míg a horvátok létszáma csak 264 fővel növekedett így 46,08%-ot képviseltek. A harmadik legnagyobb népesség a német, és az egyéb nemzetiségek együtt (367 fő) az összlakosság 7,21%-át jelentették. Tehát 1910-re a magyarok relatív többségbe kerültek Csáktornyán.

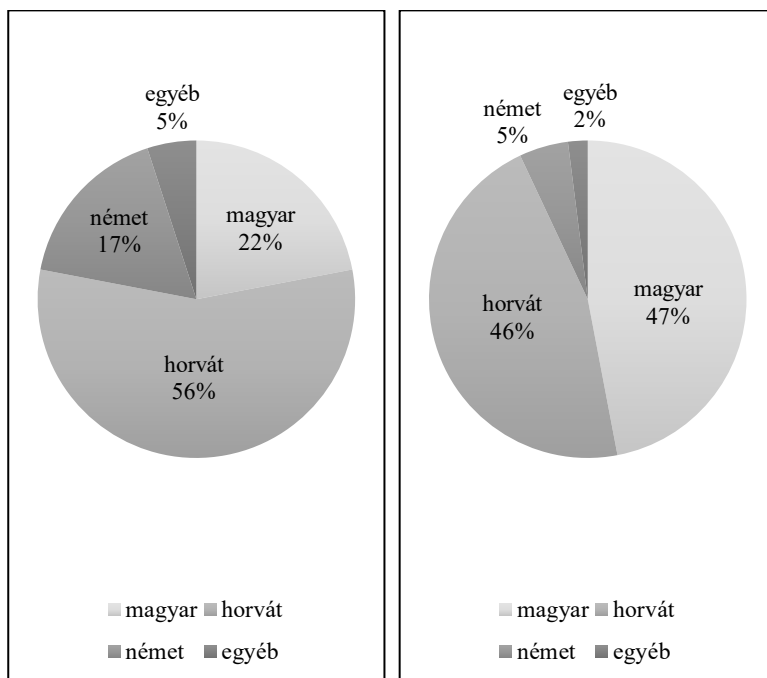
¹³ FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása. II. rész. Nyomtatott Beimelnél. Pest, pp. 84.

¹⁴ Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai. 42. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-társulat nyomása. Budapest, 1912. pp. 78–96.

¹⁵ A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság. Budapest. 1882. pp. 375.

1. ábra. A nemzetiségi eloszlás változása a Muraközben 1867 és 1910 között.
(Forrás: a szerző saját szerkesztése)

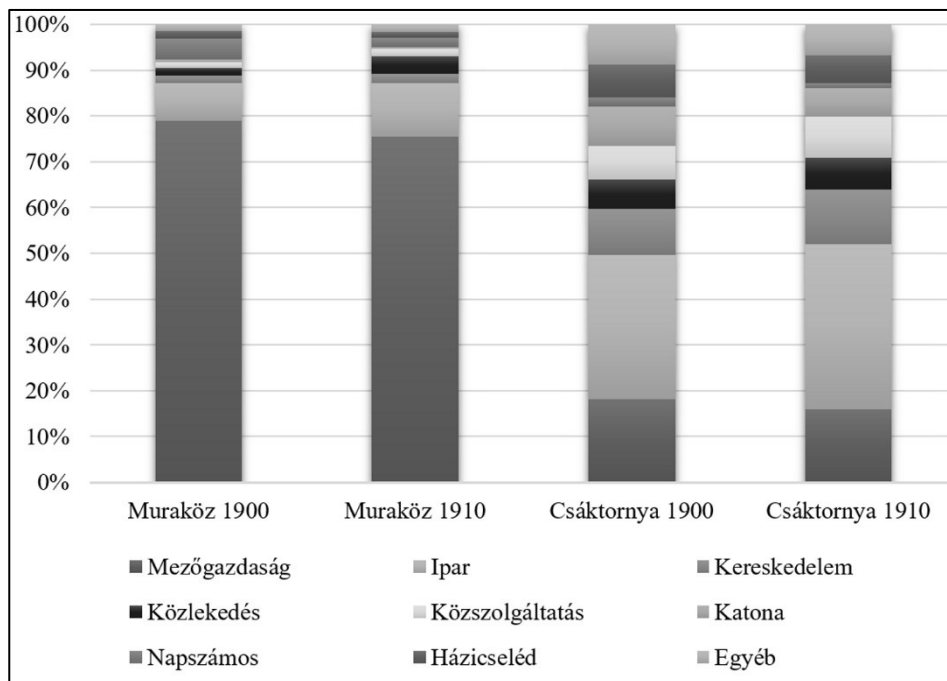
2. ábra. Csáktornya nemzetiségi eloszlása az 1881-es és az 1910-es népszámlálás szerint. (Forrás: a szerző saját szerkesztése)

A Muraközben egyedül Csáktornyan következett be jelentősebb mértékű asszimiláció, de ott is főként a helyi német és zsidó népesség asszimilálódott a városi magyar lakosságba. Perlak, a Muraköz másik járási székhelyének 1881-ben 133 magyar (3,86%) és 3138 horvát (91,11%) lakosa volt. Harminc év alatt hiába nőtt a magyarok száma 713-ra (15,8%), a horvátok így is abszolút többséget alkottak 3754 (83,18%) fővel. Ebben az időszakban a magyarországi városok magyar lakosságának aránya az 1881-es 64%-ról 1910-ben 77%-ra növekedett.¹⁶ A Hiába nőtt a magyarság fokozatos részánya az összlakosságon belül, az összefüggő etnikai tömböket a dualizmus korban a magyarosodás egyáltalán, vagy alig érintette, ahogy ez a Muraközben is megfigyelhető.¹⁷ Több okra is visszavehető, hogy csak Csáktornyan beszélhetünk jelentős mértékű asszimilációról. Muraköz és Csáktornya foglalkozási szerkezetének összehasonlítása felfedni a különbségeket a volt uradalmi központ és a félsziget többi területe között, amely a magyarosításban is szerepet játszott. 1900 és 1910 között a Muraközben a mezőgazdaságban dolgozók száma 79%-ról 75%-ra csökkent, miközben az iparban dolgozók aránya 8%-ról 12%-ra emelkedett. Csáktornyan 1910-ben a mezőgazdaságban dolgozók aránya 16%-ra zsugorodott, míg az iparosok aránya 36%-ot tett ki a város összlakosságán belül. A két diagramsor közti különbség is mutatja, hogy Csáktornya nem csak etnikailag, hanem társadalomszerkezetét tekintve is sokszínűbb volt, mint a többi Muraközi település, amelyekben főként a mezőgazdasági szektor volt a meghatározó. Csáktornya, a Muraköz központja nagyon prosperáló városnak számított, a századfordulót követően a városban szóda, téglá és pezsgőgyár is működött. 1860-tól közvetlen vasúti összeköttetése volt Budapesttel, míg a megyeszékhelynek erre egészen 1890-ig kellett várnia. A vasútnak köszönhetően a muraköziek nem csak Csáktornyan értékesítették termékeiket, hanem Varasdón és Nagykanizsán is. A csáktornyai Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet 1879-ben nyitotta meg a kapuit. Tudatos helyszínválasztásról beszélhetünk, hiszen a Zala megyei tanítóképző intézet korábban Nagykanizsán működött 1844 és 1856 között.¹⁸ Azonban a tanítóképző intézetet mégsem a vármegye ekkoriban leggyorsabban fejlődő városában indították újjá, hanem Csáktornyan építették meg, hogy növelni tudják a magyar városi lakosság, és a magyarul beszélő tanárok számát. Ellentétben a korábbi elképzelésekkel a diákok nem a muraközi horvátok és vendvidéki szlovének körül kerültek ki, hanem a tanulók többsége magyar származású volt. Ennek következtében a magyar anyanyelvű diákoknak kellett megtanulniuk horvátul vagy szlovénül (vendül) annak érdekében, hogy a képzés után tanítani tudjanak a Muraközben és a Muravidéken.

¹⁶ DOBSZAY T. – FÓNAGY Z. (2005): Magyarország társadalmá a 19. század második felében. In: Magyarország története a 19. században. Gergely András (Szerk.) Osiris Kiadó. Budapest. pp. 414.

¹⁷ BELUSZKY P. (2005): Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, pp. 111.

¹⁸ KOTNYEK I. (1978): Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. In: Zalai Gyűjtemény 9 (1978) pp. 60.

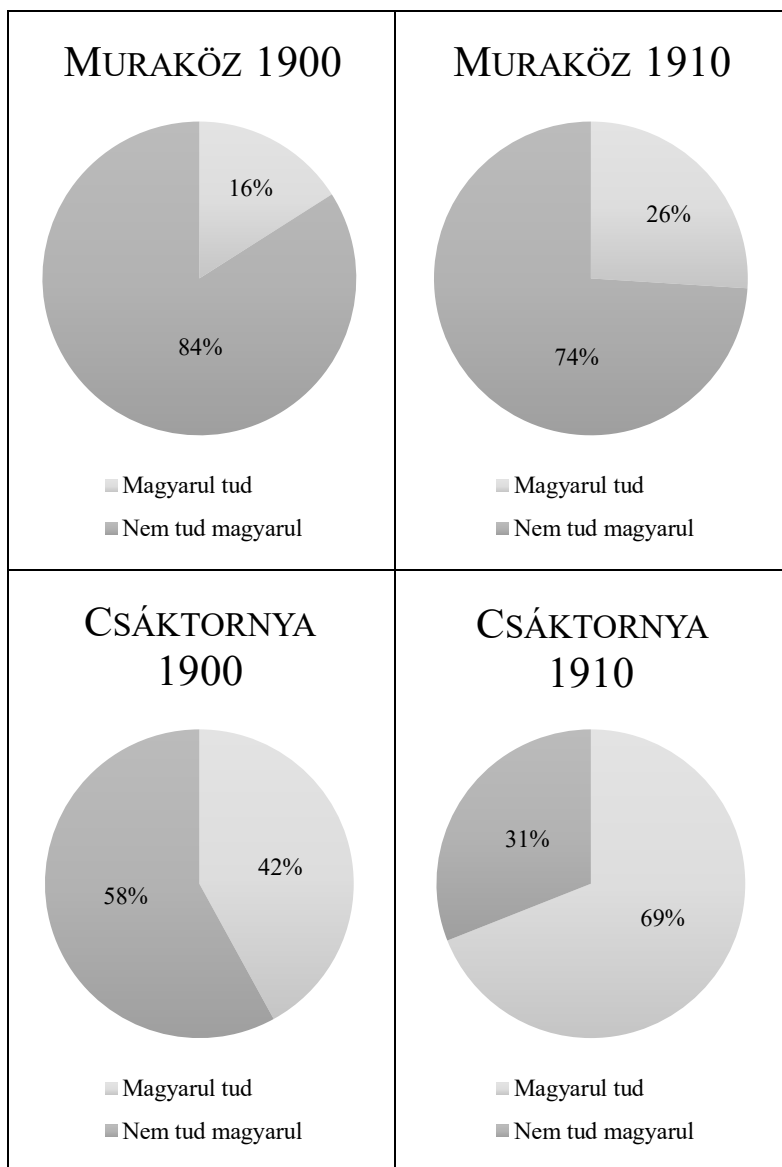
3. ábra. A foglalkozás szerinti megoszlás Muraközben és Csáktornyán 1900–1910. (Forrás: a szerző saját szerkesztése)

Tevékenységüknek köszönhetően 16%-ról 26%-ra nőtt a magyarul beszélők aránya a Muraközben, azonban Csáktornyán 58%-ról 69%-ra nőtt ez az arány 1900 és 1910 között.¹⁹ A csáktornyai tanítóképző intézetbe a vármegyén kívülről is érkeztek diákok, mint például Szegedről és Fiuméből is. A tanító képesítő vizsga elvégzése után többen a nemzetiségileg vegyes területekre mentek tanítani, nem csak Muraközbe és a Muravidékre, hanem Szlavóniába és a Bácskába is, az 1904-ben alapított Julián egyesült szervezésének keretében.

Az egyházigazgatási elcsatoláson kívül a plébániai és a községi iskolák állami felügyelet alá helyezése volt a leginkább hangoztatott követelés a dualizmusban. Mindkét esetben a zágrábi érsekséget a magyar fél a korszerűtlen vezetéssel vádolta. A plébániai iskolák esetében a vádak többször is érthetőek voltak, mivel a muraközi plébániai és községi iskolákban az oktatás akadozott, nem volt megfelelően megszervezve az iskolaigazgatás. A 19. század második felében lezajló egy folyamatos struktúraváltás, miszerint az állam átvette az iskolák feletti irányítást az egyház kezéből. Erre példa az 1872. november 4-i Zala vármegyei

¹⁹ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Pest Könyvnyomda részvénytársaság. Budapest, 1902; Magyar Statisztikai Közlemények (1912) 96.

közgyűlés is, mely kijelentette, hogy a jövőben nem fogja engedni, hogy a zágrábi érsekség beleszólhasson a Muraköz tanügyeibe.²⁰

4. ábra. A magyarul beszélők számának változása 1900 és 1910 között.
(Forrás: a szerző saját szerkesztése)

²⁰ BÁTORFI (1873): A muraközi kérdés. Külön lenyomat a „Zala-Somogyi Közlöny”-ből. Nagykánizsa, pp. 36–37.

Az 1880-as, 1890-es években meginduló iskolai államosítások leginkább a nemzetiségi területeken összpontosulnak, tehát a struktúraváltás itt nemzetiségi problémákba ütközött. 1900-ig Zala vármegyében 48 állami iskola épült ki, mely közül 23 vagy a Muraközben, vagy pedig szlovének lakta Muravidéken volt. Az 1879/1880-as tanévben 11 horvát nyelvű népiskola működött Zala megyében, 1887/88-as tanévre ezek száma lecsökkent 5-re, végül az 1907/1908-as tanévre már csak egyetlen iskolában maradt a horvát, mint tanítási nyelv.²¹ A nemzetiségi adatok vizsgálatakor láthattuk, hogy a horvátok aránya nem csökkent a vármegye nemzetiségi eloszlásában, hiába lett az összes iskolában magyar a tanítási nyelv a dualizmus alatt. 1910-ben a Muraközben összesen 41 iskola működött, melyből 24 állami, 13 felekezeti és 4 községi iskola volt. Összesen 106 tanítót írtak össze ekkor, melyből 22 felekezeti, 70 állami, 14 pedig községi iskolában tanított.²² 1910-re pedig a muraközi iskolák 58,5%-át államosították. Először a járási székhelyeken és a nagyobb településeken kerültek állami kézbe az iskolák, vagy ha nem volt, akkor állami pénzből építettek új iskolákat. A középszintű oktatás tekintetében a legmeghatározóbb intézmény a régióban a varasdi jezsuita gimnázium volt, amely már 1636 óta működött, de a Muraközből több diák a nagykanizsai piarista iskolában tanult. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem, hogy 1879-től hivatalosan minden népiskolai intézményben a magyar nyelv oktatása kötelező volt.²³ Tehát az oktatás állami felügyelet alá helyezése mellett az iskolák magyarosítása, a magyar nyelv bevezetése is megvalósult. Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy a vidéken teljesen máshogy érzékelték a magyarosítást, mint a Muraköz központjában, Csáktornyan, hiszen a hivatalokon és az iskolákon kívül a helyiek nem találkoztak a magyar nyelvvel. Ennek is köszönhető, hogy az iskola elvégzése után többen is sokat vesztek magyar nyelvtudásukból.

Ezen kívül meg kell említenünk, hogy a magyar nyelvből jeleskedő diákokat és tanárokat többször megjutalmazták, továbbá több helyi horvát diákot magyarországi ösztöndíjakban részesítettek. A vármegyei vezetésen és a kegyes alapítványokon kívül a különböző egyesületek, társaságok is a magyarosítás mellett voltak. A Csáktornyai Kereskedelmi Kaszinó többször is megfogalmazta, hogy szeretné anyagilag támogatni a magyarosítást, az ugyancsak csáktornyai Vasasztal társaság pedig többször is adományozott a csáktornyai elemi iskola tanterületének imakönyv alapítványára.²⁴ Továbbá, a magyar hatóságok a helyi kajkavski dialektust helyezték előtérbe az irodalmi horvát, štokavski nyelvjárással szemben, amelynek elsősorban politikai okai voltak. Gönczi Ferenc 1895-ben

²¹ KOTNYEK I. (1978) pp. 120.

²² BAUK, F. (1992): Povijest školstva i prosvjete u Međumurju. Tiskarsko-izdavački zavod ZRINSKI. Čakovec, 1992. pp. 75–76.

²³ BELUSZKY P. (2008): Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, pp. 127.

²⁴ ZRINYI (1905): Csáktornya monográfiája, a vár és város története s az 1901-iki népszámlálás. Fischel Fülöp (Strausz Sándor) könyvnyomdája. Csáktornya, pp. 258.

megjelent *Muraköz és népe* etnográfiai művében azt írta, hogy a magyar eredetű szavakat és a sajtáságos tájkifejezéseket ki kell emelni a helyiek nyelvében, miközben a štokavski nyelvjárás terjedését nem szabad engedélyezni, mivel az a délszláv eszmék terjedésével járna együtt.²⁵ 1887-ben a Muraközben és a Mura-vidéken (Vend-vidék) 159 településnevet magyarosítottak, a többi muraközi település nevét pedig főként 1891-ben magyarosították.²⁶

A magyar asszimilációs törekvések erős ellenállásba ütköztek, amelyet főként a horvát katolikus alsópapság képviselt. A Csáktornyan csoportosuló értelmiség nagyobb része elmagyarosodott, azonban akadt példa arra is, hogy felléptek a magyarosítás el. A muraközi származású Ivan Novak (1884–1934) *Istina o Medjumurju*²⁷ (Igazságot Muraközről) című könyvében a muraközi horvátok sanyarú sorsára hívta fel a figyelmet. Emellett többi helyi pap (Luka Purić, Juraj Lajtman) is fellépett a magyarosítás ellen, akik helyi népdalköröket, mező- és takarékszövetkezetek létrehozását támogatták.²⁸

Az asszimilációhoz általában hozzátartozik a kollektív emlékezet befolyásolása is. A magyarok folyamatosan hivatkoztak Zrínyi Miklóstra (1620–1664), akit horvát családi származása ellenére csak magyar hősnek tekintettek. A Zrínyi család volt a legerőteljesebb kapocs a Muraközben a két nép között, hiszen a Zrínyi család központja a csáktornyai uradalom volt²⁹ és emiatt válhatott legitímációs alappá a magyar hatóságok számára is. A magyar szervek a Zrínyi család mellett kiemelték a muraközi származású Gasparich Márk (1810–1853) ferences szerzetest is, aki 1848–49-es szabadságharc idején a magyarok oldalán harcolt. Gasparich Márkot az osztrák hatóságok 1853-ban végezték ki, de inkább az utópista-szocialista nézetei, és nem pedig a függetlenségi szervezkedései miatt. 1898-ban Perlakon emlékoszlopot állítottak tiszteletére „mely hazafias érdemeit hirdeti a muraközi idegenajkú lakosság előtt”³⁰ írja Zrínyi Károly, a csáktornyai monográfia szerzője. A 1918 végén bevonuló horvát–szerb csapatok a perlaki szobrot lerombolták, ellentétben a csáktornyai Zrínyi emlékoszloppal, ami a mai napig áll a horvát–magyar közös történelem emlékeként.

²⁵ GÖNCZI (1895): *Muraköz és népe*. Boruth E. Könyvnyomdája. Budapest, pp. 152.

²⁶ MNL ZML Z.V. Tv. Biz. Kp. V. iratai 1872–1949. Jk. 1891. 05. 04. 42jsz.

²⁷ NOVAK, I. (1907): *Istina o Medjumurju*. Zagreb.

²⁸ KALŠAN, V. (2003): *Iz vjerskog života Međimurja*. Čakovec, pp. 23.

²⁹ DEGRÉ A. (1972): 19. Századi kísérlet Magyar egyházi közigazgatás bevezetésére a Muraközben. In: *Levéltári szemle* 22 (1972) 14.

³⁰ ZRÍNYI K. (1905) pp. 259.

Összegzés

Annak ellenére, hogy az asszimilációs törekvések sikertelenek maradtak, beszélhetünk magyar asszimilációs törekvésekről a Muraközben. A 19. századi magyar és horvát nacionalizmus megjelenésével mindkét ország számára a Muraköz fontos, elnyerendő vagy, megtartandó területté vált egészen a második világháború befejeztéig. A dualizmus folyamán a horvát és a magyar népesség közti létszámkülönbség nőtt a horvátság javára, így az 1910-es 90,83%-kal abszolút többséget képviselt a horvát etnikum a Muraközben. A nagyobb lélekszámú települések közül egyedül Csáktornyán kerültek a magyarok relatív többségbe a Muraközben, amely megfelelt a dualizmuskori tendenciáknak, miszerint csak a városok elmagyarosodása volt meghatározó. A vármegyei vezetőség az iskolák állami felügyelet alá helyezésével, magyar nyelvből jeleskedő diákok jutalmazásával, a muraközi mikrorégió nyelvi és kulturális különbségeinek kihangsúlyozásával, a helynevek magyarosításával és a kollektív emlékezet befolyásával próbálta elmagyarosítani a helyi horvát lakosságot. Több sikertelen kísérletet tett a Zala vármegyei vezetés a Muraközt a zágrábi érsekségtől való elcsatolására is. A Monarchia összeomlását követően a félsziget a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kezébe került 1918 december 24-én. A dualizmus kori több évtizedes, Muraközért folyó versengést a horvát fél nyerte meg, de ezért korábbi autonómiájának lemondásával kellett fizetnie.

Rövidítések

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára – MNL ZML
Zala Vármegyei Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai – Z. V. Tv. Biz. Kp. V. iratai

Felhasznált források

- A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság. Budapest, 1882.
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Pest Könyvnyomda részvénytársaság. Budapest, 1902.
- Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai, 42. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-társulat nyomása. Budapest, 1912.
- MNL ZML Zala vármegyei nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlés és részgyűlési jegyzőkönyvek (Protocollum congregationum). 1555–1848. 1793. 02. 13. pp. 115.
- MNL ZML Z. V. Tv. Biz. Kp. V. iratai 1872–1949. Jk. 1891. 05. 04. 42jzs.

Irodalom

- A Muraköz egyházi visszacsatolása (Szerző nélkül). In: Pesti Napló 59 (130) 1908. 05. 30.
- ÁCS Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÁTORFI (1873): A muraközi kérdés. Külön lenyomat a „Zala-Somogyi Közlöny”-ből. Nagykanizsa.
- BAUK, F. (1992): Povijest školstva i prosvjete u Međumurju. Tiskarsko-izdavački zavod ZRINSKI. Čakovec, 1992.
- BELUSZKY P. (2005): Magyarország történelmi földrajza. I. kötet. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. (2008): Magyarország történelmi földrajza. II. kötet. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- BOTKA T. (1861): A Muraköz. Jogtörténeti tanulmány. In: Budapesti Szemle 13 (41) pp. 54–65.
- DEGRÉ A. (1972): 19. Századi kísérlet Magyar egyházi közigazgatás bevezetésére a Muraközben. In: Levéltári szemle 22 (1972) pp. 14–24.
- DOBSZAY T. – FÓNAGY Z. (2005): Magyarország társadalmi a 19. század második felében. In: Magyarország története a 19. században. Gergely András (Szerk.) Osiris Kiadó, Budapest.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.). (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása. II. rész, Nyomtatott Beimelnél, Pest.
- GULYÁS J. (1968): Adalékok a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben. In: Századok 102 (1968) pp. 603–609.
- KALŠAN, V. (2003): Iz vjerskog života Međimurja. Čakovec.
- KOTNYEK I. (1978): Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. In: Zalai Gyűjtemény 9 (1978).
- Muraköz megmagyarosítása (Szerző nélkül). In: Muraköz-Medjmurje 24 (48), 1907.01.24.
- NOVAK (1907): Istina o Međimurju. Zagreb.
- PEHM J. (1941): Muraköz egyházi élete. In: Zalamegye Ujság 163 (14) 1941.07.19.
- SARNYAI Cs. B. (2008): Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (1–2) pp. 131–143.
- SPENCER, V. (1997): Herder and Nationalism: Reclaiming the Principle of Cultural Respect. In: Principle of Cultural Respect. 43 (1) pp. 1–13.
- ZRÍNYI (1905): Csáktornya monográfiája, a vár és város története s az 1901-iki népszámlálás. Fischel Fülöp (Strausz Sándor) könyvnyomdája, Csáktornya.

ADALÉKOK A RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOKHOZ 4.
AZ ÉSZAKKELET-FELVIDÉK (KÁRPÁTALJA) KÉRDÉSE
A VERSAILLES-I BÉKEKONFERENCIÁN:
A CSEHSZLOVÁK ÁLLÁSPONT

GULYÁS LÁSZLÓ

Some details of historical researches of region 4.
Subcarpathia-question at the peace-treaty of Versailles,
Particularly point of view of czechoslovak delegation

Collapse of Austro-Hungary Monarchy was started at October of 1918. Lot's of territorial question (from Bukovina, to Fiume) was arised. One of them was the Subcarpathia-question. More political actors (Czechoslovakia, Hungary, Poland, different Ukrain groups) established a claim to the Subcarpathia. So the Peace Conference of Versailles – which started at January of 1919 – had to make decision, about which country belongs to Subcarpathia. The Czechoslovak Committee of Peace Conference of Versailles came to decision, that Subcarpathia belongs to Czechoslovak state at 27th of February of 1919.

Hungarian Peace Delegation – which was invited to Versailles, after the border developed – was aware of belonging Subcarpathia to Czechoslovakia. Our essay surveys the point of view of Hungarian Peace Delegation about Subcarpathia-question.

Bevezetés

Jelen tanulmány szerzője „*Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz*” címmel egy olyan hosszú távú projekten dolgozik, mely bemutatja, hogyan próbált meg hozzájárulni a magyar földrajztudomány 1920-ban Versaillesban a történelmi magyar határok védelméhez, illetve a trianoni határok meghúzása után hogyan segítette, támogatta a magyar revízió ügyét. 2017 decemberéig három tanulmány jelent meg ezen projekt keretében¹ Jelen tanulmány – a sorozat negyed tagjaként – Kárpátalja sorsával foglalkozik, megvizsgálja, hogy a békekonferencián hogyan született meg azon döntés, mely kimondta, hogy a területet a csehszlovák államhoz kell csatolni.

¹ Gulyás László (2015/a): *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1.* Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. In. Tamás János – Popp József szerk. (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156–163. old; Gulyás László (2015/b): Gulyás László: *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 2.* Kárpátalja visszatérésének diplomáciai előkészítése, különös tekintettel Teleki Pál földrajzi/gazdasági érveire. Közép-Európai Közlemények 2016/4. szám 210-219. old; Gulyás László: *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3.* Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. Történeti Földrajzi Közlemények. Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/3–4. szám 139–149. old.

Az 1918 előtti időkre vonatkozóan azt a „régión” melyet a dualista korszak Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyei alkottak a magyar földrajztudomány egységes Kárpát-medencei szemléletmódjának megfelelően Északkelet-Felvidéknek nevezzük.² 1919-ben a versaillesi béke megalkotói az Északkelet-Felvidéket a csehszlovák államhoz csatolták, ennek jegyében Kárpátjának nevezték el, és ezen a néven szerepeltették a saint-germaini békeszerződésben.³ Véleményünk szerint az Északkelet-Felvidék sorsának alakulását 1918–1919-ben az alábbi tényezők határozták meg:⁴

1. A területet megtartani akaró magyar állam lépései.
2. A terület rutén lakosságának magyarbarát csoportjai és azok lépései.
3. A terület rutén lakosságának egyéb irányultságú (ukranofil, csehfil) csoportjai és azok lépései.
4. A területet – vagy annak egy részét – megszerezni kívánó államok államkezdemények, úgymint Csehszlovákia, Románia, Lengyelország és a különféle „ukrán államok” egymást is keresztező törekvései.
5. Az USA-beli rutén emigráció tevékenysége és határozott állásfoglalása az csehszlovák „forogatókönyv” mellett.⁵
6. A győztes antanthatalmak elképzelései a terület sorsáról, illetve a versailles-i békekonferencián meghozott konkrét döntés.

Jelen tanulmányban a fentebb felsorolt tényezők közül csak a hatodikkal foglalkozunk. Megvizsgáljuk, hogy a versaillesi békekonferencián hogyan vált az Északkelet-Felvidékből Kárpátalja. A témát még tovább pontosítva részletesen bemutatjuk, hogy a csehszlovák politikusok mit tettek és hogyan érveltek a terület megszerzése érdekében.

1. Csehszlovákia határainak kialakítása a versaillesi békekonferencián

1.1. A Kárpátaljával foglalkozó csehszlovák memorandumok betérjesztése

1918. október 28-án Prágában kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot, november 24-én megalakult az első csehszlovák kormány, melyben a külügyminiszteri posztot Edvard Beneš kapta. Beneš a csehszlovák emigráció egyik vezetőjeként már 1915 óta Párizsban tevékenykedett, külügyminiszterré történő kinevezése is ott érte, és továbbra is a francia fővárosban maradt, hogy előkészítse

² Csüllög Gábor (2007): *A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében*. In: Frisnyák Sándor – Gál András. (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza–Szerencs. 201–225. old.

³ Zseliczky könyvének bevezetőjében 13 szóbajóhető elnevezést sorolt fel, lásd Zseliczky Béla (1998): *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945*. Budapest. 1998. 7. old.

⁴ Lásd még Darás Gábor (1936): *A Ruténföld elszakításának előzményei*. Budapest.

⁵ Erről bővebben lásd Magocsi, Paul Robert (1978): *The shaping of national identity Subcarpathian Rus 1848–1948*. Cambridge, Massachusetts. 77–78. old.

Csehszlovákia fellépését a békekonferencián.⁶ Ennek jegyében az általa irányított csehszlovák békedelegáció 11 írásbeli memorandumot nyújtott át az 1919 januárjában összeülő békekonferenciának.⁷

Témánk – az Északkelet-Felvidék sorsának alakulása – szempontjából az írásbeli memorandumok közül a II. memorandum és a VI. memorandum a fontos. A II. memorandum hét fejezetben foglalta össze a csehszlovák területi igényeket, ezek közül a 4. fejezetet szentelték a rutén-kérdésnek.⁸

Míg a VI. memorandum „*A magyarországi rutének problémája*” címet kapta.⁹ A 4. fejezet mindössze három oldalból áll, míg a VI. memorandum ennél bővebb, ezért a továbbiakban ezt elemezzük.

A VI. memorandum első részében a ruténekre vonatkozó statisztikai adatokat ismertette Beneš, ezekkel összefüggésben azt fejtegette, hogy az 1900. évi magyar népszámlálás adatai szerint 429 ezer rutén élt a területen, míg a görög katolikus egyház adatai szerint 488 ezer. A két szám között 60 ezer fő az eltérés, hívta fel az olvasók figyelmét Beneš. Ezzel akarta bizonyítani, hogy a hivatalos magyar állami statisztika torzít a rutének számát illetően, kevesebbnek mutatja őket, mint amennyien valójában a kérdéses területen élnek.

A VI. memorandum második részében a rutének „etnikai, politikai és szociális helyzetét” mutatta be. Először a rutén területek földrajzi elhelyezkedését – melyik megyében, hol laknak – ismertette, majd kijelentette, hogy: „*A rutén területen a kivándorlás különösen nagy volt. Az okok között szerepel a magyarok elnyomó politikája és a teljes elhagyatottság érzése a budapesti politikától, mert a magyar uralkodó elit a területet veszélyesnek tekintette*”.¹⁰ Ezek után Beneš a magyar államot ostorozta, bűnéül róta fel, hogy a ruténeknél az analfabéták száma 85,5% volt.

A memorandum harmadik része „*A probléma lehetséges megoldása*” címet kapta. Ebben Beneš négy megoldást vázol fel a terület további sorsáról:

1. A rutének az orosz államhoz csatlakoznak.
2. A rutének a lengyel államhoz csatlakoznak.
3. A rutének Magyarország keretei között maradnak.
4. A ruténlakta területek a csehszlovák államhoz kerülnek.

Az első megoldással kapcsolatban Beneš kijelentette, hogy a rutének többsége nem akar Lengyelországgal egyesülni, sőt a lengyel politikusok sem szeretnék ezt a megoldást. Arról, hogy a lengyel vezetők egy része ezt másképpen gondolta mélyen hallgatott.

⁶ Gulyás László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. 144–177.

⁷ A memorandumokat teljes terjedelmükben közli Raschhoffer forráskiadványa, Herman Raschhoffer: *Die Tchechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenzen von Paris 1919–1920*. Berlin 1938.

⁸ Raschhoffer: *Die Tchechoslowakischen* 56–58. old.

⁹ Raschhoffer: *Die Tchechoslowakischen*... 206–223. old.

¹⁰ Raschhoffer: *Die Tchechoslowakischen*... 210. old.

A második forгатókönyvvel kapcsolatban pedig azt fejtegette, hogy a rutének úgy gondolják, hogy „... az oroszoknak nem szabadna a Kárpátok másik oldalára ereszkednie.”¹¹ Úgy véljük, nyilvánvaló a csúsztatás, a szűk rutén értelmiségi réteg nem gondolkozott világpolitikában, nem mérlegelt geopolitika szempontokat. Az oroszok Kárpát-medencén belüli megjelenésének kilátásba helyezésével Beneš valójában az antant vezető politikusainak félelmeire játszott rá.

A harmadik megoldásról Beneš azt mondta, hogy nem valószínű, hogy a rutének önként elhagyják a magyar államot, pontosabban vonakodnak ezen megoldástól. Pedig a magyar állam – folytatta gondolatmenetét Beneš – mind a háború előtt, mind a háború alatt keményen elnyomta a ruténeket.

A negyedik lehetőségről kijelentette, hogy elfogadható megoldásnak látszik. Majd azt fejtegette, hogy a: „... szlovákok a rutének szomszédjai, ugyanaz a rassz, a dialektus (mármint a szlovák – G.L.) közeledik a ruténhez. A rutén megyékben mindkét népesség egymással összekeveredett, mindkettő hasonló szociális és gazdasági körülmények között él, érdekeik teljes mértékben megegyeznek. Földrajzilag mindkét terület hasonló és egymáshoz tartozik.”¹²

Néhány sorral lentebb Beneš még tovább ment, és határozottan kijelentette, hogy: „A magyarországi rutének, a szlovákokkal közeli rokonságban lévő nemzet, hasonló viszonyok között élnek, mint a szlovákok, nagyon közeli kapcsolatban élnek egymással, így a Csehszlovák Köztársasághoz történő csatlakozás semmiféle nehézséget nem okozna.”¹³

Az antant hatalmak döntéshozóinak retorikáját jól ismerő Beneš természetesen ehhez rögtön hozzáfűzte, hogy: „... a terület csatlakozása a Csehszlovák Köztársasághoz akkor lehetséges, ha azt a rutének elfogadják, vagy önmaguk kérik.”¹⁴

Ezen mondatok után a memorandum rögtön leszögezte, hogy az USA-ban élő rutének már arra az álláspontra helyezkedtek, hogy: „... a Csehszlovák Köztársaság területén az autonóm státusz elfogadható lenne.”¹⁵ Végül a memorandum az alábbi sorokkal zárult: „Megállapítottuk a lényegét és a lehetséges megoldásokat. Ezeket tanácsos megvizsgálni, és megfelelő módon dönteni.”¹⁶

Mint látható, Beneš az írásbeli előterjesztésben a lehető legsötétebb képet festette a magyar uralomról: a magyar állam elnyomja a ruténeket, akik szegények, írástudatlanok, és az elnyomás elől kivándorolnak. Majd logikus megoldásként azt javasolta, hogy csatolják a területet a csehszlovák államhoz.

¹¹ Raschhoffer: *Die Tchechoslowakischen...* 211. old.

¹² Raschhoffer: *Die Tchechoslowakischen...* 213. old.

¹³ U.o.

¹⁴ U.o.

¹⁵ Raschhoffer: *Die Tchechoslowakischen...* 215. old.

¹⁶ U.o.

1.2. A csehszlovák szóbeli előterjesztés Kárpátaljával foglalkozó része

A békekonferencia vezetői úgy határoztak, hogy az igények írásbeli beterjesztésén kívül lehetőséget ad a kisebb szövetségeseknek – románok, délszlávok, csehszlovákok –, hogy azokat szóban is előadják, mégpedig a legfelső szinten. Így került sor arra, hogy Beneš a Legfelső Tanács előtt 1919. február 5-én ismertette a csehszlovák igényeket.

A csehszlovák külügyminiszter 3,5 órán keresztül beszélt hazája helyzetéről és területi követeléseiről.¹⁷ Ezen hosszú beszéd során természetesen Kárpátalja kérdésére is kitért. Ezzel kapcsolatos álláspontját az alábbi mondatokkal vezette fel: *„A szlovákok szomszédságában, tőlük keletebbre van egy terület, amelyet rutének népesítenek be. Ezek a rutének ugyanazon törzsből származnak, mint a kelet-galíciaiak, akiktől a Kárpátok elválasztja őket. A szlováksággal szoros szomszédságban élnek, hasonló társadalmi és gazdasági körülmények között – mitöbb a két nép nyelve között egy átmeneti nyelvjárás is létrejött.”*¹⁸

Ezek után kijelentette, hogy a rutének nem akarnak a magyar államhoz tartozni, ezért felajánlották, hogy a csehszlovák államhoz csatlakoznának. Majd így folytatta gondolatmenetét: *„Igazágtalanság lenne őket a magyarok kényérékedvére hagyni, s habár a csehszlovák igények közt ez nem szerepelt, ő mégis vállalta, hogy ügyüket a Konferencia elé tárja.”*¹⁹

Ennél a kijelentésnél két komoly csúsztatást rögzíthetünk: Egyrészt a Károlyi-kormány 1918 decemberében autonómiát adott a területnek. Másrészt az 1918 decemberében és 1919 januárjában a békekonferencia számára benyújtott csehszlovák memorandumok között a II. memorandum és a VI. memorandum foglalkozott a ruténlakta területek sorsával. Azaz a csehszlovák állam ezen írásbeli memorandumok megfogalmazásával valójában már akkor bejelentette igényét a területre.

Beszédében a csehszlovák külügyminiszter arra is felhívta a figyelmet, ha Kelet-Galícia Oroszországhoz kerülne, akkor felmerül annak a lehetősége, hogy Kárpátalja is az orosz állam részévé váljon, ami azt jelentené, hogy az orosz állam a Kárpátokon belülre kerülne. Ha viszont Kelet-Galícia Lengyelország részévé válna a lengyel állam nem tart igényt Kárpátaljára. Így viszont két lehetőség marad – folytatta gondolatmenetét Beneš –, a rutén népnek *„... vagy magyarrá, vagy pedig autonómmá kell lennie. Ha ez utóbbi következnie be, a rutének a csehszlovák állammal kívánnak szövetséget alkotni.”*²⁰

¹⁷ Beneš beszédét teljes terjedelmében közli *Paper relating to the relations of United States 1919 the Paris Peace Conference*. Volume I–XII. Washington. 1942–1947. III. kötet 876–887. A továbbiakban PPC rövidítéssel hivatkozunk ezen forrásközlésre.

¹⁸ PCC III. kötet 887. old.

¹⁹ U.o.

²⁰ U.o.

Mint látható Beneš a szóbeli előterjesztésben gyakorlatilag a VI. memorandum érvrendszerét ismételte meg, miközben az alábbi paneleket használta: a magyarok elnyomják a ruténeket, az orosz államhoz történő csatolás komoly veszélyeket szülne, a rutének nem akarnak a magyar állam keretei között maradni, egyetlen jó megoldás a csehszlovák államhoz történő csatolás, amit a rutének is támogatnak.

Beneš előadásának meghallgatása után a Legfelsőbb Tanács úgy döntött, kiküld egy bizottságot a csehszlovák kérések megvizsgálására. Így jött létre „*A csehszlovák területi igények tanulmányozására alakított bizottság*”.²¹

1.3. Kárpátalja kérdése a bizottsági munka során

A csehszlovák bizottság első ülésére 1919. február 27-én került sor.²² Ezen két magyar vonatkozású napirendi pont szerepelt: egyrészt Szlovákia határainak kijelölése, másrészt a rutén-kérdés, azaz Kárpátalja sorsa. A szlovák–magyar határ kérdésében élénk vita bontakozott ki a delegátusok között, mely vita több héten keresztül elhúzódott. Ennek ismertetésére terjedelmi korlátaink miatt nem térünk ki.

Ezzel szemben a másik napirendi pontot, azaz Kárpátalja kérdését sikerült ezen az ülésen megtárgyalni és lezárni. A rutén-kérdés tárgyalást Seymour – az egyik amerikai delegátus – javaslata vezette fel. Az amerikai diplomata kijelentette, hogy azt a megoldást támogatja, mely szerint a ruténlakta területeket autonómia biztosításával a csehszlovák államhoz kell csatolni. De ezt feltételekhez kötötte: egyrészt a csehszlovák politikusoknak biztosítékot kell adniuk a békekonferenciának arra vonatkozóan, hogy megadják a ruténoknak az autonómiát. Másrészt: „*Meg kell bizonyosodni afelől, hogy ezt a megoldást a ruszinok kedvezően fogadják.*”²³

Salvaggio-Raggi – az egyik olasz delegátus egyben a bizottság alelnöke –, ezzel szemben azt fejtegette, hogy a ruténeket ahhoz a szomszédjukhoz kell csatolni, amelyikhez gazdasági, stratégia és politikai érdekeik őket fűzik, vagyis a magyarokhoz. Erre a bizottság egyik brit tagja Sir Eyre Crowe jelezte a tájékoztatlan alelnöknek, hogy a bizottság meg akarja akadályozni a terület Magyarországhoz történő kerülését, mert ezzel meghiúsítaná a csehszlovák és a román állam összeköttetését.

Le Rond tábornok – az egyik francia delegátus – azt kezdte el fejtegetni, hogy „... *egy másik megoldás lehetne az, hogy a ruszinokat a románokhoz csatolják.*” Majd saját javaslatát megtorpedózva kijelentette, hogy a görög katolikus ruszinok és a görög keleti románok között vallási ellentét áll fent, amely „... *konfliktusok*

²¹ PCC III. kötet 887. old

²² Jegyzőkönyvét közli Ádám Magda-Ormos Mária: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből 1918–1919.* Budapest. 88. dok. 154–158. old.

²³ Ádám Magda-Ormos Mária: *Francia diplomáciai iratok ...* 156. old.

*forrása lehet. Így tehát marad az amerikai küldöttség által javasolt megoldás, vagyis az, hogy a ruszinokat a cseh-szlovákokhoz csatolják. Ez nem tökéletes, de a legcélszerűbb.*²⁴

Laroche – a másik francia delegátus –, arra emlékeztette a bizottságot, hogy korábban felmerült a terület Lengyelországhoz történő csatolása. De mondandójának végén ő is a csehszlovák megoldást támogatta.

A kibontakozó amerikai–angol–francia állásponttal szemben Salvaggio-Raggi még egy utolsó kísérletet tett, azt fejtegette, hogy vizsgálat nélkül nem kellene elvetni a magyar megoldást. Ennek alátámasztásául azt alábbi módon érvelt: *„A ruszinokat Cseh-Szlovákiához csatolva minden közlekedési kapcsolat megszüntetnek Magyarország és Lengyelország között. Ez az ország (mármint Magyarország – G.L.) gazdasági életében hatalmas megrázkódtatást válthat ki.*²⁵

Erre válaszul Sir Joseph Cook – a másik brit delegátus – kijelentette, hogy *„...szerinte a kérdés abból áll, hogy eldöntsék, vajon a ruszinokat baráti vagy ellenséges kezekbe akarják juttatni. A válasz nem lehet kétséges, hiszen a ruszinok saját maguk is inkább a cseh-szlovákokhoz csatlakoznának, mint a magyarokhoz.*²⁶

Cook kijelentése eldöntötte a vitát, Julien Gambon – a bizottság francia elnöke – összegzőképpen megállapította, hogy a *„... bizottság többsége a ruszinok és a cseh-szlovákok egyesülését támogatja, a kérdés elvileg megoldást nyert.”* Majd megkérdezte Salvaggio-Raggit, hogy van-e valamilyen fenntartása ezzel szemben. Az olasz küldött kijelentette, hogy *„... továbbra is azt gondolja, hogy ez a megoldás rossz megoldás; ám mivel – mindent összevéve – egy ellenséges állam számára kedvezőtlen, formális kifogással nem kíván élni.*²⁷

Ezzel az Északkelet-Felvidék sorsát a csehszlovák bizottság eldöntötte, a békekonferencia magasabb döntéshozó testületeinek – Külügyminiszterek Tanácsa, Legfelsőbb Tanács – azt javasolták, hogy a területet a csehszlovák államhoz csatolják. Ilyen tartalmú javaslatukat már március közepén megküldték a békekonferencia magasabb szintű döntéshozóinak.

1.4. Kárpátalja kérdésének újbóli felmerülése

Mint azt az előző fejezetben láthattuk Kárpátalja hovatartozásának kérdése eldőlt a csehszlovák bizottság 1919. február 27-i ülésén.²⁸ De a kérdés – némileg váratlanul – előkerült a román-jugoszláv bizottság 1919. március 2-i ülésén. A magyar–román határ kialakítása során a román–lengyel vasúti összeköttetés

²⁴ Ádám Magda-Ormos Mária: *Francia diplomáciai iratok...* 157.

²⁵ U.o.

²⁶ U.o.

²⁷ U.o.

²⁸ Jegyzőkönyvét közli Ádám Magda-Ormos Mária: *Francia diplomáciai iratok...* 90. dok. 159–165. old.

biztosítása érdekében az olasz küldöttség azt javasolta, hogy Kárpátalja legkeletibb szögletét csatolják Romániához.

Erre Le Rond tábornok – az egyik francia delegátus – felhívta a bizottság tagjainak figyelmét arra, hogy február 27-én a csehszlovák bizottság már megtárgyalta a rutén kérdést és úgy döntött, hogy Kárpátalját a csehszlovák államhoz csatolják. Azt is hangsúlyozta, hogy a szláv és görögkatolikus ruszinoknak a latin és görögkeleti románokhoz történő csatolása komoly ellentéteket eredményezne.

Gróf Vannutely Rey – az egyik olasz küldött – azonban továbbra is fenntartotta javaslatát, ennek következtében vita bontakozott ki arról, hogy közlekedési vasúti érdekek miatt lehet-e rutén területeket a román államhoz csatolni. A vitában az olasz küldöttség továbbra is amellett érvelt, hogy Kárpátalja legkeletibb részét Romániának kell adni. Ezt az álláspontot azonban a francia–brit–amerikai küldöttek egységesen elutasították. Az olasz küldöttség végül meghátrált, így elhárult minden akadály az elől, hogy Kárpátalja osztatlanul kerüljön a csehszlovák állam keretei közé.

A végjáték

A csehszlovák bizottság javaslata a csehszlovák–magyar határvonalra 1919. május 8-án került a Külügyminiszterek Tanácsa elé, mely gyakorlatilag vita nélkül elfogadta azt. Ezután a Legfelsőbb Tanács 1919. május 12-én szintén minden további vita nélkül jóváhagyta a román–magyar, a jugoszláv–magyar és a csehszlovák–magyar határt.²⁹ Ezzel párhuzamosan a csehszlovák hadsereg elfoglalta a területet.³⁰

Nemzetközi jogi szempontból azt a folyamatot, melynek eredményeképpen az egykori Északkelet-Felvidékből Kárpátalja lett 1919. szeptember 10-én az Ausztriával megkötött saint-germaini békeszerződésben szentesítették. A békeszerződés kimondta, hogy a terület Podkarpatszka Rusz néven a csehszlovák állam része.³¹ Azt is rögzítette, hogy Prága „... a rutén területnek megfelelő képviselőt biztosít a Csehszlovák Köztársaság országgyűlésében”.³² A ruténok ezzel az ígérettel kezdték meg politikai életüket a csehszlovák állam keretei között.³³

²⁹ Ormos Mária (1984): *Padovától Trianonig. 1919–1920.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 202–203. old.

³⁰ Fedinec Csilla szerk. (2002): *A Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely. 52. old.

³¹ Halmosy Dénes (1966): *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 87–92. old.

³² Halmosy (1966)

³³ Toth, Andrej: *The position of Carpathian Ruthenia in the Political System of the First Czechoslovak Republic on the background of the Issue of Parliamentary Elections and Preferences of Main Political Currents by Carpathian–Ruthenian Voters (1918–1938).* West Bohemian Historical Review. 2016/1. 57–78. old.

Irodalom

A/ Források

- ÁDÁM M. – ORMOS M. (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből 1918–1919. Budapest.
- FEDINEC Cs. (szerk.) (2002): A Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta–Dunaszerdahely.
- HALMOSY D. (1966): Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Paper relating to the relations of United States 1919 the Paris Peace Conference. Volume I–XII.* Washington. 1942–1947.
- RASCHOFFER, H. (1938): Die Tchechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenzen von Paris 1919–1920. Berlin.

B/ Feldolgozások

- CSÜLLÖG G. (2007): A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In: Frisnyák Sándor – Gál András. (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza–Szerencs. 201–225. old.
- DARÁS G. (1936): A Ruténföld elszakításának előzményei. Budapest.
- GULYÁS L. (2015/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. In: Tamás János – Popp József szerk. (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- GULYÁS L. (2015/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 2. Kárpátalja visszatérése diplomáciai előkészítése, különös tekintettel Teleki Pál földrajzi/gazdasági érveire. Közép-Európai Közlemények 2016/4. szám 210–219. old.
- GULYÁS L. (2016): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. Történeti Földrajzi Közlemények. Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/3–4. szám 139–149. old.
- GULYÁS L. (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő–Gödöllő. 144–177.
- MAGOCSI, P. R. (1978): The shaping of national identity Subcarpathian Rus 1848–1948. Cambridge, Massachusetts. 77–78. old.
- ORMOS M. (1984): Padovától Trianonig. 1919–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- TOTH, A.: The position of Carpathian Ruthenia in the Political System of the First Czechoslovak Republic on the background of the Issue of Parliamentary Elections and Preferences of Main Political Currents by Carpathian–Ruthenian Voters (1918–1938). West Bohemian Historical Review. 2016/1. 57–78. old.
- ZSELICZKY B. (1998): Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest.

PELLET (AVAGY A VÁROSOK „SÚLYA” A 20. SZÁZAD ELEJÉN)

BELUSZKY PÁL

Pellet: „...igen kis részecskékre aprított, őrölt, majd összepréselt hasznosított hulladék.” –
Idegen szavak és kifejezések szótára. –
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

Pellet (or the "weight" of the cities at the beginning of the 20th century)

By virtue of its role as a network of settlements, the "city" is the main scene of exchange, contact and encounter in the world structured by the areal division of labour. Building on the central role, the city has a significant space-organizing power, and is often a decision-making, power center. In this short paper, I intend to present the "weight" of cities in the Hungarian city-substance of dualism. The study covers 330 settlements, from which cities with "weight advantage" can be categorized into four groups, while cities far below their hierarchical level form two groups. One group is made up of cities that have gained an illustrious town-role – milieu, hierarchical position – until the beginning of civil urban development (the middle of the 19th century). The other group was formed by the circle of previously insignificant cities, whose hierarchical level has been risen by the establishing of civilian management's institutional network. But this has been followed by the growth of the cue in the industrial turnover and by the settling of "complementary urban institutions" delayed and at a slower pace.

A geográfia – kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokat leszámítva – legáltalánosabban elfogadott városdefiníciója szerint „...a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége is sokfélesége tömörült; olyan település, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentráálódtak. Településhálózati szerepénél, „hivatásánál” fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a találkozás kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nem csupán az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, a kultúrák, az eszmék cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik, s gyakorta döntési, hatalmi központ”. (Beluszky P. – Győri R. 2005, 13. o.). Egy-egy település város voltát, a településállományban (a városállományban) elfoglalt pozícióját pedig legközvetlenebbül a (település)hierarchiában elfoglalt pozíció határozza meg. Ezt a pozíciót viszont a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök, illetve az e szerepköröket ellátó intézmények jelenléte vagy hiánya, a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók-intézmények – választéka határozza meg.¹

Az említettek közül következik, hogy a városok alapvető jellemzői, „ismérvei” közé tartozik a hierarchikus rangsorban elfoglalt pozíció. Érthető, hogy e pozíció meghatározása, a hierarchikus rangsor elemzése a településekkel (is) foglalkozó tudományágak kutatásainak gyakori tárgya. Csak felvillantva az ezirányú magyarországi kutatásokat, meg kell említenünk Fügedi Erik történészt, aki a magyarországi városállomány hierarchikus tagolódását a középkorra vonatkozóan a koldulórendi kolostorok előfordulásait figyelembe véve kívánt a települések hierarchikus rangjára következtetéseket levonni (minél népesebb, tehetősebb volt egy város, annál nagyobb valószínűséggel tudott „eltartani” egy vagy akár több koldulórendi kolostort) (Fügedi E. 1981). Kubinyi András ugyancsak a középkori városhierarchiában elfoglalt pozíció „mérőszámát” a bécsi és a krakkói egyetemek magyar hallgatóinak „állandó lakhelyében” találta meg (Kubinyi A. 1971). Gyimesi Sándor a városi szerepkörű intézményeket „leltározta” 1720-ra és 1828-ra vonatkozóan (Gyimesi S. 1975), a Bácskai Vera – Nagy Lajos szerzőpáros ugyancsak az 1828-as országos összeírás alapján határozta meg a városi szerepkörű települések vonzáskörzeteinek lélekszámát, s ennek alapján állította fel hierarchikus rangsorát (Bácskai V. – Nagy L. 1984).

A geográfiában W. Christaller „klasszikus” vizsgálata nyomán szintén „divatos” vizsgálati téma lett a városhierarchia vizsgálata (Major Jenő [1964], Kiss István [1961], Beluszky Pál [1990], Beluszky Pál – Győri Róbert [2005], Gál Zoltán [1997], Kókai Sándor [2017] stb.).

A városhierarchia meghatározása kétségtelenül a települések város-voltának, városi szerepkörének, „központi” funkcióinak legfontosabb elemét ragadja meg, ám csupán a városok „génuszának” lecsupaszított vázát adja. Még e kérdéskörben is figyelemreméltó szempont lehet városok településhálózati „súlyának” meghatározása, *fejlettségük, dinamizmusuk, modernizációjuk* vizsgálata, a *város-típusok* (gyáripari, kikötő-, egyetemi város, agrárváros, idegenforgalmi település stb.) számbavétele.² De az újabb geográfiai irodalom előszeretettel foglalkozik a városok „sikerességének” kérdéseivel, *innovációs képességeivel, kulturális tőkéjével, szellemi potenciáljával* és így tovább.

Mi jelen rövid írásunkban a városok „súlyát” kívánjuk kimutatni a dualizmuskori magyar városállomány esetében. A városok „súlyát” – véleményünk szerint – a települések „nagysága” (lélekszáma), a szűkebb értelemben vett városi funkcióinak volumene, gazdasági tevékenységének mérete, helyi társadalmuk „minőségi elemeinek” volumene, s bizonyos nem materiális tényezők, mint pl. történelmi emlékhely-volta, ismertsége-hírneve, számon tartott „szellemisége”, a településhez köthető produktumok jó híre stb. alakítja.³ Nyilvánvaló, hogy a városok hierarchikus szintje és „súly” között szoros kölcsönhatás áll fenn (egy nagyobb, „súlyosabb” néptömrülés eleve megkívánja a városi funkciók bizonyos körének kialakulását-jelenlétét a településben⁴, másrészt a központi (városi) intézmények „megtelepedése”-jelenléte közvetlenül és közvetve növelik a települések „súlyát”⁵. Így a hierarchikus és a „súly-sorrend” között szoros korrelációnak kell

kialakulnia. Ugyanakkor a dualizmus korára vonatkozó hierarchia-vizsgálataink során megfigyelhető volt több olyan településcsoport, melyek esetében markáns meg-nem-feelés mutatkozott a két sorrend között. Ez ösztönzött arra, hogy a városok „súlyára” vonatkozóan is végezzünk egy *hózzávetőleges* becslést, amely összevethető a városok hierarchikus pozícióival.

Hózzávetőlegeset (nevezhetném akár hevenyészettnek is), mert önmagában nem tartom túl sokatmondónak a városok „súlyának” meghatározását, magam is csupán a városhierarchiával való összevetés céljából készítettem el e vizsgálatot, melynek eredményei a városhierarchiával való összevetés során nyernek bizonyos értelmet.

- Vizsgálatunk tehát hevenyészett s módszertani szempontból is több sebből vérzik. Azzá teszi a vizsgálat során figyelembevett *indikátorok szűk köre*. Eleve lemondunk a nem materiális tényezők figyelembevételéről. (Ez külön – egyébként izgalmas – vizsgálatot igényelne, ha egyáltalán adható e kérdésre konkrét, akár számszerűsíthető, de nyilvánvalóan mindenképp szubjektív válasz.) A települések súlyára utaló mutatók közül is csak néhányat vettünk igénybe a vizsgálat során. Így:
- A *települések hierarchia-szintjét*, mert ez egyben a városi intézmények helyben előforduló körére, volumenére is utal (nem méri azt, mert a hierarchia-vizsgálatok során csak a „van-nincs” relációt vettük figyelembe, de azt nem, hogy ugyanazon intézményből hány fordult elő egy-egy városban). Ugyanakkor módszertani problémát jelenthet az is, hogy ezen intézményeket egyszer mint a hierarchia-szint alakítóit vettük figyelembe, majd „összegüket” (a hierarchia-szintet) a „város-súly” mérésénél is.
- A városhierarchia „komplex” mérőszáma mellett a *közigazgatási rendszerben betöltött szerepet* további pontokkal honoráltuk (megyeszékhelyek 3 pont, törvényhatósági jogú városok 2, rendezett tanácsú városok 1 pont).
- Nyilvánvaló, hogy a városok *lélekszáma* kihagyhatatlan mutatója a városok súlyának. Ám kétségtelen, hogy egyedüli mutatóként nem lenne használható; ezt igazolják a mellékelt táblázat adatai, miszerint azonos „súlykategóriába” tartozó városok lélekszáma messzemenően eltérő lehet (1. táblázat).

1. táblázat. Egyes városok „súlyá” és lélekszáma között eltérések

Városok	„Súlypont”	Lakosságszám, 1910
1. Jászberény	23	29 675
2. Magyaróvár	23	5 273
3. Békés	17	26 875
4. Dicsőszentmárton	17	4 417
5. Nagylak	12	14 043
6. Kunszentmárton	12	10 410
7. Alsókubin	12	1 821

- Figyelembe vettük a *közszolgáltatásban foglalkoztatott keresők* számát, amely részben szintén összefüggésben áll a hierarchiaszinttel, noha ez esetben a nem városi közintézményekben dolgozók számát is tartalmazza a közölt érték, viszont nem veszi számba a magán városi intézmények alkalmazottait.
- A városok *gazdaságának* súlyát „méri” a *kereskedelemben dolgozók* száma. S nem csupán a kereskedelmi szerepkör volumenére szolgáltat adatot, hanem kölcsönhatásban áll a települések „súlyának” számos elemével (a kereskedelem volumenét növeli az odatelepült gyáripari üzemek alkalmazottainak vásárlóereje, a városi intézmények vonzása nyomán a településbe érkező „vidékiek” vásárlásai csakúgy, a város gazdaságának bizonyos nyersanyag-igénye stb.). Ugyanakkor tény, hogy összemossa a városban tevékenykedő nagykereskedők, exportőrök által képviselt „súlyt” a szakboltok vagy a sarki szatócsboltok „súlyával”.
- Figyelembevettük továbbá a települések pénzügyi állományaik *betétállományok értékét*, mely szintén igen sok szállal kapcsolódik a gazdasági tevékenységhez, a lakosság számához, a lakosság vagyoni helyzetéhez stb.
- A *gyáripari keresők száma* értelemszerűen a települések (modern) iparának volumenét „emeli be” a vizsgálatba.
- Végül figyelembevettük a városok közlekedési csomóponti szerepét, pontosabban a településeket érintő *vasútvonalak számát*, jelentőségükkel – vasúti fő- és mellékvonalak – súlyozva.

Tisztában vagyunk vele, hogy a 20. század elejének statisztikai adatszolgáltatása már lehetővé tenné a mutatórendszer bővítését. Így pl. használhatók lennének a lakásállomány volumenére vonatkozó adatok, az adózás mértékének számbavétele, a választásra jogosultak vagy az írni-olvasni tudók számai és így tovább. De – mint említettük – célunk egy közelítő tájékozódás volt csupán.

- A mutatók összegzésére is a legegyszerűbb eljárást, a *pontozásos* módszert alkalmaztuk, amely kétségtelenül tág teret enged a szubjektivitásnak (a ponthatárok meghatározása!), de ez többé-kevésbé minden „tipizálási módszerre igaz (még a matematikai-statisztikai módszerekre is!).
- Felmérésünk egy korábbi vizsgálatunk (*Beluszky P. – Győri R. 2005*) által városi funkciójúnak talált településekre terjedt ki, 330 városi funkciójú településre, tehát nem csak az 1910-ben városi ranggal rendelkezőkre; sőt ezek egynémelyike (Kolozs, Leibic, Ruszt, Szentgyörgy, Felsőbánya, Vízakna, Poprád stb.) nem is került be a funkcionális értelemben vett városok közé. Így 127 városi rangú település mellett kétszáznál több község is szerepelt vizsgálatunkban.
- Megjegyzendő, hogy Budapest nem szerepelt vizsgálatunkban, „súlya” a magyarországi településhálózathoz képest kiugró, egyszerűen más kategóriát képez, s az általunk használt eljárással nem is határozható meg. A főváros ily szempontú elemzésével másutt foglalkoztunk (*Beluszky P. – Győri R. 2014*),

itt csak a „helyzet” érzékeltetésére közreadunk egy táblázatot, amelyben Budapest részesedését közöljük néhány nagyvárosi funkcióból (2. táblázat).

2. táblázat: Budapest részesedése néhány nagyvárosi funkcióból, 1910

Mutatók	Abszolút értékek		Budapest részesedése
	Az országban*	Budapesten	%
1. Lakosságszám	18 064 533	880 371	4,8
2. Folyó és csekkszámla, 1000 K	636 749	559 964	87,9
3. A felsőoktatás hallgatóinak száma	14 021	8 675	61,9
4. Épületekre adott jelzalog, 1000K	1 196 376	733 373	61,3
5. Telefonbeszélgetések, hívás, 1000 db	171 951	71 396	41,5
6. 20 főnél nagyobb iparvállalat dolgozói	392 939	128 358	32,7
7. Feladott távirat, 1000 db	9 209	2 427	26,4
8. Kereskedelemről élő kereső	278 104	64 881	23,3
9. Takarékbetét-állomány, 1000 K	3 861 277	768 496	19,9

*Horvát-Szlavonország nélkül.

Ami mármint az „eredményt” illeti, az a következő (1. függelék):

A nyert eredmények értékelésénél a „leggyümölcsözőbb” szempontnak a „súlysorrend” és a hierarchikus rangsor összevetése ígérkezik. A mellékletben minden egyes városnak a két rangsorban elfoglalt pozícióját megadtuk. Első látásra talán bizonytalanok tűnik a két sorrend megfelelésének erőssége; az mindenesetre megállapítható, hogy a városok jó része esetében a két rangszám eltérése nem túlságosan nagy. A (rang) korreláció kiszámítása révén a „vak is látja” megállapításnál konkrétabb támpontot kapunk a megfelelés szorosságára nézve. A súlysorrend első száz tagjára végezve el e számítás, 7 a rangkorrelációs együttható 0,721-nek adódott, ami társadalomtudományi (?) vizsgálódások esetén meglehetősen szoros kapcsolatra (megfelelésre) utal. Ugyanakkor markáns eltérések is mutatkoznak; pl. a szénbányászata révén viharos gyorsasággal növekvő Petrosény (Hunyad megye) a súlysorrend 130. helyét foglalta el, a városi funkciók meglepedése azonban még csak a kezdet kezdetén járt, így a hierarchikus rangsorban a 330. helyére szorult. Resicabánya (Krássó-Szörény vármegye) súlya alapján 115 helyet javítva a hierarchikus rangsor 220. helyéről a súlysorrend 105. helyére „jött” fel. Dombóvár két helyezése között 123 „ranghelynyi” különbség mutatkozott, Dobsina esetében 90, s e felsorolás még folytatható lenne. Megállapítható tehát, hogy egy generális együttingadozás mellett az egyedi eltérések is gyakoriak. Ha a rangkorreláció számítása során a figyelembevett száz településből 14 jelentős eltérést mutató rangsor párt figyelmen kívül hagyunk, a korrelációs mutató 0,823-ra javul. Tudálékosan azt is írhatnánk, hogy a két sorrend szoros korrelációs kapcsolata „dialektikus egységet képez” a kiugró eltérésekkel. Ezen aszimmetriák alapján viszont jellegzetes várostípusokat

határozhatunk meg, amelyek kialakítása érdemi szempontokat tehet hozzá a magyarországi városállomány dualizmuskori állapotrajzához. A továbbiakban ezen város csoportok jellegzetességeit villantjuk fel. A típusok kijelölése sem mentes a szubjektivitástól, hisz pl. nem lenne szerencsés a városok sorrend-különbségeinek nagysága alapján mechanikusan végezni a típusba sorolást, ugyanis a rangsorok élén ugyanakkora eltérés markáns jellegzetességekre utalhat, a rangsorok alsó régióiban viszont érzékelhetetlen különbségekre utal. (Pl. a rangsorok élvonalában található Miskolc a hierarchikus rangsorban a 14., s ezzel a helyezéssel be sem került a 20. század eleji regionális központok közé, „súlya” alapján viszont a 7., megelőzve Kolozsvárt, Pécsét, Gyórt vagy a közeli „vetélytárs” Kassát, amely utóbbi város viszont a szűkebb értelemben vett városi szerepkörök alapján Miskolcot megelőzve a 4. helyet foglalta el az országban.)

A fontosabb „diszkrepancia-csoportok” a következők:

I. „Súlyelőnyben” lévő városok:

- a) *Fiatal (nehéz)ipari városok, közlekedési csomópontok*; „képletük”, kialakulásuk egyszerűen magyarázható: elsősorban a „modern” bányászat új telephelyein (tehát nem a középkor óta egzisztáló nemesfém-, réz-, sóbányász települések, hanem a szén és vasérclelőhelyek) a dualizmus korában intenzívvé váló bányászkodás, s az ezekre települt kohászat és fémipar viharos gyorsasággal hozott létre nagy volumenű néptömörüléseket (pl. Resicabánya 17 384, Diósgyőr 17 221, Salgótarján 13 746, Petrosény 12 193, a későbbi Tatabányát alkotó négy község 22 927 lakosú 1910-ben), amelyekben – a tradícióhiány, a településhálózati igény hiánya stb. miatt lassú ütemben – már csak saját lakosságuk és gazdaságuk ellátására is „utólag” települt néhány városi intézmény, polgári iskolák, kereskedelem, pénzügyintézetek, Petrosényba, Resicabányára, Salgótarjánba járási intézmények is, tehát „felkerültek” a hierarchikus listákra (az említettek közül Tatabánya és a sajátos helyzetű Diósgyőr – Miskolc „külvárosa” – még nem). E települések nem rendelkeztek a városi élet tradícióival, alig volt tipikus városi középosztályuk, polgárságuk, lakóik többségét ipari munkások, napszámosok, bányászok – proletárság – tették ki, a településkép sem vallott városi életre, de az „induló tömeggel” már rendelkeztek a várossá válás útján. E településcsoportba soroltuk Liptó megye rohamosan növekvő, 1910-re már rendezett tanácsú városi ranggal és járási székhely funkcióval rendelkező Rózsahegyet, amely a hierarchikus rangsor 99. helyéről lépett elő a „súlysorrend” 65. helyére; sajátos helyzetét az adta, hogy nem a nehézipar „emelte fel”, hanem textilipara. Ugyancsak „kilógott a sorból” Kőrmöcbánya is (a 191. helyről a 136. helyre jött fel), egy tradicionális nemesfembányász város, tehát „lett volna ideje” a „súly és a minőség” szimmetriájának megteremtésére, de ez az egyensúly a 20. század elejére valamilyen okból megbomlott. A vasúti csomóponttá váló településekben is

hasonló folyamatok játszódtak le; közülük legszembeötlőbb ez a fejlődési út a 268. helyről a 145.-re előrelépő Dombóvár (ahol a „vasút” új települést, Újdombóvárt is létrehozott), Hatvan és Barcs esetében, de ide sorolható Szerencs, Sárvár, Csoma is.

- b) A súlysorrendben előrelépő városok legnépesebb csoportját az *alföldi mezővárosok* képezik. E városok kialakulásának folyamataira, a mezővárosok jellegzetességeire itt nincs módunk kitérni (l. erről a szerzőnek az „alföldi útról” írt könyvét; *Beluszky P.* 2001); mindenesetre még 1910-ben is lakosságuk tekintélyes hányada, nem egyszer többsége agrárfoglalkozású volt, s sajátos fejlődési útjuk következtében hatalmasra duzzadtak (pl. Szabadka 96 ezer lakos, 54%-nyi agrárkereső, Hódmezővásárhely 62 ezer lakos, 64%-nyi agrárkereső, Hajdúböszörmény 28 ezer lakos, 79% agrárkereső, Kecskemét 67 ezer lakos stb.), de lakosságuk nagy része nem a városi funkciók létrehozója-működtetője volt, hanem fogyasztója. Így a hierarchia szint és város népességének-súlyának egyensúlya megbomlott, az utóbbiak „előkelőbb” helyezést biztosítottak számukra, mint hierarchia szintjük. E várostípus jellegzetes képviselője pl. a törvényhatósági joggal rendelkező Hódmezővásárhely, mely városnak a lélekszáma 1910-ben (62 ezer fő) meghaladta többek között Kolozsvár (!), Kassa, Pécs, Győr vagy Brassó lélekszámát, azonban míg a felsoroltak regionális központi szerepkört töltöttek be, a hierarchikus rangsor 3., 4., 9., 10., 12. helyét foglalták el, addig Hódmezővásárhely csupán hiányosan látta el a középvárosi funkciókat, s a hierarchikus rangsor 93. helyére szorult. S annak ellenére, hogy a súlymérésnél felhasznált mutatók egynemelyike terén szintén szerény helyen állt, mégis 49 helyet javítva feljött a súlysorrend 44. helyére. Hasonló, szituáció figyelhető meg a városi ranggal sem rendelkező, a hierarchikus rangsor 62. helyén álló, 42 ezer lakosú Békéscsaba felemelkedése esetében a 36. „súlyhelyre”, aztán Kecskemét Nagykőrös, Mezőtúr, Törökszentmiklós (77 helynyi előrelépés), Magyarkanizsa (119 helynyi „javítás”), Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza esetében, s a felsorolás hosszan folytatható lenne.

Ezt a város csoportot tehát a *városi funkciók településen belüli „ritkasága”* (kis sűrűsége; l. erre *Beluszky P.* – *Győri R.* 2005), a *hierarchikus rangjukhoz mérten nagyobb súlyuk* (s ennek pandanjaként lélekszámukhoz képest alacsony hierarchikus szintjük) jellemzi.

- c) Ha nem is ily látványosan, de megemelheti hierarchikus szintjükhöz képest a városok súlyát gyors modernizációjuk s polgárosodásuk. A modernizáció – ekkor! – ugyanis többek között jelentős gyáripárosodást is jelentett, a gazdasági szerepkör pl. a pénzügyi tevékenység – gyors gyarapodását. (A pénzügyi tevékenység betétállományát tekintve pl. Budapest és Zágráb után a városok rangsorában Arad következett – pedig a hierarchikus rangsorban csak a 11. –,

a második helyet Temesvár foglalta el – a hierarchikus sorrendben a 6. –, őket követte Nagyvárad, valamennyi közismerten modern, polgári város.) Gazdaságuk gyarapodása megelőzte a városi funkciók gazdagodását (noha az sem volt lassú). Jó példája mindennek a kortársak által „magyar Manchesternek” nevezett Temesvár. Ha Budapestet s a társországbeli Zágrábot nem vesszük figyelembe, Magyarországon a dualizmus kornak végén Temesvár súlya bizonyult a legnagyobbaknak. (Temesvár már a középkorban is első városa volt a Tisza-Maros szögnek, ezt a szerepét még a hódoltság korában is megtartotta – vilajet székhely –, de a felszabadító háborúk Temesvárt és a Bánságot „tabula rasa”-vá tették. Temesvárnak előlről kellett kezdeni városi létének „felépítését”. A Habsburg Birodalom keretei között önálló közjogi egységet képező, a merkantilizmus szellemében berendezkedő Bánát adminisztratív-gazdasági központja „modern” szellemben épült és növekedett a prosperáló gazdaságú országrészben. Az 1828-ban kerekén 12 ezer, 1870-ben 37 ezer, 1910-ben pedig már 73 ezer lakosú város a dualizmus korában az ország egyik legjelentősebb és legmodernebb gyáripari településévé vált (15 ezer ipari kereső, közülük 7 155 20 főnél többet foglalkoztató üzemekben dolgozott; az ilyen méretű üzemek száma 60). A város infrastruktúrája is tükrözte a város innovációs készségét (1884 óta elektromos közvilágítás, burkolt utcák, műjégpálya, villamosközlekedés stb.), polgári jellegű társadalma szintén innovációorientált s a soknemzetiségű lakosság „... gyors integrációra hajló” (Kókai S. 2010).

Városi intézményhálózatának kiépülését azonban az országrész tradicionális nagyvárosi központjának, Szegednek korábban kiépült intézményei némiképp gátolták (Szegeden működött pl. a királyi főügyészség, a csendőrkerület parancsnoksága, Temesvár nem székhelye a tankerületnek, a váltótörvényszéknek stb.).

Miskolc – „beleértve” Diósgyórt is – gazdasága ugyancsak messze megelőzte Északkelet-Magyarország tradicionális központjának, Kassának gazdaságát, de részben ez utóbbi regionális intézményei „fogták vissza” Miskolc intézményhálózatnak kiépülését, s az ettől eltekintve sem tudta „követni” a gyors ipari fejlődést, így a hierarchikus rangsorban Miskolc csak a 14. (nem regionális központ, a „súlysorrendben” viszont a 7.). Hasonló cipőben járt Arad, Kolozsvár, Nagyszombat, a Veszprém által „blokkolt” Pápa és így tovább.

- d) Az e szempontból speciális helyzetű városok közé soroltuk pl. Fiumét; a város hierarchia szintje megsínylette, hogy mint a Magyar Királyság enklávéjának „nem volt” megyéje, így megyei intézményei sem, viszont egyetlen „magyar” tengeri kikötőként gazdasági szerepe, súlya kiemelkedő. Újpest (77. hierar-

chikus pozíció, 28. hely a súlysorrendben), Újarad, Párkány, Diósgyőr településhálózati helyzete, mint városi agglomerációk része, hasonló volt Fiuméhez. Néhány esetben pedig csak behatóbb vizsgálódás adhat magyarázatot az aszimmetriára; Dobsina pl. a 318. helyről lépett előre a 228. helyre, de Bazin, Holics, Miava, Szokolca, Szinyérváralja „előretörésére” sincs – alaposabb vizsgálat hiányában – egyértelmű magyarázat.

II. Hierarchikus szintjüktől elmaradó súlyú városok

A hierarchia szintjüktől jelentős mértékben elmaradó városok durván két csoportba sorolhatók.

- a) Az egyik csoportot azok a városok alkotják, melyek a polgári városfejlődés kezdetéig, a 19. század közepéig előkelő városi szerepkörre – miliőre, hierarchikus pozícióra tettek szert, markáns igazgatási, oktatási, kulturális központokká váltak, kézműiparuk, elosztó kereskedelmük is számottevő volt, ám a polgári korszakban – amellet, hogy őrizték adminisztratív-egyházi-kulturális szerepkörüket – modern városi funkciók nem vagy alig települtek falaik közé, gyáriparuk jelentéktelen, forgalmi helyzetük a vasúthálózat kiépülése után kedvezőtlenül vált, félreeső mellékvonalak mellett feküdtek, lélekszámuk stagnált, esetleg csak vontatottan emelkedett. A jelentékenyebb városok közül ide sorolhatjuk Kassát az Északkeleti-Felföld regionális központját, mely város a hierarchia negyedik helyén állt, de „súlya” alapján csak a 13. Nagyszebent, a 22. hellyel visszacsúszó megyeszékhelyet, a polgári korszakban felszámolt erdélyi szász székek korábbi „fővárosát”, a Szászföld konzervativizmusba merevedett székhelyét, aztán a vasúti fővonalak által többé-kevésbé elkerült, megyéje gazdasági-polgári városától. Pápától „szorongatott” Veszprémet (24 helynyi visszacsúszás), a Felföld több elcsendesedett, Krúdy hősöknek menedéket nyújtó városát, Eperjest, Bártfát, az Igló által „lekörözött”; félreeső Lőcsét, Besztercebányát, a hasonló sorsú erdélyi városokat, Dést, Dévát, Nagyenyedet, Zilahot (tudom: Partium), Székelykeresztúrt, Udvarhelyt. Hírük, presztízszük nagy, városképük elbűvölő, de utcáikon megyei, városi úri nép, megyei irodisták, kofák, pékek, cselédlányok, katonatisztek (Lőcsén, Eperjesen, Nagyszebenben, Kassán különösképp) sétáltak-siettek s nem nagykereskedők, bankfiók, gyárosok, vasutasok vagy gyári munkások. E város csoportba még Kolozsvár is besorolható, a szűkebb Magyarország második „vidéki” városa (Pozsony után), egyetemével, kultúr-intézményeivel, regionális hatáskörű hivatalaival, de pénzügyi intézetei a betétállományuk alapján csak tizedikek az országban, gyáripara is inkább „állami adomány” (a dohánymonopólium révén állami dohánygyár, a MÁV műhelyek), mintsem a „szerves fejlődés” eredménye, s gyári munkásainak száma harmadát sem teszi ki Pozsony, felét Temesvár értékeinek, s nem vált vasúti

csomóponttá, kereskedelmi keresőinek száma elmarad Pozsony, Debrecen, Temesvár, Szeged, Nagyvárad, Arad, Miskolc, Fiume kereskedőinek számától. Így súlya alapján csak az ország nyolcadik városa.

- b) Egy sor, korábban jelentéktelen városban a polgári igazgatás intézményi hálózatának kiépítése megemelte hierarchia szintjüket, ezt azonban az iparforalmi szerepkör gyarapodása, a „járulékos városi intézmények” megtelepedése késve s lassúbb ütemben követte, így ezek a városok hierarchia szintjükhez képest csekély népességű városok, szinte tisztán „központi funkciókkal”, zömmel hivatalnok-irodista lakossággal, mintsem városi polgársággal; infrastruktúrájuk, városképük, városi atmoszférájuk hiányos. Közéjük sorolható jónéhány megyeszékhely, mint Aranyosmarót (3227 lakos), Csíkszereda (3701 lakos), Zalaegerszeg (10844 lakos), nem is beszélve az 1821 lakosú megyeszékhelyről, Alsókubinról (Árva vármegye), ahol nem működött gyári méretű (legalább 20 főt foglalkoztató) ipari üzem, pénzintézete heted annyi betétet őrzött, mint pl. Kőszeg pénzintézetei, alig száz kereskedője kínálta portékáit a városka lakóinak.

A megyeszékhelyekhez hasonlóan számos járási székhely mutatott hasonló vonásokat; ezek egy része a városi lét minimális kritériumainak sem tett eleget, ezért ki is maradtak vizsgálatunkból.

Jegyzetek

- 1 A városhierarchia értelmezésével kapcsolatban megjegyezzük:
 - A tágan értelmezett szolgáltatások egyes szektoraiban – mint például a közoktatás, az egészségügy, közigazgatás, igazságszolgáltatás, kereskedelem stb. – működő intézmények hierarchikusan tagoltak. Ezt a tagoltságot egyrészt a „fenntartásukhoz” szükséges lakosság minimális száma, igénybevételük gyakorisága (pl. szatócsüzet, cipőbolt, autószalón, gyémántkereskedés), egymásra épültségük (elemi iskola – középiskola – felsőoktatás – doktori iskola), a szervezeti alá-fölrendeltségi viszony (városi bíróság – törvényszék – ítélőtábla – kúria) hívja életre, illetve határozza meg. E hierarchikus láncolatok „alján” oly intézmények állnak, melyek igénybevétele gyakori (mindennapos), fenntartásukhoz „falusi méretű” lakosságszám is elégséges (szatócsüzet, elemi iskola, körzeti orvos, plébánia, körzeti megbízott rendőr stb.). Ezek az alapellátást nyújtó vagy falusi intézmények-funkciók. Nyilvánvaló, hogy a városhierarchia vizsgálatakor a hierarchikus láncolatok középső-felső szakaszán helyet foglaló intézmények-funkciók (városi intézmények) veendő figyelembe.

- Az elmondottakból következik, hogy a városhierarchia meghatározásánál a városi intézményeket-szolgáltatásokat hierarchia-szintenként kell figyelembe venni.
 - A városi funkciókat a szakirodalom gyakorta *központi funkcióknak* nevezi, hisz a ritkábban igénybevett városi funkciók csak kevésszámú településen működnek, központokba tömörültek, s így környékük számára is szükség-szerűen szolgáltatják a városi javakat, *vonzáskörzeteket* hoznak létre. Mind- ez azonban nem jelenti azt, hogy a több települést kiszolgáló intézmények, szükség-szerűen városi intézmények kistalvas (vagy közép-talvas) település- szerkezetű vidékeken a hierarchikus lánc „alján” álló, falusi intézmények is több községet, „körzetet” látnak el, de ettől nem válnak városi szerep-körű intézménnyé (körjegyzőség, körzeti orvos, elemi iskola stb.).
 - Az egyes intézmények hierarchikus „rangja” az idők folyamán természet- szerűleg változik-változhat.
- 2 Itt most nem térve ki egyes tudományágak – kultúrantropológia, szociológia, szociálpszichológia stb. – városfelfogásaira, az ezekből következő városdefi- níciókra, kutatási témákra, illetve az ún. „posztmodern” megközelítési mó- dokra, mint például a várost mint a *szabadság színterét* definiáló felfogásra (B. Oudin: „Ha egy szóban kellene definiálnunk a városi koncentráció létjogo- sultságát, azt mondhatnánk, sajátos hivatása, hogy a szabadság helyszíne legyen.” B. Oudin, évsz.), a különböző antropológiai közelítésmódokra (Niedermüller Péter: a mikroantropológia figyelme afelé fordul, „... hogy a városban élő emberek hogyan mozognak a városi terekben, milyen szabályok mentén és hogyan használják ezt a viszonylag bonyolult térstruktúrát, illetve hogy a városi tér egyes szeletei milyen kulturális, társadalmi és szimbolikus funkciókat töltenek be ... a tér nem csupán fizikai, hanem – vagy talán mindenekelőtt – kulturális jelentéseket hordozó és szimbolikus funkciókat betöltő entitás.” Niedermüller P. 1994), a várost mind „lelkiállapotot”, viselkedésformát, „általános emberi életstruktúrát” definiáló felfogásokra. E megközelítésmódok, bármennyire is termékeny gondolatsort indíthatnak is el, a geográfia számára csak korlátozottan használhatók, hisz e tudományág feladata az is, hogy vizsgálati tárgya *teljes állományát* valamely szempontból tételesen megítélje, számba vegye, topográfiailag rögzítse, „mérje”, márpedig e feladata teljesítéséhez nem rendelkezik megfelelő információkkal („kész” statisztikai adatokkal). (Legfeljebb egy-egy település esetében küzdheti le e korlátokat a geográfia, gondoljunk a primér adatgyűjtések alapján megrajzolt „mental map”-ekre.)
- 3 A nem materiális tényezők köréből példaként említhető a történelmi emlék- helyekként ismert (a szépirodalom által is propagált) Eger, Kőszeg, Szigetvár vagy Mohács, az „elismert” szellemiséggel rendelkező (Sáros)Patak, Debre-

cen, Nagyvárad, a „produktumai” hírnevéből profitáló Tokaj, Kalocsa, Mezőkövesd, (Kiskun)Halas, Körmöcbánya, Selmecbánya, a magyarországi római katolikus egyház központjaként számon tartott Esztergom és így tovább.

- 4 Jó példákat szolgáltatnak e folyamatokra a bányászati, gyáripari központokként viharos gyorsasággal növekvő népességtömörülések, melyek az iparosodást követően némi késéssel saját lakosságuk ellátására városi funkciókat vonzottak – minden „előzmény”, tradíció, vonzáskörzet stb. nélkül – e településekbe (Resicabánya, Salgótarján, a későbbi Tatabányát alkotó községek, stb.).
- 5 Közvetlenül azáltal, hogy a városi intézmények alkalmazottai növelik a lakosság számát, közvetve azáltal, hogy ezek az intézmények, illetve az ott dolgozók igényei ösztönzik különböző „tevékenységeket”, szolgáltatások odatelepedését: magasabb szintű iskolákat, színvonalasabb kereskedelmet, helyi sajtót, generálják a város-vidék forgalmát stb.

Irodalom

- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BELUSZKY P. (1990): A polgárosodás törékeny váza. – Városhálózatunk a századfordulón. Tér és Társadalom, 4. 13–56.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. (2001). A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- FÜGEDI E. (1981): Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Fügedi E.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest. 57–88.
- GÁL Z. (1997): A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. Sasfi Cs. – Németh Zs. (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 7. Debrecen.
- GYIMESI S. (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakájában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS I. (1961): A városok igazgatási szerepe. In: Borsos J. (szerk.): Vidéki városaink. Budapest.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza.
- KÓKAI S. (2017): Újabb adalékok az 1870. évi magyarországi városhierarchiához. Történeti Földrajzi Közlemények 1. 59–77.
- KUBINYI A. (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények, 58–78.
- MAJOR J. (1964): A magyar városhálózatról. Településtudományi közlemények, 32–65.
- MENDŐL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NIEDERMÜLLER P. (1994): A város: kultúra, mítosz, imagináció. Világosság, 5. 5–17.
- ODUDIN, B. (é.n.): A város védelmében. Corvina Kiadó, Budapest.

3. táblázat: A városi funkciójú települések (népességi, gazdasági, közigazgatási, „szellemi”) súlya Magyarországon, 1910

Város	„Befogadó megye”	Közigazgatási rang, szerepkör	„Súly-sorrend	Hierarchia sorrend	Jelentős eltérés	Lakosság-szám, 1910	Megjegyzés
Zágráb	Zábráb	Th, M, j	1.	1.		79 038	
Temesvár	Temes	Th, M, j	2.	6.	↑	72 555	
Pozsony	Pozsony	Th, M, j	3.	2.		78 223	
Debrecen	Hajdú	Th, M, j	4.	5.		92 729	
Nagyvárad	Bihar	Th, M, j	5.	8.		64 169	
Arad	Arad	Th, M, j	6.	11.	↑	63 166	
Miskolc	Borsod	Th, M, j	7.	14.	↑	51 459	•Diósgyőrrel: 68 670
Kolozsvár	Kolos	Th, M, j	8.	3.	↓	60 808	
Szeged	Csongrád	Th	9.	7.		118 328	
Győr	Győr	Th, M, j	10.	10.		44 300	
Pécs	Baranya	Th, M, j	11.	9.		49 822	
Fiume	•	Thj •	12.	17.	↑	49 806	•Fiume ún. „Kerület”
Kassa	Abatúj-Torna	Th, M, j	13.	4.	↓	44 211	
Brassó	Brassó	Rt, M, j	14.	12.		41 056	
Szombathely	Vas	Rt, M, j	15.	15.		30 947	
Szabadka	Bács-Bodrog	Th	16.	21.	↑	94 610	
Székesfehérvár	Fejér	Th, M, j	17.	22.	↑	36 625	
Sopron	Sopron	Th, M, j	18.	13.	↓	33 932	
Szolnok	Jász-Nagykun-Szolnok	Rt, M	19.	24.	↑	28 778	
Szatmárnémeti	Szatmár	Th, j	20.	20.		34 882	
Zombor	Bács-B.	Th, M, j	21.	33.	↑↑	30 593	
Marosvásárhely	Maros-Torda	Th, M, j	22.	16.		25 517	
Kecskemét	PPSKk	Th	23.	36.	↑↑	66 834	
Újvidék	Bács-Bodrog	Th, j	24.	30.	↑	33 590	
Nyíregyháza	Szabolcs	Rt, M, j	25.	37.	↑	38 198	
Komárom	Komárom	Rt, M, j	26.	39.	↑	22 337	
Esztergom	Esztergom	Rt, M, j	27.	38.	↑	17 881	
Újpest	PPSKk	Rt	28.	77.	↑↑	55 197	
Sátoraljaújhely	Zemplén	Rt, M, j	29.	35.		19840	
Lugos	Krassó-Szörény	Rt, M, j	30.	32.		19 818	
Nagykanizsa	Zala	Rt, j	31.	34.		26 524	
Nagybecskerek	Torontál	Rt, M, j	32.	25.		26 006	
Kaposvár	Somogy	Rt, M, j	33.	27.		24 134	
Nyitra	Nyitra	Rt, M, j	34.	26.		16 419	
Eger	Heves	Rt, M, j	35.	28.		28 052	
Békéscsaba	Békés	K, j	36.	62.	↑↑	42 146	
Versec	Temes	Th, j	37.	61.	↑	27 370	
Pápa	Veszprém	Rt, j	38.	55.	↑	20 150	
Nagyszombat	Pozsony	Rt, j	39.	87.	↑↑	15 163	
Nagyszében	Szeben	Rt, M, j	40.	18.	↓	33 489	
Nagykikinda	Torontál	Rt, j	41.	69.	↑	26 795	
Máramarossziget	Máramaros	Rt, M, j	42.	19.	↓↓	21 370	
Nagykároly	Szatmár	Rt, M, j	43.	49.		16 078	
Hódmezővásárhely	Csongrád	Th	44.	93.	↑↑	62 445	

Gyula	Békés	Rt, M, j	45.	51.		24 248
Baja	Bács-Bodrog	Th, j	46.	60.		21 032
Segesvár	Nagy-Küküllő	Rt, M, j	47.	48.		11587
Besztercebánya	Zólyom	Rt, M, j	48.	23.		10 776
Kiskunfélegyháza	PPSKk	Rt, j	49.	80.	↑	34 924
Makó	Csanád	Rt, M, j	50.	65.		34 918
Cegléd	PPSKk	Rt,	51.	96.		33 942
Munkács	Bereg	Rt, j	52.	66.		17 275
Ungvár	Ung	Rt, M, j	53.	45.		16 919
Eperjes	Sáros	Rt, M, j	54.	29.		16 323
Veszprém	Veszprém	Rt, M, j	55.	31.		14 792
Losonc	Nógrád	Rt, j	56.	64.		12 939
Vác	PPSKk	Rt, j	57.	68.		18 952
Zsolna	Trencsén	Rt, j	58.	89.		9 179
Trencsén	Trencsén	Rt, M, j	59.	41.		7 805
Érsekújvár	Nyitra	Rt,	60.	76.		16 228
Beregszász	Bereg	Rt, M, j	61.	50.		12 933
Pancsova	Torontál	Th, j	62.	42.		20 808
Szekszárd	Szekszárd	Rt, M, j	63.	57.		14 947
Beszterce	Beszterce- Naszód	Rt, M, j	64.	47.		13 236
Rózsahegy	Liptó	Rt, j	65.	99.	↑	12 749
Dés	Szolnok-Doboka	Rt, M, j	66.	43.	↓	11 452
Zalaegerszeg	Zala	Rt, M, j	67.	40.	↓	10 844
Rimaszombat	Gömör	Rt, M, j	68.	59.		6 912
Szentés	Csongrád	Rt, M, j	69.	73.		31 593
Torda	Torda-Aranyos	Rt, M, j	70.	58.		13 455
Nagybánya	Szatmár	Rt, j	71.	90.		12 877
Zombolya	Torontál	K, j	72.	113.	↑	10 893
Sepsiszentgyörgy	Háromszék	Rt, M, j	73.	67.		8 665
Déva	Hunyad	Rt, M, j	74.	46.	↓	8 654
Balassagyarmat	Nógrád	K, M, j	75.	44.	↓	8 271
Nagykőrös	PPSKk	Rt,	76.	111.	↑	28 575
Mezőtúr	Jász-N.-Szolnok	Rt,	77.	106.	↑	25 835
Gyöngyös	Heves	Rt, j	78.	78.		18 314
Nagyenyed	Alsó-Fehér	Rt, M, j	79.	56.	↓	8 663
Zenta	Bács-Bodrog	Rt, j	80.	75.		29 666
Kiskunhalas	PPSKk	Rt,	81.	110.	↑	24 381
Orosháza	Békés	K, j	82.	103.	↑	22 264
Selmecbánya	Hont	Th,	83.	92.		15 185
Gyulafehérvár	Alsó-Fehér	Rt,	84.	63.		11 616
Jászberény	Jász-Nagykun- Szolnok	Rt, j	85.	74.		29 675
Salgótarján	Nógrád	K, j	86.	149.	↑↑	13 746
Fehértemplom	Temes	Rt, j	87.	97.		11 524
Igló	Szepes	Rt, j	88.	104.	↑	10 525
Magyaróvár	Moson	K, M, j	89.	127.	↑	5 273
Turócszentmárton	Turóc	K, M, j	90.	84.		4 113
Karcag	Jász-Nagykun- Szolnok	Rt,	91.	109.		22 986
Mohács	Baranya	K, j	92.	88.		17 092
Hatvan	Heves	K, j	93	144.	↑↑	12 097

Léva	Bars	Rt, j	94.	70.		9 675	
Fogaras	Fogaras	Rt, M, j	95.	71.		6 579	
Hajdúböszörmény	Hajdú	Rt, j	96.	116.		28 159	
Kisvárd	Szabolcs	K, j	97.	105.	↓↓	10 019	
Zólyom	Zólyom	Rt, j	98.	133.		8 790	
Zilah	Szilágy	Rt, M, j	99.	53.	↓↓	8 062	
Karánsebes	Krassó-Szőrény	Rt, j	100.	95.		7 999	
Lócse	Szepes	Rt, M, j	101.	52.		7 528	
Liptószentmiklós	Liptó	K, M, j	102.	82.		3 251	
Szarvas	Békés	K, j	103.	107.		25 879	
Obecse	Bács-Bodrog	K, j	104.	130.		19 372	
Resicabánya	Krassó-Szőrény	K, j	105.	220.	↑↑	17 384	
Nagyszalonta	Bihar	K, j	106.	119.		15 943	
Kalocsa	PPSKk	K, j	107.	85.	↓	11 738	
Székelyudvarhely	Udvarhely	Rt, M, j	108.	54.	↓↓	10 244	
Szászsebes	Szeben	Rt, j	109.	147.	↑	8 504	
Orsova	Krassó-Szőrény	K, j	110.	121.		1 785	
Kisújszállás	Jász-Nagykun-Szolnok	Rt	111.	159.	↑	13 538	
Szászrégen	Maros-Torda	Rt, j	112.	91.		7 310	
Sárvár	Vas	K, j	113.	173.	↑↑	7 062	
Csikszere	Csik	Rt, M, j	114.	72.	↓	3 701	
Hajdúszoboszló	Hajdú	Rt, j	115.	152.	↑	16 093	
Gyergyószentmiklós	Csik	Rt, j	116.	108.		8 905	
Kőszeg	Vas	Rt, j	117.	125.		8 423	
Nagyszőlős	Úgo	K, M, j	118.	126.		7 811	
Szászváros	Hunyad	Rt, j	119.	129.		7 672	
Szamosújvár	Szolnok-Doboka	Rt, j	120.	98.	↓	6 811	
Rozsnyó	Gömör	Rt, j	121.	100.		6 125	
Késmárk	Szepes	Rt, j	122.	112.		6 317	
Szerencs	Zemplén	K, j	123.	174.	↑↑	6 101	
Vágújhely	Nyitra	K, j	124.	128.		5 879	
Ipoly	Hont	K, M, j	125.	81.	↓	4 206	
Aranyosmarót	Bars	K, M, j	126.	86.	↓	3 227	
Szentgotthárd	Vas	K, j	127.	151.	↑	2 624	
Békés	Békés	K, j	128.	146.		26 875	
Csongrád	Csongrád	K, j	129.	150.		25 310	
Petrozsény	Hunyad	K, j	130.	330.	↑↑↑	12 193	
Nagyszentmiklós	Torontál	K, j	131.	117.		10 617	
Medgyes	Nagy-Küküllő	Rt, j	132.	122.		8 626	
Keszthely	Zala	K, j	133.	79.		7 477	
Nagytapolcsány	Nyitra	K, j	134.	115.		6 379	
Csáktornya	Zala	K, j	135.	136.		5 213	
Körmöcbánya	Bars	Rt	136.	191.	↑↑	4 515	
Dicsőszentmárton	Kis-Küküllő	Rt, M, j	137.	83.	↓↓	4 417	
Törökszentmiklós	Jász-Nagykun-Szolnok	K, j	138.	215.		25 086	
Monor	PPSKk	K, j	139.	185.	↑↑	11 436	
Sárospatak	Zemplén	K, j	140.	197.	↑	9 427	
Lippa	Temes	K, j	141.	139.	↑	7 864	
Gödöllő	PPSKk	K, j	142.	158.		7 509	
Körmend	Vas	K, j	143.	137.		7 153	

Szilágysomlyó	Szilágysomlyó	Rt, j	144.	101.	↓	6 885	
Dombóvár	Tolna	K, j	145.	268.	↑↑	6 785*	*Újdombóvár: 11 611
Tata	Komárom	K, j	146.	138.		6 588	
Kézdivásárhely	Háromszék	Rt, j	147.	94.	↓↓	6 079	
Mezőkövesd	Borsod	K, j	148.	157.		17 202	
Hajdúnánás	Hajdú	Rt,	149.	196.	↑	16 781	
Apátia	Bács-Bodrog	K, j	150.	164.		13 136	
Topolya	Bács-Bodrog	K, j	151.	155.		12 471	
Dunaföldvár	Tolna	K, j	152.	162.		12 087	
Kiskőrös	PPSKk	K, j	153.	163.		11 562	
Huszt	Máramaros	K, j	154.	131.		10 292	
Kula	Bács-Bodrog	K, j	155.	165.		9 125	
Tapolca	Zala	K, j	156.	135.		6 699	
Kapuvár	Sopron	K, j	157.	178.		6 681	
Nagymihály	Zemplén	K, j	158.	118.	↓	6 120	
Csorna	Sopron	K, j	159.	235.	↑↑	7 679	
Barcs	Somogy	K, j	160.	219.	↑↑	6 415	
Erzsébetváros	Kis-Küküllő	Rt, j	161.	140.		4 408	
Bánffyhunyad	Kolozs	K, j	162.	171.		4 194	
Galánta	Pozsony	K, j	163.	175.		3 274	
Kismarton	Sopron	Rt, j	164.	183.		3 073	
Magyarokizsza	Bács-Bodrog	Rt	165.	281.	↑↑	17 018	
Gyoma	Békés	K, j	166.	303.	↑↑	10 699	
Kunszentmiklós	PPSKk	K, j	167.	221.	↑	8 321	
Galgóc	Nyitra	K, j	168.	114.	↓	7 749	
Bonyhád	Tolna	K, j	169.	141.		6 452	
Szigetvár	Somogy	K, j	170.	145.		6 153	
Mátészalka	Szatmár	K, j	171.	172.		5 336	
Csaca	Trencsén	K, j	172.	192.	↑	5 207	
Malacka	Pozsony	K, j	173.	177.		5 136	
Celldömölk	Vas	K, j	174.	160.		4 616	
Vajdahunyad	Hunyad	Rt, j	175.	170.		4 520	
Abony	PPSKk	K, j	176.	255.	↑	14 729	
Bácsalmás	Bács-Bodrog	K, j	177.	228.	↑	11 498	
Berettyóújfalú	Bihar	K, j	178.	166.		8 579	
Nagykálló	Szabolcs	K, j	179.	199.		7 988	
Nyírbátor	Szabolcs	K, j	180.	216.	↑	7 777	
Bártfa	Sáros	Rt, j	181.	132.	↓	6 578	
Újarad	Temes	K, j	182.	238.	↑	6 006	
Sümegeg	Zala	K, j	183.	181.		5 712	
Hódság	Bács-Bodrog	K, j	184.	232.	↓	5 103	
Homonna	Zemplén	K, j	185.	102.	↓	4 508	
Csákova	Temes	K, j	186.	225.	↓	4 404	
Brezsnóbánya	Zólyom	Rt, j	187.	180.		4 179	
Oravicabánya	Krassó-Szörény	K, j	188.	134.	↓	4 079	
Hátság	Hunyad	Rt, j	189.	153.	↓	3 124	
Nagylak	Csanád	K, j	190.	216.		14 043	
Battonya	Csanád	K, j	191.	209.		13 011	
Paks	Tolna	K, j	192.	161.		12 561	
Jászapáti	Jász-Nagykun-Szolnok	K, j	193.	212.		11 402	
Mór	Fejér	K, j	194.	194.		10 654	

Kunszentmárton	Jász-Nagykun-Szolnok	K, j	195.	244.	↑	10 410	
Felsővissó	Máramaros	K, j	196.	142.	↓	9 249	
Tiszafüred	Heves	K, j	197.	227.		9 025	
Siklós	Baranya	K, j	198.	143.	↓	5 791	
Sárbogárd	Fejér	K, j	199.	252.	↑	5 776	
Bazin	Pozsony	Rt	200.	256.	↑	4 809	
Dunaszerdahely	Pozsony	K, j	201.	186.		4 762	
Marosludas	Aranyos-Torda	K, j	202.	211.		4 632	
Csurgó	Somogy	K, j	203.	167.	↓	4 593	
Hargitta	Bihar	K, j	204.	207.		5 676	
Szokolca	Nyitra	Rt	205.	254.	↑	5 018	
Detta	Temes	K, j	206.	222.		4 203	
Nagyatád	Somogy	K, j	207.	195.		3 713	
Halmi	Ugocsa	K, j	208.	213.		3 455	
Belényes	Bihar	K, j	209.	120.		4 223	
Nagybiccse	Trencsén	K, j	210.	169.	↓	3 122	
Balázsfalva	Alsó-fehér	K, j	211.	124.	↓	2 204	
Alsókubin	Arva	K, M, j	212.	123.	↓	1 821	
Törökbecse	Torontál	K, j	213.	179.		7 647	
Borosjenő	Arad	K, j	214.	218.		6 599	
Técső	Máramaros	K, j	215.	226.		5 910	
Palinka	Bács-Bodrog	K, j	216.	156.	↓	5 733	
Szentendre	PPSKk	Rt	217.	184.		5 673	
Holics	Nyitra	K, j	218.	299.	↑	5 522	
Tamási	Tolna	K, j	219.	198.		5 528	
Tokaj	Zemplén	K, j	220.	199.		5 105	← Szinyérváralja
Módos	Torontál	K, j	221.	168.	↓	4 750	
Marcali	Somogy	K, j	222.	148.	↓	4 588	
Felsőőr	Vas	K, j	223.	246.		3 912	
Szepesváralja	Szepes	Rt, j	224.	294.	↑	3 129	
Túrkeve	Jász-Nagykun-Szolnok		225.	288.	↑	13 097	
Szeghalom	Békés	K, j	226.	229.		9 716	
Heves	Heves	K, j	227.	253.		9 128	
Tétel	Bács-Bodrog	K, j	228.	187.	↓	5 792	
Székelyhíd	Bihar	K, j	229.	188.		5 279	
Tasnád	Szilágy	K, j	230.	200.		5 030	
Dobsina	Gömör	Rt	231.	318.	↑↑	5 029	
Sajószentpéter	Borsod	K, j	232.	283.	↑	5 079	
Marosújvár	Alsó-Fehér	K, j	233.	280.	↑	4 976	
Szécsény	Nógrád	K, j	234.	234.		4 265	
Privigyé	Nyitra	K, j	235.	245.		3 349	
Facset	Krassó-Szőrény	K, j	236.	206.		3 323	
Kisszeben	Sáros	Rt, j	237.	205.		3 288	
Párkány	Esztergom	K, j	238.	304.	↑	3 079	
Bethlen	Szolnok-Doboka	K, j	239.	237.		3 070	
Élesd	Bihar	K, j	240.	250.		2 339	
Miava	Nyitra	K, j	241.	276.	↑	10 063	
Magyarpécska	Arad	K, j	242.	269.		8 066	
Zsabllya	Bács-Bodrog	K, j	243.	297.	↑	7 993	
Kovászna	Háromszék	K, j	244.	272.		5 451	

Tiszalók	Szabolcs	K, j	245.	309.	↑	5 002	
Abaújszántó	Abaúj	K, j	246.	204.		4 698	
Fehérgyarmat	Szatmár	K, j	247.	203.		4 627	
Vasvár	Vas	K, j	248.	247.		4 194	
Naszód	Beszterce-Naszód	K, j	249.	190.	↓	3 501	
Zsibó	Szilágycseh	K, j	250.	310.	↑	3 047	
Temeskubin*	Temes	K, j	251.	201.	↓	2 345	* Neve Székelykevére változott
Gálszécs	Zemplén	K, j	252.	202.	↓	3 284	
Alsólendva	Zala	K, j	253.	210.	↓	2 729	
Nagykátá	PPSKk	K, j	254.	264.		8 910	
Világos	Arad	K, j	255.	231.		7 315	
Ráckeve	PPSKk	K, j	256.	265.		6 881	
Mezőcsát	Borsod	K, j	257.	251.		5 493	
Szikszó	Abaúj	K, j	258.	263.		4 618	
Devecser	Veszprém	K, j	259.	248.		4 562	
Székelykeresztúr	Udvarhely	K, j	260.	176.	↓↓	3 886	
Gölnicbánya	Szepes	Rt, j	261.	230.		3 833	
Németboksány*	Krassó-Szörény	K, j	262.	217.	↓	3 369	*Boksánybánya!
Nagymarton	Sopron	K, j	263.	307.	↑	3 722	
Tab	Somogy	K, j	264.	249.		3 176	
Nagysomkút	Szatmár	K, j	265.	236.		3 013	
Muraszombat	Vas	K, j	266.	208.	↓	2 748	
Abrudbánya	Alsó-Fejér	Rt	267.	223.	↓	2 938	
Szentlőrinc	Baramya	K, j	268.	281.		2 724	
Nezsidó	Moson	K, j	269.	287.		2 898	
Máriaradna	Arad	K, j	270.	267.		2 858	
Szenic	Nyitra	K, j	271.	154.	↓↓	2 849	
Illava	Trencsén	K, j	272.	292.		2 389	
Tuhó	Trencsén	K, j	273.	293.		1 540	
Marosillye	Hunyad	K, j	274.	285.		1 440	
Rakó	Máramaros	K, j	275.	298.		6 577	
Asztalfalva	Torontál	K, j	276.	271.		4 960	
Adony	Fehér	K, j	277.	317.	↑	4 342	
Temesrékas	Temes	K, j	278.	320.	↑	4 321	
Vinga	Temes	K, j	279.	311.	↑	4 710	
Enying	Veszprém	K, j	280.	289.		4 156	
Csepreg	Sopron	K, j	281.	273.		4 103	
Bán	Trencsén	K, j	282.	241.		3 069	← Tenke
Búziásfürdő	Temes	K, j	283.	260.		2 923	
Szepsi	Abaúj	K, j	284.	313.		2 197	
Teke	Kolozs	K, j	285.	319.		2 604	
Nagyróce	Gömör	Rt	286.	262.		1 925	
Szepessombat	Szepes	K, j	287.	302.		977	
Törökkanizsa	Torontál	K, j	288.	258.		4 938	
Alibunár	Torontál	K, j	289.	321.		4 503	
Korpona	Hont	Rt, j	290.	329.	↑	4 016	
Szentágota	Nagy-Küküllő	K, j	291.	328.		3 858	
Szilágycseh	Szilágycseh	K, j	292.	224.	↓	3 446	
Dárda	Baranya	K, j	293.	242.	↓	3 368	
Somorja	Pozsony	K, j	294.	182.	↓↓	2 930	

Nagyberezna	Ung	K, j	295.	278.		2 822	
Kisjenő	Arad	K, j	296.	239.	↓	2 821	
Tarpalja	Gömör	K, j	297.	284.		2 033	
Sásd	Baranya	K, j	298.	291.		1 145	
Hosszúfalu	Brassó	K, j	299.	325.		6 021	
Topánfalva	Torda-Aranyos	K, j	300.	290.		2 967	
Zirc	Veszprém	K, j	301.	312.		2 756	
Királysalmec	Zemplén	K, j	302.	261.		2 725	
Magyarlápós	Szolnok-Doboka	K, j	303.	257.		2 671	
Trsztena	Arva	K, j	304.	314		2 314	
Varanó	Zemplén	K, j	305.	243.	↓	2 145	
Perlak	Zala	K, j	306.	266.	↓	4 513	
Bozovics	Krassó-Szőrény	K, j	307.	306.		4 243	
Gyönk	Tolna	K, j	308.	240.	↓	3 291	
Kóhalom	Nagy-Küküllő	K, j	309.	277.		2 941	
Verebély	Bars	K, j	310.	274.		2 845	
Lengyeltóti	Somogy	K, j	311.	308.		2 833	
Pécsvárad	Baranya	K, j	312.	296.		2 773	
Mezőkaszony	Bereg	K, j	313.	315.		2 468	
Edelény	Borsod	K, j	314.	316.		2 253	
Németújvár	Vas	K, j	315.	259.	↓	2 184	
Torna	Abaúj	K, j	316.	279.		1 697	
Nyárádszereda	Maros-Torda	K, j	317.	270.	↓	1 524	
Nagykapos	Ung	K, j	318.	322.		1 222	
Körösébánya	Hunyad	K, j	319.	275.		1 001	
Ökörmező	Máramaros	K, j	320.	301.		3 649	
Nagyigmánd	Komárom	K, j	321.	323.		2 219	
Ólubló	Szepes	K, j	322.	295.		1 841	
Vál	Fejér	K, j	323.	305.		3 100	
Nagysink	Nagy-Küküllő	K, j	324.	327.		4 735	
Mocs	Kolozs	K, j	325.	286.		2 229	
Vámosmikola	Hont	K, j	326.	326.		1 863	
Szirák	Nógrád	K, j	327.	324.		1 325	
Szepesófalva	Szepes	K, j	328.	300.		1 244	
Szinyérváralja	Szatmár	K, j	329.	189.	↑	5 056	
Tenke	Bihar	K, j	330.	233.	↓	3 857	

A „MAJDNEM-SZUBURBIA”: EGY TŐKEERŐS SZUBURBANIZÁCIÓS KÍSÉRLET A HÁBORÚ ELŐTTI CSEPELEN

JÓSZAI ATTILA

The "almost-suburbia": a financially strong suburbanizational attempt in pre-war Csepel

The development of suburbanisation in the vicinity of Budapest started relatively late, in the seventies. However, several events in local history prove that such characteristics appeared in the close area of the capital city as early as in the first third of the previous century. The study presents it through an excellent example – the failure of the property development project in Csepel, the center of industry, proves that as long as the sustainability of industrial prosperity requires the inflows of a great amount of industrial workforce, developing a suburban lifestyle in the same municipality is not possible.

A főváros környékének szuburbán fejlődése a rendszerváltást követő években teljessé vált ki. A folyamat kezdetének időpontjáról a hazai kutatók véleménye megoszlik, azonban bizonyos, hogy szigetszerűen már jóval korábban jelentkeztek olyan társadalmi-lakókörnyezeti jellemvonások, amelyek egyértelműen utalnak a szuburbanizáció feltűnésére (*Beluszky P.*, 2008). Az alábbiakban a fővároskörnyéki ipar egyik fellegraként közismert Csepel egy kevésbé ismert ingatlanfejlesztési projektje, a Királyerdő háború előtti parcellázása kapcsán kerül bemutatásra a megjelenő, majd csírájában el is fojtott szuburbanizáció.

Csepel fejlődését az 1930-as években alapvetően a Weiss Manfréd Művek határozta meg, a település fejlődését és a kapcsolódó infrastrukturális beruházásokat is elsősorban a gyár igényei és a gyár által generált konjunktúra determinálta. Sokatmondó adat, hogy 1930-ban a WM dolgozói létszáma 7520 fő, míg a második legtöbb alkalmazottal bíró Posztógyár ennek csupán hetedét, 1123 főt foglalkoztatta ugyanebben az évben (*Kiss J.*, 1984). Csepel lakossága 1930-ban 23805 fő, 1941-ben pedig már 47812 fő él a községben; a WM létszáma ugyanebben az évben 32992 fő. A háborús konjunktúra elképesztő mennyiségű munkaerőt igényelt, mind a fővárosból, mind pedig a környező településekről (Pesterzsébet, Soroksár, Szigetszentmiklós, Tököl) jelentős létszámban ingáztak a gyárba, de ezt a dolgozói létszámot csak az ország távolabbi vidékeiről és a határon túlról érkező nagyszámú munkás tudta biztosítani. Sokan közülük albérletben, vagy ágyrajáróként éltek, vélhetően sokszor még illetékességet sem szereztek a községben. A községi előjáróság már a századforduló óta igyekezett parcellázással megoldani a lakhatási szükségletet, azonban még az alapvető infrastruktúra kiépítésével is folyamatos elmaradásban voltak. 1935-ben azonban egy értékes erdőterület parcellázásának lehetősége végre lehetőséget nyújt a község vezetésének egy igényes kertváros kiépítésére.

Csepel község északi részét, a Szigetcsúcs területét 1930-ban elcsatolták Csepeltől és az Budapest részévé vált. Mintegy kompenzációként 1935-ben Csepelhez csatolják ugyanakkor az addig Szigetszentmiklós északi részén elterülő buckaerdőt, mely ezt követően a Magyar-Hollandi Bank tulajdonába került; a befektetési társaság pedig parcellázásába kezdett a területen.

A tervek szerint itt a Királyerdőben egy klasszikusan a fővárosból kiköltözők számára létesített nyaraló és zöldövezeti lakóterület került volna kialakításra. Hogy ennek mennyire volt realitása ekkor, arra Bodor Antal tanulmánya világít rá. Bodor 1932-ben megállapítja, hogy a belső kerületek foghíjtelkei alig épülnek be, a lakosság mind nagyobb számban települ ki a külső városrészekre, vagy a szomszédos községekben létesült bérházakba, illetve kertes családi otthonokba (Bodor A., 1932). A kitelepülés motivációi jól körülhatároltak már ekkor is: ezt gazdasági és „lélektani” okok mellett elősegíti a „technika szédületes haladása és a géperejű járművek rohamos térhódítása.” A lélektani okok között Bodor elsősorban egészségügyieket említ meg: *„A technika azonban még nem tudja megfelelően kiküszöbölni az emberek idegeit és egészségét veszélyeztető ártalmait, ...mint füst, korom és gázok, továbbá gépek, járművek és egyes ipari foglalkozások lármaja. Ezek a hátrányok legerősebben érezhetőek a belső területeken, ahol kevesebb a napfény és a friss levegő, a régi házak hiányosságai szembetűnőbbek. ... Mindezek jelentékenyen csökkentik a városban bennlakás gazdasági és társas életi előnyeit, s a megromlalt szervezettel és idegekkel a csend, jó levegő és békesség után vágyódó emberek tízezreit kitelepülésre ösztönzik”* (Bodor A. i.m.). Véleménye akár szóról szóra is megállná a helyét akár az ezredfordulón is, mint napjaink szuburbanizációjába költözésének egyik legfontosabb egyéni motivációja.

Jobban megvizsgálva a korabeli kitelepülés motivációt, alapvetően egy ketősség figyelhető meg; a módosabbak ingóvagyonukat féltve befektetési céllal (is) keresik a kültelki ingatlanokat, amellet, hogy korábbi életmódjuknak is jobban megfelel az önállóság, a kertes családi ház nyújtotta életminőség. A szegényebb kitelepülők – és bizonyosan ők vannak nagyobb számban – számára a kertgazdálkodás, állattartás lehetősége csillan meg olyan előnyként, amely ideig-óráig válasz lehet a munkanélküliségre, és kompenzálhatja a csekély keresetet. Mint Bodor írja, a főváros környéki községekbe és városokba költöző szegényebb rétegek egy része még mindig lefékeződik a főváros kapuja előtt, más részük viszont először a fővárosba költözik, majd innen alig néhány év múlva költözik ki – elsősorban családalapítás miatt. A kitelepülés ekkor még jellemzően a fővárosi kültelkek irányában zajlik – Rózsadomb, Svábhegy, Lágymányos városrészeket nevezi meg a szerző –, de emellet a közelkörnyék településeire is gyakori, ahová nyugdíjasok, iparosok, kereskedők és „menekültek” érkeznek. Ez a városkörnyék tehát egyrészt megszurte az ország különböző részeiből érkező bevándorlást, másrészt jelentős számban fogadott be Budapestről elvándorlókat is. Így ez a településgyűrű annak köszönheti dinamikus népességnövekedését a századforduló környékétől, hogy két irányból is fogadott beköltözőket (vö. korai

szuburbanizáció), míg a főváros csak egy jelentősen megcsapolt, kívülről érkező migrációra támaszkodhatott, amihez még a nem elhanyagolható mértékű bevándorlás is társult. (Dövényi Z. – Kovács Z. 1999).

A kitelepülés tehát a korabeli társadalomtudomány szerint is létező folyamat, és ennek jellemző iránya is okot ad a **Hollandi Bank**nak arra, hogy egy kísérletet tegyen. „*A ... községek felé fokozódó kitelepülés egyik oka a telekspekuláció... ügynökök serege rávetette magát a telekparcellázásra és a közönség hangulatát egyes propagandával befolyásolva sikerült ... több uradalmat feldarabolva fővárosi kisemberekkel megvásároltatni.*” (Bodor A. 1932). **Vagyis a nagyon korai „szuburbán jellegű” kitelepülésnek egy speciális típusa rajzolódik ki, mégpedig a gazdasági haszonnal gerjesztett, profitszerzési céllal indukált ingatlanfejlesztés!** Természetesen ennek előzményei is voltak, mindenekelőtt a korszak hibás lakáspolitikája, a lakásforgalom korlátozása a fővárosban (u.o.). Ez ugyanis mesterségesen alacsonyan tartotta a lakbéreket, így a belső kerületek házainak állaga leromlott, értékükből jelentősen veszítettek, emiatt pedig „*mind többen költöznek ki Budára, vagy más külső területeken épülő tiszta, új házakba*” (u.o.).

A korabeli kitelepülésnek még egy nagyon fontos összetevője volt; ez pedig az általános „drágaság”; a fővárosi élet az egész korszakban érzékelhetően drágább volt, mint a közel-, s távolkörnyék településein, és akik ezt nem tudták megfizetni, egyfajta menekülésként kihúzódtak az elővárosokba. Ez az elővárosi kivándorlás, azaz a Stadtflucht időszaka (Dövényi Z. – Kovács Z. 1999). A „drágaságnak” azonban van egy másik szempontja is, mégpedig a telekárak értékének alakulása.

A szuburbanizáció klasszikus felfogása szerint ugyanis ez a folyamat a főváros környékén először a nyolcvanas években jelenik meg, a magasabb lakóértékű, drágább ingatlanárakkal rendelkező északi és budai településeken. Azonban mind a telekárak, mind pedig a földárak teljesen más értékítélet alá estek a harmincas években!

Alapvetően elmondható, hogy a főváros határán túl pont azon településeken volt kifejezetten magas a föld- és telekár, ahol már ekkor jelentkezett az ipari szuburbanizáció; napjaink magasán jegyzett településeire ekkor még átlagos, vagy kifejezetten olcsó árak voltak jellemzőek!

A térkép a települések mellett jelzi a kialakuló „újtelepek” helyét, mégpedig két – sajnos nem definiált – kategóriába sorolva ezen településrészeket. A két kategória pedig a Kertvárostelep (Kv.) és a Nyaralóhely (Ny.). Részletes helytörténeti ismeretek nélkül ezek nem értékelhetőek napjaink szuburbanizációs felfogása alapján, de egy dolog bizonyos, a budai oldal kis településein egyaránt megtalálhatóak a nyaralóhelyek és a kertvárostelepek is, akár egy település közigazgatási határán belül is. Nem ad támpontot a kertvárostelep elnevezés sem, véleményem szerint ez a köznyelvben is használt kifejezés pusztán a tudatosan „amerikai stílusban” parcellázott telektömböket jelentette. Értékesebb információkat nyújt ugyanakkor a telekárak korabeli alakulásának ismertetése.

1. kép. Átlagos telekárak az elővárosok és a közellkörnyék településein
(Forrás: Városi Szemle, 1934/6. szám)

1. táblázat: Telekárak összehasonlítása az elővárosok és a közellkörnyék településein¹

Maximális telekárak 1933-ban pengő/négyzetögl					
Újpest	150	Pestújhely	22	Budaörs	10
Pestszenterzsébet	60	Rákosszentmihály	20	Pestszentimre	9
Kispest	50	Rákoshegy	20	Szigetszentmiklós	8
Békásmegyery	47	Pestszentlőrinc	20	Nagytétény	8
Rákospalota	40	Soroksár	20	Nagykovácsi	8
Albertfalva	40	Budakeszi	20	Törökbálint	6
Budafok	35	Szentendre	18	Csobánka	5
Csepel	30	Pomáz	18	Solymár	4
Rákosszabab	30	Dunaharaszti	12	Pilisszentiván	4
Sashalom	25	Rákoskeresztúr	10	Budajenő	2
Pesthidegkút	25	Érd	10	Telki	2
Budakalász	25	Diósd	10	Páty	2

Forrás: Városi Szemle, 1934/6. szám alapján: saját szerkesztés

A táblázatból jól látható, hogy a telekárak ott képviselnek magasabb értéket, ahol jelentős ipar található! Napjaink kiváló életminőséget kínáló budai településeinek a maximális telekárak is csak töredékeit érik az iparilag fejlett elővárosok

¹ Vastag betűvel szedve az 1949-ig városi rangot kapott települések. Ezek kivétel nélkül munkásnegyedek, jelentős ipari tevékenységgel.

telekárainak. Mindez azt jelenti, hogy a „kiköltözés” önmagában nem „érték”, pont ott árazza be magasabb értékre a piac a telkeket, ahol a kényszerkiköltözés gyakoribb, azokon a településeken magasabbak az ingatlanárak, amelyek a szegényebb vidéki népesség fővárosba áramlását megfogják, lefékezik. Azaz a munkalehetőség (és az ipar által gerjesztett infrastruktúra-hálózat kiépülése) még megelőzi a budai hegység kellemes klímájú településein évtizedekkel később tapasztalható a kényelmi, életminőségi szempontokat – legalábbis a piaci árak ezt mutatják.

Nyilvánvaló, hogy a Stadtflucht folyamata nem azonos a szuburbanizációval, ugyanakkor egyértelműen szuburbán vonásokkal is bír. Ez akkor érzékelhető leginkább, ha a szuburbanizációt nem a városmag, hanem a környező terület oldaláról vizsgáljuk meg, ennek pedig leginkább kézenfekvő eredményességi mutatója a külterületen, illetve közelségi településeken zajló változások; olyan új lakóterületek kialakulása, amelyekbe jellemzően fővárosi népesség költözik (kiköltözik). A másik fontos szempont viszont, hogy ezen új lakóterületek alatt természetesen csak azokat a településrészeket érthetjük, amelyek az életminőség szempontjából új dimenziót jelentenek a szuburbanizációra jellemző klasszikus felfogás szerint, ezért nem sorolhatóak ide pl. a gyárkerítésekhez tapasztott tömegszállások. A kiköltözők meghatározó része a társadalom alsóbb rétegeihez tartozott, legnagyobb csoportjukat pedig a gyári munkások alkották. Mivel a fővárosból történő kivándorlás legfőbb mozgatója az olcsóbb megélhetés keresése volt, így a kiköltözők meghatározó része a társadalom alsóbb rétegeihez tartozott és már csak emiatt sem beszélhetünk még ebben az időszakban tipikus szuburbanizációról (Dövényi Z. 2001). Próbálkozni persze lehetett és ha a Magyar-Hollandi Bank egykori marketingkiadványait, utcai plakátját olvassuk, akár napjaink ingatlanfejlesztési projektjeihez hasonlíthatjuk a kezdeményezést.

Bizonyos, hogy a Hollandi Bank eredeti szándéka az volt, hogy a tehetősebb fővárosi rétegek számára nyújtson kellemes lakókörnyezetet. Az 1935-ös kiadvány tehát gondosan „előkészíti” a terepet; Csepel ugyanis bizonyosan nem lehetett húzóerő a tehetősebb rétegek kiköltözésére: „*Eddig rejtett pompájában terült el a Királyerdő a Csepel-sziget felső részén, mert birtokosai ezt az ideális szépségű helyet szigorúan elzárták a környék lakóitól és a fővárosi lakosnak sejtelve sem lehetett létezése felől.* Azaz először is „rehabilitálja” Csepelt, mint munkáskerületet, és az erdővel kapcsolatban mintegy leszögezi, hogy „ide még proletár be nem tette a lábát”. „...*A Magyar-Hollandi Bank az illetékes hatóságok támogatásával feltárta és az emberekhez közel hozta ezt a mesevidéket.*” A kiadvány szerint a parcellázás célja egy minta üdülőtelep, valamint „erdei város” létrehozása. A Királyerdő ekkor alapvetően 70–80 éves fenyvesek, valamint ritkábban akácok, nyírek társulásából állt, változatos, homokbuckás felszínét gyakorlatilag mindenhol erdő borította, egy-egy tisztás kivételével. A parcellázandó telkek méretét 150–800 négyszögöl között határozták meg; az alsó érték a harmincas években igen kicsinek számított, de alapvetően még ez is lehetőséget teremtett volna egy igényes kertváros kialakítására. A kapcsolódó infrastruktúra fejlesztése alatt – legalábbis a kiadvány

tanúsága szerint – utak, strandfürdő, teniszpályák, ródlipálya, és kertvendéglők kiépüléséről tájékoztat és vizionál egyszerre a prospektus.

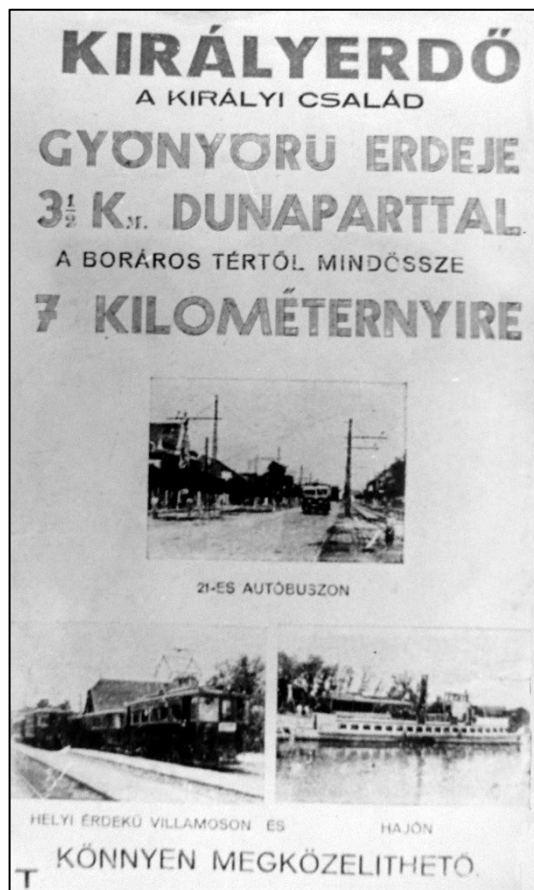

2. kép. A Magyar-Hollandi Bank propaganda-kiadványa a csepeli Királyerdő parcellázásáról (Forrás: CSHVE kéziratára)

A közlekedési lehetőségeket is dagályosan ismertetik, kivétel nélkül a főváros irányát említik meg, fotókkal illusztrálva a lehetőségeket. A kiadványban ugyanakkor egy szó sem esik munkalehetőségről, vagy a nagyhirű WM gyárról.

A szándék világos; olyan, tehetősebbnek tartott fővárosi rétegek ideköltöztetése, akik nem gyári munkásként, hanem tisztviselőként, vagy egyéb alkalmazottként fővárosi munkahellyel rendelkeznek, de vállalják az ingázást cserébe az egészséges – és ekkor még kétségtelenül igényes – lakókörnyezetért cserébe. Gyakorlatilag tehát a középrétegeket célozták meg. A projekt egyik hátránya tehát a hely (Csepel), amit marketingeszközökkel igyekeznek elfeledtetni, a másik pedig a távolság. Utóbbi miatt főváros szerte plakátokat is kihelyeznek a közlekedési lehetőségek ismertetése céljából. A plakátok részletesen ismertetik a korszakban egyébként kiválónak minősülő tömegközlekedési felteleteket.

3. kép: A királyerdei szuburbán terület ingatlanfejlesztési plakátja (Forrás: CSHVE kéziratára)

A projekt azonban teljesen másképpen valósult meg az eredeti elképzelésekhez képest. 1935-re az első ütem még eszerint valósul meg, mint arról a helyi lap, a Csepeli Hírlap ír 1935-ben: „... már több száz ház épült fel, és igen kellemes nyaralószerű élet keletkezett ezen a tájon”² – számol be a projektet messze-menően támogató helyi lap, jócskán kiszínezve a valóságot. Ekkor még többnyire fővárosi lakók érkeznek, és valóban épülnek emeletes villák, de alig pár tucatnyi.

² Csepeli Hírlap, 1935. április 13.

Az eredeti elképzelések viszont bizonyosan a fizetőképes fővárosi lakosok keresletének hiánya miatt hiúsulnak meg. Már ebben az évben a részletfizetés csökkentésére kényszerül a bank, a telkek ára csökken, törlesztő részlete heti 2.60–4.20 pengő között van, ami egy átlagos munkás havi bérének 10–20%-a. A fővárosi lakosság sem tolong, inkább a tágabb térségből költöznek ide: „Bizonyíték erre, hogy Pestkörnyékről özönlének a vevők és hétről-hétre gombamód emelkednek fel a házak.”³ Az építkezések kettőssége fennmarad; 1937-ben így jellemzi a Csepeli Hírlap: „...olyan kisembereknek, akik tőkével sosem rendelkeztek volna, házacskáik vannak ott. Ma még csak egyszobásak, de holnap, néhány hónap múlva újabb helyiséget toldanak hozzá. ...Vannak gyönyörűséget keltő villák is százával...”⁴

Ugyanakkor bizonyos, hogy ez utóbbi félmondat egészen egyszerűen nem igaz. A helyi újság cikkein 1935 és 1938 között érezhető a maximális lojalitás a bank projektje iránt, mely gyökeresen megváltozik a politikai viszonyok módosulásával. Realisabb képet tükröz viszont a közállapotokról az új csepeli lap, az – egyébként szélsőjobboldali – Csepeli Őrszem 1942-es cikke, melynek alcíme már így hangzik: „Milliókat kerestek a gyár robotosain”. A közállapotok – legalábbis az eredeti szándékhoz képest – elképesztőek lehetnek: „Két oldalt vakolatlan, félig kész házak hallgatnak... keressük az erdőt a Királyerdőben, de csak vérszegény kecskerágtá kórókat találunk... Óriási vályoggyödrök ásítanak a kis parcellák ölében... vályogot verünk, hogy felépíthessük ezt a nyomorúságos kunyhót, de igyekeznünk kell, nehogy úgy járjunk, mint az elmúlt évben télen. A kopár partoldalra mutatnak, ahol még látszik a földbevájt kis üreg.”⁵ Sem villany, sem az ígért keramitburkolatú utak nem épültek meg, a vízvezeték sincs készen 1941-re. A lakásviszonyok még a gyár melletti agyonzsúfolt utcák házainál is nyomorúságosabbak voltak. Míg a gyár mellett húzódó Magyar utcában 30 pengős havi díjért egy nyakmagasságú, arasznyi ablakkal rendelkező, zöld penésszel borított falú sufnit kínálnak a „tényfeltáró” újságírónak, addig feleannyi pénzért lehet albérlethez jutni a Királyerdőben a föld alá vájt üregekben.⁶

Mi okozhatta a projekt bukását? A korabeli fényképek igazolják, hogy szuburbán kitelepülésről egyáltalán nem beszélhetünk Királyerdő tekintetében. Az 1935 utáni évek folyamatos parcellázásai időben egybeestek a gyár konjunktúrájának kiemelkedő fejlődésével. Vagyis újra igény volt a nagyszámú munkáskézre, ami a harmincas évek második felétől tömeges betelepüléseket eredményezett: 1935 és 1939 között mintegy 15–17000 fővel gyarapodik Csepel „regisztrált” népessége, és mint a helyi lap írja, az ideköltözők többsége Pestkörnyékről érkezik.

³ Csepeli Hírlap, 1935. április 27.

⁴ Csepeli Hírlap, 1937. október 2.

⁵ Csepeli Őrszem, 1942. október 16.

⁶ Csepeli Őrszem, 1942. november 13.

4. kép. A Királyerdő-projekt nyomorúsága 1939–1940
(Forrás: Bérci László fotóművész korabeli felvételei. CSHVE kéziratára)

A klasszikus urbanizáció, a dickens-i világ még egy utolsó nagy támadást intéz, és elsöpri a bimbózó szuburbán fejlődést. Meglátásom szerint ez más – főváros melletti – ipari városokra, községekre is jellemző lehetett ebben az időben. Igazolhatja ezt az 1933-as telekárakat feltüntető térkép is, mely az ipari, vagy az akkori szóhasználattal „darabontvárosokban” nem tüntetett fel kertvárosias részeket.

Mindaddig tehát nem képes kibontakozni a szuburbanizáció ebben a térségben sem, amíg az ipari növekedés extenzív szakaszban van, és ehhez igazodó ütemű munkaerőigénnyel lép fel. Bizonyos, hogy a szuburbán lakóövezet kialakításának

egyéb feltételei sem voltak meg, úgy, mint a nagyobb telkek vásárlására alkalmas fizetőképes kereslet, és kétségtelenül közrejátszhatott Csepel rossz híre, valamint a távolság is, de alapvetően ez nem változtat a tényen, hogy a kereslet egész egyszerűen más volt; a tömegek letelepedésére alkalmas, olcsó bérű területek álltak az érdeklődés középpontjában. A bank természetesen ennek megfelelően módosította értékesítési és ingatlanfejlesztési stratégiáját; ez vezetett ahhoz, hogy alig fél évtizeddel a beharangozott tervektől gyökeresen eltérő jellegű „fejlődés” valósult meg.

Összegzés

A csepeli Királyerdő parcellázása és a projekt eredeti céljainak teljes kudarca kiváló példája annak, hogy miért „késett” a szuburbanizáció jelentkezése a főváros térségében. Az urbanizáció első szakasza, a „klasszikus urbanizáció”, vagy más szóval „városrobbanás” egészen addig elfojtott minden olyan szuburbán jellegű folyamatot, amely nem esett egybe egy-egy városkörnyéki térség jellemző fejlődésével, jelen esetben a „csepeli gyár” által generált társadalmi-gazdasági igényekkel. Az ötvenes évek „második ipari konjunktúrája” ismét elodázza a kétségtelenül már a század első harmadától megjelenő szuburbán jellemzők kiteljesedését, így időben is későbbre és térben is távolabbra helyezve azon folyamatokat és települések körét a főváros körül, ahol majd a hetvenes években ismét megjelennek és immár állandó tényezővé is válnak a szuburbán társadalmi-gazdasági jellemzők.

Irodalom

- BELUSZKY P. (2008b): Közép-Magyarország – A Kárpát-medence régiói. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BODOR A. (1932): A városban lakás hátrányainak leküzdése és a kitelepülés kérdése. In: Városi Szemle, 1932. 4. szám.
- BODOR A. (1934): Budapest hatása a környékbeli földárak és művelési ágak alakulására. In: Városi Szemle, 1934/6. szám.
- DÖVÉNYI Z. – KOVÁCS Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. In: Földrajzi Értesítő, XLVIII. évf. 1999. 1–2. füzet. pp. 33–57.
- DÖVÉNYI Z. (2001): A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. Történeti Demográfiai Évkönyv, KSH. pp. 251–262.
- KISS J. (1984): Vázlat Csepel társadalomtörténetéhez: 1919–1945, Művelődési Min. Marxizmus-leninizmus Okt. Főoszt., Budapest.

A HATÁRSZÉLI FORGALOM SZABÁLYOZÁSA A MAGYAR–OSZTRÁK HATÁRON 1922–1933 KÖZÖTT¹

SUBA JÁNOS

Regulation of border traffic on the Hungarian–Austrian boundary between 1922–1933

The border traffic (local border traffic in present term) had a significant role in Hungary between the two world wars. Due to the Trianon Peace Treaty, the forced borders tore apart connected economic organizations. The boundary divided farms and villages. The basic interest of the separated areas was to maintain the connection they had built up earlier. As a result, the population living by the border expected to be able to cross the boundary in conditions more favorable than the average.

On the contrary to the hostility of the neighbouring countries, relations were formed between the Hungarian population and other nationalities living along the border, which were lightly regulated by the law. The local border traffic accounted for most of the boundary crossing, which also influenced the type of border security.

In the second half of the 1920s the local border traffic was regulated by interstate conventions. This study reviews the creation, content, execution and modification of theirs.

Bevezetés

A magyar határforgalomban nagy hagyományai vannak határszéli, mai terminológiával a kishatárforgalomnak. A trianoni békeszerződés következtében erőszakkal átrajzolt határok szerves gazdasági egységeket szakítottak szét. Birtokokat, falvakat, sőt egyes házakat vágott ketté a határ.² A szétszakított területek alapvető érdeke volt, hogy a korábban kialakított kapcsolat ne szakadjon meg. Ezért a határ menti lakosság azt igényelte, hogy a határvonalat az általánosanál kedvezőbb feltételek között léphesse át.³

A szomszédos utódállamok ellenséges magatartása ellenére létrejött a határ mentén élő magyar és nemzetiségi lakosság tág terek közötti – jogilag szabályozott – kapcsolattartása. A határszéli forgalom a két világháború közötti

¹ A Téma előzménye Suba J. (2016): A mindennapi élet jogi szabályozása a trianoni magyar–osztrák határ mentén című dolgozata. In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. évf. 1. szám, 2016. pp. 125–140.

² Lásd: Suba J (2000): Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas vármegyében In: *Vasi Szemle* LIV. évf. 2000. 3. szám, Szombathely. pp. 302–309.

³ Lásd: Suba J (2016): A mindennapi élet jogi szabályozása a trianoni magyar–osztrák határ mentén. In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. évf. 1. szám, 2016. pp. 125–140.

Magyarország határforgalmában igen jelentős szerepet játszott.⁴ A határszéli forgalom jelentette határátlépések többségét és ez a határőrizet jellegét is befolyásolta.⁵

1. A határszéli forgalom szabályozása

1.1. Fogalmak

A húszas évek második felében államközi egyezmények keretében szabályozták a kishatárforgalmat. A dolgozat ezeket az államközi egyezmények létrejöttét, tartalmát, végrehajtásukat, és módosításukat vizsgálja. A szerződések létrejötté nyomán szinte teljesen egységessé vált a kishatárforgalmi rendszer valamennyi határszakaszon.

Elsőnek tisztázni kell néhány, a határral és határforgalommal kapcsolatos fogalmat. Ezt az 1924. évi vámjog szabályozásáról szóló XIX. tc., segítségével tesszük meg.⁶

A határkerület az a vámhatár mentén húzódó terület, amelynek belső határát a pénzügyminiszter az érdekelt miniszterekkel egyetértve állapította meg. A határkerület belső határa a belső vámvonal, az ezen innen fekvő terület a belső vámterület.

A határkerület lakosságának a szomszédos idegen vámterület határmenti lakosságával folytatott, a mindennapi szükségleteknek közvetlenül vagy a kicsinyben üzött kereskedés közvetítésével történő kielégítését célzó forgalma a kisebb határszéli forgalom, mai terminológiával kishatárforgalom.

A határszéli gazdaság fogalma alatt a törvény a vámhatár által átszelt vagy vámkülföldön, de a vámhatár közvetlen közelében fekvő olyan mező- és erdőgazdaságokat értett, amelyeken a gazdálkodást a vámterületen lévő, vagy a vámhatáron túl lévő helyről intézték. Ez volt más néven a kettősbirtok. A pénzügyminiszter az érdekelt miniszterekkel egyetértve állapította meg, hogy a határszéli gazdaságnak a vámhatártól legtávolabb eső pontja, illetve az a hely, ahonnan a gazdálkodást intézik, a vámhatártól milyen távol lehet.

A Határbirtoktárban szerepeltek a hatóság működési körzetében fekvő mindazon területek, amelyek tulajdonosai külföldön laktak, illetve a hatóság működési területén lakók túloldali birtokai voltak.

⁴ Suba J (2005): Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között. In: *A Kárpát-medence politikai földrajza* (szerk.: Pap Norbert – Végh Andor) Pécs 2005. 110–118 p.

⁵ Suba J (1999): Vámutak topográfiaja: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920–1938 között. In: *„Változó világ, átalakuló politikai földrajz”* (szerk.: Papp Norbert) 1999. Pécs 201–206 p.; Suba J (2003): Határátkelőhelyek vámutak a trianoni Magyarországon 1919–1938. In: *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság* (Szerk.:) Frisnyák Sándor – Gál András (556 p.) 539–556 p. Nyíregyháza–Szerencs, 2003.

⁶1924. XIX. tc., A vámjog szabályozása. Magyarországi Rendeleték Tára (továbbiakban – RT) 1924. 288–341.p.

A határszéli birtokosok, az elszakított területen dolgozók számára életszükséglet volt, hogy jogi szinten minél hamarabb rendezzék a határszéli személy- és áruforgalmat. E kérdést általában az illető országokkal kötött kereskedelmi egyezményekben, szerződésekbe építették be. Addig alacsonyabb rendű jogszabályok, rendeletek szabályozták azt. A magyar kormány mielőbb törekedett a kereskedelmi egyezmények megkötésére a szomszédos országokkal.

1.2. Az első lépések 1920–22

Az új határok kialakulása után csak helyi szokásjog szerint, megyénként eltérő, sokszor egymásnak ellentmondó utasítások alapján történt meg a határszéli forgalom szabályozása. Például, 1920-ban, Ausztria irányában rendeletileg szabályozták a határszéli forgalmat, amely 40 km széles határsávra vonatkozott és 15–60 napig érvényes úti okmányokkal látták el az átkelőket.⁷ Ezt a gyakorlatot 1922-től próbálták meg egységesíteni. Egy belügyminiszteri körrendelet kötelezte a helyi hatóságokat arra, hogy számoljanak be a határszéli forgalomban alkalmazott gyakorlatról.⁸

A megkezdett tárgyalások – Ausztria kivételével – eredménytelenek voltak, addig, míg meg nem kötötték a kereskedelmi szerződést az érintett országokkal. A később megkötött egyezményekben minden ország felé más megnevezésű és funkciójú határátlépési okmányok kerültek forgalomba. Nem is szólva a gazdasági és a vámkönnyítésekről.

Az osztrák határszakaszon 1922-ben államközi kereskedelmi egyezmény keretében rendezték a határszéli forgalom kérdéseit, amelynek szabályozása 1923. április 4-én történt meg.⁹ Magyarország és Ausztria között a tárgyalat időszakban nem sikerült a kishatárforgalomra vonatkozó államközi megegyezéseket keretokmányként kezelni.

A szerződésekben elsőként a határkerület szélességét szabályozták. Ez általában 10–15 km között mozgott. A határkerület kiterjedésének megállapításánál mindkét oldal helyi szükségleteit vették figyelembe. Ott, ahol a helyi viszonyok azt megkívánták, a két kormány egyetértésével kimélyíthették ezt a sávot, amelyen belül a határszéli forgalom szabályozása során a könnyítések és kedvezmények a csak ott közhírré tett közigazgatási egységekre és ezen egységek határában fekvő lakott helyekre, valamint területekre terjedtek ki. Ez a sáv inkább elvi volt, mert a rendeletek csak a határsávba eső településeket sorolják fel.¹⁰

⁷ A politikailag megbízható és hadkötelezettségét már teljesített személyek kaphattak csak útiokmányt. 21758/1920 BM. körrendelet Belügyi Közlöny (továbbiakban –BK.) 1920. 757–758. p.

⁸ 62643/1922 BM. körrendelet (BK. 1922. 1292. p.)

⁹ 1421/1923 ME. rendelet (RT 1923. 45–122. p.)

¹⁰ Csehszlovákia viszonylatában 11.0060/1927 PüM. körrendelet (BK. 1927. 1087–1089. p.); osztrák viszonylatban 12.9013/1927 PüM. körrendelet (BK. 1927. 1167–1171. p.); Románia viszonylatában 144.124/1927 PüM. körrendelet. (BK. 1927. 1322–23. p.) Jugoszlávviszonylatban az 1929. október 1-én aláírt jegyzőkönyv 1–2. melléklete sorolja a határkerület helységeit.

A határvidék belső határát 1926–27-ben állapították meg. Illetve többször módosították az igényeknek megfelelően.

1.3. Az 1926. évi egyezmény

A legfontosabb egyezmény az 1926. július 14-én Bécsben kötött megállapodás volt.¹¹ Az osztrák határszakaszon a határsáv szélessége először 13 kilométer volt. Ezt 1926-ban a 15 kilométerre módosították.¹²

A kishatárforgalomban való részvételre minden határsávban lakó személy, valamint a határ túloldalán földtulajdonnal rendelkezők jogosultak voltak. A kishatárforgalomba bekapcsolódhattak a túloldali földbirtokok bérlői, művelői, családtagjaik és alkalmazottaik. Ez alól kivételt csak az osztrák–magyar kishatárforgalom jelentett, ahol a kishatárforgalmi kedvezmény mindkét állam valamennyi polgára részesülhetett.¹³

A kishatárforgalomban résztvevők nemcsak a távolsági forgalom számára biztosított határátkelőhelyeket vehették igénybe. Részükre az új határok által kettészelt valamennyi út használata megengedett volt. Ezen utakra a magyar határőrizeti szervek útellenőrző járőröket vezényeltek, akik a határ menti lakosok átléptetését végrehajtották. E helyeken a határvonalat csak nappal léphették át. Az átlépések időpontját később pontosan szabályozták, január és december hónapokban 7⁰⁰–18⁰⁰ óráig, februárban és novemberben 5⁰⁰–20⁰⁰ óráig, márciustól októberig 4⁰⁰–21⁰⁰ óráig lehetett a kishatárforgalomra kijelölt utakat használni.

A kishatárforgalomban többféle útiokmányt alkalmaztak. Az osztrák határszakaszon rendszeresített okmányok elnevezései a következők voltak:

- Határszéli úti igazolvány határkerületbeli lakosok részére (13 oldalas könyvecske)¹⁴, a tulajdonost többszöri határátlépésre jogosítja és több hónapra, de legfeljebb egy évi időtartamra állíthatók ki. Olyanok kapták meg, akik igazolni tudták azt, hogy a határkerületben állandó lakóhellyel rendelkeznek, és hivatásuk vagy foglalkozásuknál fogva a határt több ízben kell átlépniük. Valamint bűnügyi, államrendészeti és jövedéki szempontból kifogástalanok. A határszéli utiigazolványok alapján tulajdonosa a másik állam határkerületének az igazolványban feltüntetett helyein 8 napig megszakítás nélkül tartózkodhatott.

¹¹ 11.110/1926 ME rendelet (RT 1926.228-238.p.) a személyforgalomra, a 11.111./1926 ME rendelet (RT 1926 239–246 p.) a gazdasági forgalmat szabályozta.

¹² 11.110/1926 ME rendelet, (RT 1926.228-238.p.)

¹³ 6 100/1930. PüM. rendelet. Budapesti Közlöny 1930.124. szám. (jún. 1). 2–32. p.

¹⁴ A határszéli utiigazolványokat keménykötésű füzet alakjában kétnyelvű szöveggel állították ki. Feltüntették a határátlépés útját, továbbá a túlsó határkerületben fekvő munka vagy foglalkozási helyet (helyeket). A határszéli utiigazolványokat fényképpel látták el. Fénykép beragasztásától eltekintettek, ha a tulajdonos valamely más érvényes igazolvánnyal (személyazonossági vagy hasonló okmánnyal) rendelkezett, és őt igazolta. Utóbbi esetben az okmány adatait a határszéli, utiigazolványba bevezették és az igazolványt minden egyes határátlépésénél felmutatták.

- Határszéli úti igazolvány határkerületbeli földbirtokosok (bérlok) részére (22 oldalas könyvecske). A határszéli uti igazolványok alapján tulajdonosa a másik állam határkerületének az igazolványban feltüntetett helyein 8 napig megszakítás nélkül tartózkodhatott. Földművesek, földbirtokosok, bérlők, ezek családtagjai és cselédsége abban az esetben, ha a határt a másik állam határkerületében fekvő saját vagy bérelt birtokukon mező-, kert- vagy erdőgazdasági munkák elvégzése céljából kell átlépniük, a határt meghatározott más pontokon is átléphetik. Ha a birtokot a határvonal átszeli, fenti személyek a határvonalat gazdaságuk területén belül bárhol átléphetik.
- Határátlépési alkalmi útilap.¹⁵ Egyszeri (menet-jövet) határátlépésre jogosít és legfeljebb 3 napi (a határ átlépésétől számított) időtartamra állítható ki. Ezen időtartamot különösen sürgős és méltánylást érdemlő esetekben a másik állam illetékes hatósága – legfeljebb azonban 3 napra érvényes – tartózkodásra meghosszabbíthatja. A határátlépési alkalmi útilap abban az esetben, ha tulajdonosa a kiállításától számított egy hónapon belül nem veszi igénybe, érvénytelenné válik.

Határátlépési alkalmi útilapot kaphatott minden határkerületi állandó lakos, aki a határt sürgős esetekben: családi vagy egészségi okokból kell átlépniük (haláleset, súlyos betegség stb.), amennyiben ellenük bűnügyi, államrendészeti, és jövedéki szempontból aggály nem áll fenn. Nyaralók, kirándulók, turisták és mindazon személyek, akiknek a határkerületben nem volt állandó lakóhelyük, de érvényes és a másik állam többszöri határátlépésre jogosító láttamozásával ellátott útlevél birtokában vannak.

Az utiokmányok egy naptári évig, a személyazonosságot bizonyító irattal együtt voltak érvényesek. Az uti igazolványok általában egy határátkelési helyre szóltak, a túloldali birtok, illetve munka függvényében azonban több határátkelőhelyre is érvényesíthetőek voltak.¹⁶

A határszéli utiokmányok kibocsátásának rendje egységes volt. A kishatárforalmi utiokmányok közül az Alkalmi-útilap kiadására a vámőrparancsnokságok, majd a határőrparancsnokságok, ezt követően a honvédség határ vadászparancsnokságai, ezen kívül a járási főszolgabírók, az államrendőrség lakóhely szerint illetékes kapitányságai és a határszéli kirendeltségek voltak jogosultak. Az Alkalmi-útilapot a túloldali hatóságoknak előzetesen nem kellett érvényesíteniük, azokat a kölcsönösség elve alapján mindkét érintett ország hatóságai elfogadták, ha egyébként az utazó személye ellen kifogás nem merült fel.

¹⁵ A határátlépési alkalmi útilapban amely kétnyelvű szöveggel készült és fényképet nem tartalmazott feltüntették a határátlépés célját, az utat, amelyen a határátlépés történik, valamint a tartózkodásra bejelentett túloldali határkerületbeli községet.

¹⁶ 132 400/1930. PüM. rendelet. (Budapesti Közlöny, 1930./296. sz. (dec. 28.), 2–10. p.)

A Határszéli-útiigazolványt és a Birtokos-útiigazolványt a lakóhely szerinti illetékes rendőrhatóságok állították ki.

Valamennyi kishatárforgalmi útiokmány bélyeg- és illetékmentes volt, kiállítása pedig díjtalan. A Birtokos-útiigazolványhoz hatósági bizonylat is szükséges volt, amelyet az a községi eljáróság állított ki, ahol az ingatlan feküdt. A határ mindkét oldalán elterülő határsávban a községeknek össze kellett írni azon ingatlanokat, melyek tulajdonosai a határ túloldalán laktak. A határszéli birtokkimutatást mindkét állam községi eljáróságának a tulajdonosok lakóhelye szerinti rendőrhatóságnak kellett elküldeni. A magyar községek a hazai illetőségű külföldi birtokosokról is tájékoztatták a területileg illetékes államrendőr-kapitányságot.

A Birtokos-útiigazolvány kiadására jogosult hatóságoknak: vámörparancsnokságoknak, később a határőr-parancsnokságoknak is vezetniük kellett a Határ-birtoktárt. A Határ-birtoktárban szerepeltek a hatóság működési körzetében fekvő mindazon területek, amelyek tulajdonosai külföldön laktak, illetve a hatóság működési területén lakók túloldali birtokai voltak felsorolva.

A hatóságok kétféle – Kiállítási és Láttamozási – listát állítottak össze. Az általuk kiállított a határszéli útiokmányok mellé Kiállítási listát mellékeltek. Ezt a saját és túloldali határőrizeti szervek igénybevételevel átküldték a szomszédos ország engedélyező hatóságának. A rendőrhatóságok Okmányjegyzékkel el látva küldték el saját határőrizeti szerveiknek az általuk a határsáv területére érvényesített kishatárforgalmi okmányokat. Ezt követően a határőrizeti szerv rávezette az útiokmányra, hogy mely határátlépési pont (ok) használatát engedélyezte. Mindkét hatóság saját szempontjai alapján megtagadhatta az engedélyt az általa határrendre és a közbiztonságra veszélyesnek ítélt egyénektől. Az útiokmányok véleményezésében a vámhivatalok is közreműködtek.

Az engedélyezési eljárás befejeztével az okmányokat a határőrizeti szervek útján elküldték az eljárást kezdeményező szervnek. A rendőri és határőrizeti hatóságoknak az általuk véleményezett kishatárforgalmi útiokmányokról Láttamozási listát kellett vezetniük. A hatóságok határozata ellen a belügyminiszterekhez lehetett fellebbezni.

A határ mindkét oldalán elterülő határsáv lakosságának döntő többsége valamilyen formában részt vett a kishatárforgalomban. Az engedélyezési eljárásra jogosult szervek részére ez a feladat nagy megterhelést jelentett, ezért az engedélyezési teendőket az év elejére tették. A birtokos igazolványokat február 15-ig kellett kiállítani, a határszéli úti igazolványt december 15-ig. Az alkalmi útilapot egész évben lehetett kérni és kiadni. Év közben Birtokos-útiigazolványt és Határszéli-útiigazolványt csak indokolt esetben adtak ki.

A kishatárforgalmi útiokmányok bevonhatók voltak abban az esetben, ha:

- a kiállítás alapjául szolgáló feltételek megszűntek, akként módosultak, hogy az igényjogosultság kétségessé vált,
- a tulajdonos elleni bűnügyi, államrendészeti, közbiztonsági vagy jövedéki ügyben jogerős ítéletet hoztak,

- a bevonás iránt honi vagy átellenes hatóság (szerv) indokolt előterjesztést tett,
- a tulajdonos meghalt,
- a határsávbeli orvostól, állatorvostól, okleveles szülésznőtől, akinek a neve nem szerepelt a két kormány által kicserélt névjegyzékben, vagy törölték, hivatását az átellenes határkerület területén mégis gyakorolta,
- attól a Birtokos-útiigazolvány tulajdonostól, aki mezsgye vagy határbirtokának (bérletének) művelését vagy tulajdonjogát (bérleti szerződését) másnak engedte át, vagy akinek mezsgye- illetve határbirtokosi (bérloi) minősége más okból megszűnt.

Amennyiben a Birtokos-útiigazolvány tulajdonosa bérleti vagy tulajdonjogát örökösére hagyta, az útiokmányt az örökös nevére kellett átjavítani.

A határőrizeti szerveknek joguk volt a kishatárforgalmi útiokmányokat elkobozni akkor, ha:

- az útiokmány kiállításának alapjául szolgáló feltételek megszűntek, vagy úgy módosultak, hogy félreértésre, félrevezetésre adhatnak okot;
- a tulajdonos a határátlépésre más útvonalat használt, mint amely részére kijelöltek;
- a „tulajdonos a határon átlép anélkül, hogy az ellenőrző közegnél jelentkeznie, útiokmányát felmutatná, határátlépését abba bejegyeztetné, a vele lévő állatokat, tárgyakat, eszközöket stb. ellenőriztetné, illetve vámkezeltetné”;
- a tulajdonos az útiokmányának adataiban beállott változásokat a kiállító hatóságnál bejelenteni és útiokmányát helyesbíteni elmulasztotta;
- a tulajdonos bejelentés és engedély nélkül a határátlépési végcéljának területén ismételten a megengedett időponton túl időzik vagy a megállapított tartózkodási határidőket szándékosan túllépte;
- a tulajdonos akár útiokmányával visszaélt, akár a személyi vagy tárgyi forgalom számára biztosított könnyítését az állambiztonsági, közbiztonsági, közrendészeti, közgazdasági vagy pénzügyi érdekek kárára alkalmazta;
- a tulajdonos büntettet, vétséget vagy kihágást követet el, vagy az elkövetésben részt vett, illetve ilyen cselekményre alapos és indokolt gyanút szolgáltatott;
- a tulajdonos a határellenőrző vagy hatósági közegek felhívásának, utasításának nem tett eleget, vagy azokkal szembehelyezkedett. (Suba J. 2005)

Az elkobzott útiokmányokat a határőrizeti szervek a kiállító hatóságnak küldték meg. Az ő javaslatukat mérlegelve döntöttek a bevonásról. Az illetékes hatóság a bevonást megtagadhatta, vagy – a fél részéről történő fellebbezés

nyomán – a felsőbb szerv felmentő határozatot hozhatott. A magyar határőrizeti szervek a pénzügyminiszterhez fellebbezhettek.

Az elveszett útiokmányok helyett pót Birtokos-útiigazolvány, illetve pót Határszéli-útiigazolvány volt kiállítható az engedélyező hatóság által. A pót útiokmányok engedélyezési eljárása során nem kellett az eredeti eljárást végigvinni, azokat a Kiállítási-lista alapján adták ki.

A határsávban lakó orvosok, állatorvosok és szülésznők hivatásukat a túloldali ország határsávjaiban is gyakorolhatták. Személyes használatú járműveik és felszereléseik vámmentesek voltak, azokat a határátlépést megelőzően a vámhivatalnál nem kellett bemutatni. Mindezen jogokban, illetve kedvezményekben azonban csak azok részesülhettek, akiket a két ország illetékesei által hitelesített névjegyzékre felvettek. A névjegyzékeket időközönként felújították.

A papok, lelkészek is átjárhattak – addig, amíg az egyházkerületek, egyházmegyék határait nem hozzák összhangba az államhatárokkal – istentisztelet, vallási szertartás ellátása végett. Azonban nem tarthattak szentbeszédet és hitoktatást. Egyébként a hívek is átmehettek templomlátogatás céljából érvényes útiokmánnyal.

Bárhol és bármikor mindenfajta útiokmány nélkül léphették át az államhatárt a határ mindkét oldalán elterülő határsávban állomásozó mentők, tűzoltók, bányamentők. Ők mindaddig a túloldalon tartózkodhattak, amíg rájuk szükség volt. Hivatásuk gyakorlása során azonban az intézkedésre hivatott honi személyek alárendeltségébe kellett helyezniük magukat.¹⁷ Ugyancsak útiokmány nélkül bárhol és bármikor átlépheték az államhatárt az elemi csapások által veszélyeztetett személyek.

A határjelek karbantartásával megbízott kormánytisztviselők és az általuk alkalmazott munkáscsoport bárhol átléphette a határt nappal. A felújítások végzését azonban a területileg illetékes határőr-parancsnokságnak legkésőbb egy nappal a munkálatok megkezdése előtt be kellett jelenteni. A határjelek felügyeletével megbízott kormánytisztviselők különleges határátlépési igazolvánnyal rendelkeztek, melyet a belügyminiszter adott ki. A kormánytisztviselőnek az általa alkalmazott személyekről pontos névjegyzékkel kellett rendelkeznie. A területileg illetékes rendőrség a munkák végzésére felvett személyeket úgynevezett Munkás-igazolvánnyal látta el, mellyel a határt nappal átlépheték.¹⁸

Azok a birtokosok, akiknek a gazdaságát a határvonal szétválasztotta, szabadon mozoghattak a birtokukon, de a határvonalat csak nappal léphették át és birtokukat nem, hagyhatták el. Amennyiben a túloldali területen, a birtokon kívül eső helyre kívántak távozni, a kishatárforgalmi határátkelőhelyet kellett igénybe venniük.

¹⁷ 16 155/1923. sz. m. kir. Központi vámigazgatóság rendelet. Értesítő a m. kir. Vámhivatalok részére 1923. 57–58.p.

¹⁸ 13 581/1935. V.sz. M. kir. Központi vámigazgatóság rendelet. Értesítő a m. kir. Vámhivatalok részére 1935. 12–15.p.

A határátlépésre kijelölt utakat három csoportra tartoztak. Szabályos útlevelel csak az I. osztályú úton lehetett átlépni. Az I. és II. osztályú utat valamennyi határszéli úti okmánnyal, a III. osztályú utat csak birtokos igazolvánnyal lehetett igénybe venni. A mezsgyebirtokosok birtokuk területén bárhol átlépheték a határt, de csak akkor, ha nem volt a birtokon átvezető kijelölt út.

A vám utak és mellékutak száma – a körülményektől függően – állandóan változott. Ezek között volt olyan, amelyet csak ideiglenesen – a mezőgazdasági munkavégzés ideje alatt – használhattak. Mások egész évben nyitva voltak. A vám utak számát évente állapították meg és tették közé. Szoros összefüggés mutatható ki a mezőgazdasági élet fejlettségével, a földművelési ágak szerkezetével és a birtok struktúrával.

A 375 km hosszú osztrák határszakaszon 1927 október 14-én helyesbítették a határkerületekbe tartozó községek számát.¹⁹ Magyar oldalon 189 osztrák oldalon 274 helységet soroltak fel. Ez összesen 463 települést jelentett. A települések száma azonban változó volt.

A kishatárforgalom elsősorban Magyarországnak volt érdeke és nem az utódállamoknak, akik mindent elkövetett annak érdekében, hogy akadályozzák azt. Magyarország politikai okból nem volt hajlandó lemondani a trianoni határon túlra irányuló élénk magyar–magyar gazdasági kapcsolatokról. Az utódállamok ugyancsak politikai okból a kettős birtokos-rendszer felszámolására törekedtek.²⁰

A Magyar Királyság részéről arra törekedtek, hogy az államközi egyezményekben meghatározott kishatárforgalmi határátkelőhelyek mellett, a kisebb forgalmú – általában időszakos jelleggel működő – kishatárforgalmi határátkelőhelyek létrehozásában, illetve működtetésében a két szomszédos ország határőrizeti szervei egyezzenek meg.

Az Anschluss követően a nyugati kishatárforgalom is csökkent, de még így is jelentősebb volt a romániaiánál. Az Osztrák Köztársaság, illetve a Német Birodalom határán azonban csak azok a kishatárforgalmi határátkelőhelyek működtek, amelyek az államközi egyezményekben szerepeltek.

¹⁹ 129.013/1927. PüM. körrendelete. BK 1927. 46. szám. 1167–1171.p.

²⁰ Másrészt, sokkal több magyar kettős birtokos volt, mint utódállambeli. A 30-as években ez a tendencia felerősödött. (Adminisztratív akadályok támasztása, határozatok bevezetése, a törvények és rendeletek eltérő jogértelmezése.) Például a csehszlovák, a román, jugoszláv hatóságok illetéket kezdtek szedni a határátlépésért, az úti igazolványok láttamozását késleltették, megtagadták. 65450/1930 PüM. körrendelet, 110.00/1934 PüM körrendelet és a 1934-es pótjegyzőkönyv. Erre utal a 11.961/1933 ME.rendelet is.

Irodalom

- SUBA J. (1999): Vámutak topográfiaja: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920–1938 között. In: „Változó világ, átalakuló politikai földrajz” (szerk.: Pap Norbert) 1999. Pécs 201–206 p.
- SUBA J. (2000): Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas vármegyében In: Vasi Szemle LIV. évf. 2000. 3 szám. 302–309. p.
- SUBA J. (2003): Határátkelőhelyek vámutak a trianoni Magyarországon 1919–1938. In: Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság (Szerk.:) Frisnyák Sándor-Gál András (556 p.) 539–556 p. Nyíregyháza–Szerencs 2003.
- SUBA J. (2005): Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között. In: A Kárpát-medence politikai földrajza (szerk: Pap Norbert – Végh Andor) Pécs 2005. 110–118 p.
- SUBA J. (2016): A mindennapi élet jogi szabályozása a trianoni magyar–osztrák határ mentén. In: Történeti Földrajzi Közlemények 4. évf.1. szám.2016. 125–140.p.
- Belügyi Közlöny 1920. 757–758. p. 21758/1920 BM. körrendelet
- Belügyi Közlöny 1922. 1292. p. 62643/1922 BM. körrendelet
- Belügyi Közlöny 1927. 1167–1171.p. 12.9013/1927 PüM. körrendelet.
- Belügyi Közlöny 1927. 1087–1089.p.11.0060/1927 PüM. körrendelet
- Belügyi Közlöny 1927. 1322–23. p. 144.124/1927 PüM. körrendelet.
- Belügyi Közlöny 1927. 1167–1171.p. 129.013/1927. PüM. körrendelete.
- Budapesti Közlöny 1930. 124. szám. 2–32. p. 6 100/1930. PüM. rendelet.
- Budapesti Közlöny, 1930. 296. sz. 2–10. p. 132 400/1930. PüM. rendelet.
- Értesítő a m. kir. Vámhivatalok részére 1923. 57–58.p. 16 155/1923. vámigazgatóság rendelet.
- Értesítő a m. kir. Vámhivatalok részére 1935. 12–15.p. 13 581/1935. vámigazgatóság rendelet.
- Magyarországi Rendeleték Tára 1923. 45–122. p. 1421/1923 ME. rendelet
- Magyarországi Rendeleték Tára 1924. 288–341.p. 1924. XIX: tc.,
- Magyarországi Rendeleték Tára 1926. 228–238.p. 11.110/1926 ME rendelet.
- Magyarországi Rendeleték Tára 1926. 239–246 p. 11.111./1926 ME rendelet.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

DÉKÁNY ISTVÁN FÖLDRAJZELMÉLETI MUNKÁSSÁGA, KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVÍRŐI TEVÉKENYSÉGE

HAJDÚ ZOLTÁN¹

Bevezetés

A modern magyar társadalomföldrajz kialakulása rendkívül hosszú, éles vitákkal, szembenállásokkal, sokszor személyeskedésekkel, sőt gyalázkodásokkal kísért folyamatként játszódott le. Ezeknek a vitáknak a lényege röviden és leegyszerűsítve abban foglalható össze, hogy a vitázó felek eltérő módon ítélték meg, a földrajztudomány alapkérdéseit, nevezetesen, hogy a földrajztudomány elsősorban, avagy kizárólagosan természettudomány, netán meghatározóan társadalomtudományi jellegű diszciplína, avagy azzá kell-e válnia, illetve kétarcú, dualisztikus tudomány. Az alapkérdés valójában az volt, hogy az embert, illetve a társadalmat mineműségében, milyen módon és mértékben tegye a földrajztudomány saját szerves kutatási tárgyává, miképpen fogalmazza meg velük szemben feladatait.

A magyar emberföldrajz modernizálódását erőteljesen felgyorsította az I. világháború, illetve a háborús vereség utáni új helyzetből fakadó elvárások, szükségletek, nemzeti kényszerek. A béketárgyalásokra készülve létrejött a modern magyar gazdaságföldrajz, valamint a gazdasági kartográfia. A népességi-nemzetiségi kérdések földrajzi feltárása, térképezése, elemzése az ország szempontjából lényegi kérdéssé vált. A Teleki által szerkesztett, sajátos népsűrűségi-nemzetiségi térkép, a „carte rouge” a párizsi béketárgyalásokon általános feltűnést keltett.

A századforduló magyar földrajztudományának meghatározó személyiségei (Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő) a földrajzi determinizmus alapján elemezték a társadalom és a földrajzi környezet kölcsönkapcsolatát. Cholnoky több, tudatos megfogalmazásban eljutott a mechanikus földrajzi determinizmusig. Ugyanakkor védekezett a „történelmi materializmus vádjá ellen”.

Czirbusz az önmagát akkor is újrafogalmazó földrajztudomány nagy művelt-ségű, éles eszű és nyelvű alkotó alakja, s azon belül az emberföldrajz kiépítője volt. Emberi habitusa, a társadalomföldrajz legitimálásáért folytatott, gyakran szenvedélyes, durva küzdelme megakadályozta abban, hogy a korszak szakmailag elfogadott, tisztelt vezéralakja legyen. Nem egyedül Czirbusz hibája volt az áldatlan állapotok kialakulása a korszak magyar földrajztudományában.

¹ MTA KRTK Pécs, Papnövelde út 22, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, hajdu@rkk.hu

A tudomány történetében többször előfordult, hogy egy „nem igazi céhbeli” egyéniség jelentős hatást gyakorolt egy adott szaktudomány fejlődésére. Ezek a hatások leginkább az átfogó, a rendszerjellegű áttekintések, inter- és multidiszciplináris megközelítések révén jelentek meg és váltak értékessé az adott tudományterületen. Az ilyen személyiségek a legritkábban jutottak meghatározó szerephez abban a tudományban, melynek belső ügyeibe – bármilyen sikeresen és eredményesen –, de úgymond kívülről, netán „illetéktelenül” beavatkoztak.

Dékány István tudományos életművét – különösen filozófiai és szociológiai munkásságát – 1949 után a politika negatívan ítélte meg, így szó sem lehetett földrajztudományi tevékenységének más jellegű minősítéséről, értékeléséről. Az 1949 után a két világháború közötti tudományos életművéért megkapott pejoratív jellegű „államszociológus” politikai és tudományos bélyeg szinte lehetetlenné tette társadalomföldrajzi munkásságának az elemzését is.

Nem tekintjük feladatunknak Dékány filozófia, történettudományi, szociológiai, közgazdasági, társadalompszichológiai munkásságának ismertetését és értékelését, csak azt jegyezzük meg, hogy lényegében „fő szakterületei” is adósak Dékány István tudományos életművének átfogó, kritikai értékelésével, avagy újraértékelésével. Nem tartjuk feladatunknak Dékány „eklektikus”, „pozitivist”, „konzervatív”, „mérsékelt liberális”, „antimarxista” ideológiai minősítése, ill. a minősítések változása okainak feltárását. A tudományos életműből csak a földrajztudománnyal kapcsolatos, s főként az emberföldrajzra irányuló munkásságát elemezzük.

Életrajzi vázlat

Dékány István 1886. április 30-án született Kecskeméten. Értelmiségi családi környezetben nőtt fel, érdeklődése már korán történeti jellegűvé vált. Középiszkoláit szülővárosában, egyetemi tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészeti karán végezte (1904–1908), s 1908–1910 között az egyetem jogi karán folytatott tanulmányokat, s közben 1909-ben filozófiai doktorátust szerzett. (Rövid ideig Jénában és Londonban közgazdasági stúdiumokat hallgatott.) Érdeklődése szerteágazó volt, képzettsége alapján a történelem, a filozófia, a jog, a közgazdaságtudomány határterületein mozgott, de szinte tudományos pályája kezdetétől kapcsolatba került a társadalompszichológiával, a szociológiával és a földrajztudománnyal is.

1911-től gimnáziumi tanárként tevékenykedett (sok tanulmánya jelent meg a Magyar Középiszkola c. folyóiratban). 1920-ban a kolozsvári egyetem a történetelmélet, 1922-ben a budapesti egyetem a történetfilozófia tárgykörben magántanárává fogadta. 1924-től a budapesti egyetemgyakorló iskolájának a tanáraként működött. 1925-ben a Társadalomtudományi Társulat alapító tagja, majd 1931–1940 között elnöke. 1926-ban a Magyar Filozófiai Társaság főtitkára lett, 1927-től szerkesztette a Társaság folyóiratát, az Athenaeumot. 1928-tól a budapesti egyetemen történetfilozófiai és szociológiai kurzusokat tartott. 1932-ben a

budapesti egyetemen nyilvános rendkívüli tanári címet kapott. 1939-től az egyetem tanárképző intézetének a tanáraként működött. 1942–1946 között a társadalomelmélet nyilvános rendes tanára volt a budapesti egyetemen.

1922 májusában az MTA levelező tagjai közé választotta Dékány Istvánt, aki székfoglaló előadását „Tudományelméleti alapok a társadalomtudományban” címen tartotta meg. Az Akadémia munkájába több területen bekapcsolódott, de nem játszott meghatározó szerepet. 1949 novemberében az MTA átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették, ami akkor egyet jelentett a tényleges kizárással. Dékány István 1965. november 20-án mintegy tudományosan kiközösítve Cegléden hunyt el, s a református öregtemetőben van eltemetve. 1989-ben az MTA posztumusz visszafogadta tagjai sorába.

A földrajztudomány újradefiniálójá

A XIX. század második felének földrajztudománya – mint megannyi más tudomány is – a természettudományi szempontok egyoldalú befolyása alá került. Az emberföldrajz (antropogeográfia) avagy ahogyan a franciák nevezték a társadalomföldrajz (géographie sociale) is magán viselte a természettudományos meghatározottságot. Sokan azt tekintették a társadalomföldrajz feladatának, hogy kimutassa a természetnek, szűkebb értelemben a földrajzi milieunek az emberre és a társadalomra gyakorolt hatását. Dékány István számára az ember fogalma differenciáltabban fogalmazódott meg: „...az „ember” fogalmában nem az ember pusztá természettudományi fogalma jelenik meg, hanem ennél több”, fejtegette gyakran.

Dékány István széleskörű társadalomelméleti, társadalomtudományi képzettséggel, s e mellett sokoldalú természettudományi, különösen földrajzi érdeklődéssel rendelkezett (lényegében elsajátította földrajz ismeretanyagának jelentős részét). Magas fokú idegen nyelvi háttérrel (hat nyelven olvasott, írt és beszélt), foglalkozott a földrajztudomány filozófiai, tudomány-rendszertani, ismeretelméleti, belső strukturális tagozódási, oktatás-módszertani kérdéseivel, a földrajzi környezet és a társadalmi fejlődés összefüggéseivel, kölcsönhatásaival, a társadalomföldrajz belső problematikáival.

Földrajzelméleti munkássága elsősorban 1918–1924 között volt kiemelkedő, bár később is jelentek meg földrajzi jellegű, földrajzi összefüggéseket boncolgató írásai, de ezek már inkább más tudományterületek felé közvetítették a földrajzi ismeretanyagot. A Magyar Földrajzi Társaság Választmányának tagjaként az 1920-as évek elején Dékány egy rövid ideig részt vett a magyar földrajztudomány legfontosabb kérdéseinek testületi vitáiban is, de rövid idő után – saját elhatározásából – „kikapott” a magyar földrajzi közéletből.

Dékány István történeti, elméleti igényessége, filozófiai törekvése jelentős mértékben hozzájárult a földrajzi determinizmus, a földrajzi nihilizmus szélsőséges megfogalmazásainak tompításához, a francia emberföldrajzi szemlélet magyarországi meghonosításához, a földrajzi posszibilista szemlélet alapjainak lerakásához.

Dékány felfogása nem illeszkedett be a történeti szituációba. A magyar földrajztudomány csak egy földrajzi determinista jellegű felfogás alapján tudta, vagy vélte igazolni a Kárpát-medence és a történelmi magyar állam elválaszthatatlanságának az elméletét, ill. a két világháború között a visszaállításának az igényét.

Kisebb jelentőségű könyvismertetések után Dékány István szinte berobbant a magyar geográfia fő hadszínterére az 1918-as tanulmányával, melyben a földrajztudomány módszertani és ismeretelméleti problematikáját járta körbe (*Dékány I.* 1918). Kiinduló pontja az, hogy a földrajztudomány jó néhány személyisége felismerte, hogy „.....kritikussá vált a földrajz helyzete, belső válságokat, módszeres kétségeket él át”. Dékány megítélése szerint a földrajztudománynak is szembe kell néznie mind a „külső rendszeresség” (a tudományok közötti problematikájával), mind pedig a „belső rendszeresség” (a tudomány belső struktúrái) kérdés-halmazával. A földrajztudománynak a külső kérdések kapcsán tudomásul kell vennie „a tudományos szabad verseny” megjelenését, kihívásait, nevezetesen, hogy más tudományterületek el akarják „hódítani” a földrajztudomány kutatási területét, s e tekintetben a földrajztudomány lényegében defenzívában van.

Dékány alapállása az volt, hogy a belső vitákon a földrajztudomány csak egy tudatos, rendszeres, kritikai újragondolás útján juthat túl eredményesen. A földrajztudománynak ki kell fejlesztenie az új, tudományos földrajzi nézőpontot. A földrajztudománynak világos választ kell adnia arra a kérdésre, hogy mit ért voltaképpen a földrajztudomány tárgyán. Annak eldöntése, hogy alapvetően milyen tudomány a földrajz nem csak formális tudomány-rendszeres kérdés, hanem gyakorlati-strukturális kérdés, hiszen ennek eldöntése lényegében meghatározza azt, hogy a két kutatóirány (természeti, társadalmi) közül melyik válik kizárólagossá, avagy jut meghatározó túlsúlyra, netán egyensúlyra a földrajztudományon belül.

1918-ban Dékány István negatív módon ítélte meg Ratzel művét, s úgy fogalmazott az antropogeográfiával kapcsolatban, hogy: „....Ratzel munkáját alapvetőnek tekintették, holott olyan korban írt, amikor alapvető nem is lehetett. Nemcsak gyakran semmitmondó általánosságai, amelyek távol állanak törvényszerűségektől, nem állanak szolid induktív alapon, Ez hibája a Ratzel utánzóknak is, akikben, miként Ratzel korában, uralkodó a gyors általánosító irányzat s így fejtegetésük gyakran üres széprózává válik” (*Dékány I.* 1918. p. 7.).

Az elméleti kérdések megválaszolásában kiemelkedő szerepet játszott a magyar földrajztudomány egyik legsokoldalúbban művelt, filozófiailag képzett, s a földrajztudomány társadalmi-politikai kérdéseit sokszíniően elemző Dékány István munkássága (*Dékány I.* 1921, 1922/a, 1922/b, 1924).

Dékány nem volt híve annak a leegyszerűsítő megoldásnak, hogy a földrajz egyesíti mindkét tudománykört, a fizikai és a társadalmi földrajzot, úgy vélte, hogy a szociogeográfiát (az antropogeográfia kifejezést elavultnak tekintette) a társadalomtudományhoz kell sorolni. A földrajzot nem tekintette tudomány-rendszeresnek, mint sokan mások tették a korszakban.

Dékány szerint a földrajztudomány mindenekelőtt filozofikus jellegű kapcsolattudomány. Nem sorolható be egyik tudománykörbe sem egyértelműen. Ugyanakkor: „A földrajz mintegy nem zárja tiltó vámhatárokkal körül tudományterületét, hanem igazi filozófia szabadelvűségével engedi területére a különböző módszereket”. Dékány szerint minden tudományban két törekvés van mindig jelen: a) megtalálni az általános összefüggést (a természettörvényt), b) megtalálni a speciális (az in concreto adott) tárgyegységet.

Dékány szerint: „Földrajztudományunkat röviden szólva, egyértelműleg a genetikus tudománykörbe kell helyoznunk”. A földrajztudomány filozofikus-összekapcsoló tudomány, s mindig lesznek benne divergens irányok, irányzatok. A földrajz a valóságtudományok egyike, s egyszerre törvényszerűségeket nyomonkövető diszciplína (általános földrajz), valamint „leíró” tudomány. A „leíró földrajz „valóságrajz”. A földrajztudomány életében nem szabad egyikre sem abszolút értékhangsúly fektetni. A földrajzi megismerő folyamat funkcionális sajátosságai ugyanazok, mint az általános megismerésé, de sajátos területen, a földfelszín természetes egységein, a tájakon, ill. a tájak rendszerében.

Dékány szerint: „Földrajztudományunkat röviden szólva, egyértelműleg a genetikus tudománykörbe kell helyoznunk” (Dékány I. uo. p. 14.). A földrajztudomány filozofikus-összekapcsoló tudomány, s mindig lesznek benne divergens irányok, irányzatok.

A földrajz a valóságtudományok egyike, s egyszerre törvényszerűségeket nyomonkövető diszciplína (általános földrajz), valamint „leíró” tudomány. A „leíró földrajz „valóságrajz”. A földrajztudomány életében nem szabad egyikre sem abszolút értékhangsúly fektetni. A földrajzi megismerő folyamat funkcionális sajátosságai ugyanazok, mint az általános megismerésé, de sajátos területen, a földfelszín természetes egységein, a tájakon, ill. a tájak rendszerében.

Az oksági elv és kapcsolatrendszer földrajzi kialakulása szükségszerűen nyitott utat a genetikus gondolkodásnak, szükségszerűen vezetett el az alkotó emberhez, a szociogeográfia kialakulásához. A szociogeográfiában a meghatározó szempont a koordináció, a térbeli formák egymáshoz való viszonya. A földrajz az idő és a tér kategóriájában mozog. (A tájnak magának is megvan a múltja).

A földrajztudomány Dékány számára tudomány-rendszertani szempontból elsősorban tudományközi jellegű, kapcsolattudomány, s határtudomány egyszerre. A földrajztudomány külső és belső problémái, éles vitái erre az alaphelyzetre vezethetőek vissza. Mind Dékány felfogása, mind pedig az összefoglaló ábrája jelentős vitákat váltott ki. Teleki, bár korántsem azonosult teljesen Dékány földrajztudományi felfogásával úgy ítélte meg, hogy: „A magyar földrajztudomány már eddig is sok köszönettel tartozik Dékánynak a földrajztudomány fogalmának és helyzetének tudományelméleti tisztázása terén” (Teleki P. 1921, p. 48.). Mások fenntartásokkal kezelték törekvéseit, egyesek élesen elutasították a megközelítéseit.

Az oksági elv és kapcsolatrendszer földrajzi kialakulása szükségszerűen nyitott utat a genetikus gondolkodásnak, szükségszerűen vezetett el az alkotó emberhez, a szociogeográfia kialakulásához. A szociogeográfiában a meghatározó szempont a koordináció, a térbeli formák egymáshoz való viszonya. A földrajz az idő és a tér kategóriájában mozog. (A tájnak magának is megvan a múltja).

A táj, a tájhatás (in concreto tájé, a táj szinguláris hatása) kutatása a magyar földrajztudomány egyik legjelentősebb feladata, hiszen pl. a magyar történeti fejlődés, azon belül pedig különösen az Alföld kérdésköre nem érthető meg a földrajzi táj hatásai nélkül. A földrajzban dominál egy gondolat, egy módszertani alapelv, a genetikus elv, ami a táj fogalmában gyökerezik

Dékány a földrajztudományt filozófikus-összekapcsoló tudománynak tekintette, „egyértelműleg a genetikus tudománykörbe” helyezte, s végső megfogalmazásában tájföldrajzként határozta meg. Dékány kultúrföldrajzi (anthropogeográfiai, emberföldrajzi, társadalomföldrajzi stb. nevek alatt) munkásságán belül a kultúrföldrajz meghatározásának, lehatárolásának, kapcsolatrendszerének problematikája többször és többféle megközelítésben, megfogalmazásban megjelent.

A kultúrföldrajz Dékány számára kapcsolattudományként fogalmazódott meg, mégpedig a szociológia és a földrajztudomány kapcsolattudományaként. Az ilyen értelemben meghatározott kultúrföldrajz jelentős részben igényli a problémák elemzéséhez mind a földrajzi, mind pedig az átfogó szociológiai ismereteket. A kultúrföldrajz kutatási területe a kultúrszféra, mely jellegében és meghatározottságában lényegesen eltér a többi földrajzi szférától. A kultúrszféra elsősorban az emberi tevékenység bázisán fejlődő szféra.

A földrajztudomány belső struktúrállódásához hasonlóan beszélt Dékány általános és leíró kultúrföldrajzról. Megítélése szerint a két megközelítés nem választható el élesen, s részben még mindkettőt kiforratlannak tekintette. A kultúrföldrajz segédtudományaiként definiálta a statisztikát, az etnológiát, az etnográfiaét és a közgazdaságtant.

A kultúrföldrajz belső struktúrállódása jelentősen eltért a századfordulón. Dékány úgy ítélte meg, hogy mindenképpen a kultúrföldrajz részeként kell kezelni: a geofiziológiát, a geopszichológiát, valamint a gazdasági földrajzot, a kultúrgeomorfológiát, az agrogeográfiát, a településföldrajzot, az ethnogeográfiát, a technogeográfiát, a kereskedelmi és politikai földrajzot. Ebben a felfogásban a kultúrföldrajz valóságos integráló és szintetizáló földrajztudományként jelent meg. Dékány a kultúrföldrajzot a „jövő legfejlődőképesebb tudományágának” tekintette. Dékány a kultúrföldrajznak sajátos világnézeti jelentőséget tulajdonított: a kultúrföldrajz az embert öntudatos és egyben kultúrlénnyé neveli.

A milieu-elmélet, a kultúrföldrajz és a szociológia közötti összefüggéseket vizsgálva vizsgálva Dékány első és fontos megállapítása az, hogy a Föld és az ember viszonyát elsősorban nem a geográfusok, hanem a filozófusok, történészek, szociológusok vizsgálták a legmélyebben (*Dékány I.* 1921/a). A földrajztudománynak fel kell vállalnia a Föld és az ember kölcsönkapcsolatának és a

kettő közötti hatásmechanizmusok kutatását. A kultúrföldrajzot kapcsolattudományként határozta meg Dékány, s úgy vélte, hogy: „...nincs olyan kultúrföldrajzi kérdés, melyet kizárólagosan és teljes egészében meg lehetne oldani – földrajzi szakismeret nélkül” (*Dékány I. 1921/a*, p. 45.). A geográfia és a szociográfia közötti kapcsolatokat elemezve fogalmazta meg Dékány a legátfogóbban kultúrföldrajzi felfogását, illetve foglalta teljes rendszerbe (*Dékány I. 1921/b*).

Dékány a politikai földrajz helyzetét, az államföldrajz és a kultúrföldrajz kölcsönhatását vizsgálva (*Dékány I. 1922*) úgy látta, hogy alapvető zavart okoz az, ha nem tisztázzák az államföldrajz viszonyát kifelé, legközvetlenebbül pedig a kultúrföldrajz felé. Önmaga számára is kritikai elemet tartalmaz az a megfogalmazása, hogy: „Már maga az a körülmény, hogy itt – legalább ez évben – két tudomány szerepel s mégis az elsőt bele szokták illeszteni a másodikba, felhívja a figyelmünket arra, hogy mindenekelőtt azt tisztázzuk – amit sem Wagner Hermann, sem utóbb Supan nem tett meg –, hogy a kettőnek mi az egymáshoz való viszonya” (*Dékány I. 1922/a*, p. 43.).

Dékány egyet ért Wagner azon megfogalmazásával, hogy az államföldrajz része a kultúrföldrajznak, de a kettő viszonyát nem kívánja az egész és rész mechanikus alkalmazásával megragadni, mert szerinte a kultúrföldrajz jóval tágabb értelmű kategória – kapcsolattudomány mivoltából fakadóan – sokkal bonyolultabb, mint a legtöbb geográfus gondolta. A bonyolultság oka egy mondatban megfogalmazható: „A Földre tett hatást, melyet az emberi társadalom gyakorol, a kultúrföldrajz vizsgálja” (*Dékány I. 1922/b*, p. 128.).

Dékány nem csak saját felfogását, kultúrföldrajzi rendszerét építette, hanem figyelemmel kísérte a nemzetközi tendenciákat, s különösen a magyar törekvéseket (*Dékány I. 1922/c*). Cholnoky Jenő emberföldrajzi rendszerét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy: „A kultúrföldrajz ma olyan, mint egy épülő ház állványzata” (*Dékány I. 1922/c*, p. 218.). A nemzetközi földrajztudomány képviselői közül elsősorban Ratzel, Semple, Brunhes, Vidal de la Blache munkásságát kísérte nyomon, s úgy látta, hogy megjelentek a kultúrföldrajz eltérő felfogásai, kidolgozták egyes elemeit, de maga az egész még képlékeny, formálódás alatt áll.

Cholnoky felfogását Dékány tanulságosnak tekinti, de egyben korlátozottnak is. Dékány újrafogalmazott felfogásában: „A kultúrföldrajz vagy anthropogeográfia középpontjában a kultúrszféra és a kultúrember viszonya áll” (*Dékány I. 1922/c*, p. 128.). A kultúrföldrajznak meg kell haladnia a homo animalis fogalmát, s el kell jutnia a homo culturalis fogalmához. A homo animalis kérdéskörével a biogeográfia, a homo culturalissal a kultúrföldrajz foglalkozik az elmélet és a kutatás szintjén.

A homo culturalis és a milió közötti viszonyok vizsgálata a kultúrföldrajz körébe tartozik. A kultúrember kezdetben a milió hatalma alatt állt, majd kulturális fejlődése révén csökkentette a környezettől való függését. Az ember a maga tevékenysége révén fokozatosan megváltoztatja az őstáját (természeti, nyers

táját), s létrehozza a kultúrtájat, s a kultúrtájak rendszerén keresztül a kultúrszférát. A kultúrtájon és a kultúrszférán belül az ember és a környezet közötti viszony már az ember javára változott meg.

Dékány és a milieu-elmélet

Dékány István földrajzi munkásságának egyik leglényegesebb elméleti problémája a milieu-elmélethez kötődik. Kiinduló pontja, hogy a XIX. századi tudományos gondolkodás számára, s különösen a földrajztudomány számára gondot jelentett az ember fizikai és társadalmi környezete egységben, ill. elkülönítve való szemlélete, az „ember beállítása környezetébe”. A fizikai-természeti-geográfiai környezet elkülönítése elméletileg vetődött fel, de gyakorlati következményei is lettek. (Hasonló módon gondokkal járt a biológiai-gazdasági-geográfiai környezet elemeinek elkülönítése is).

Dékány szerint az ember–környezet viszonyában az alapkérdés az, hogy a kapcsolatot geomonista alapon (a Föld a történeti-társadalmi fejlődés egyetlen oka) fogalmazták-e meg, s így azt tételezték, hogy a fejlődés nem származhat magából az emberből. Az ember nem lehet a környezethatások pusztá lenyomata, az ember cselekedeteiben állandó fejlődési törekvés jelenik meg, s ez az embert a környezete folyamatos átalakítására bírja. A XIX. században az ember a környezeti hatások tárgyából cselekvő alannyá vált.

A környezethatás kutatói felfogása és értelmezése történetileg többféleképpen alakult, Dékány szerint lényegében a következő modellekben ragadható meg:

$$M \rightarrow A,$$

$$M \rightarrow P \rightarrow A,$$

$$M \rightarrow P(t+i) \rightarrow A,$$

ahol M = milieu, A = emberi akció, P = perszonalitás, t = teleosz, céltartalom, i = instrumentális (eszköz) tudás, \rightarrow = a hatás iránya.

Dékány a földrajzi környezeten a földrajzi értékek összességét érti. A földrajzi érték nem más, mint „Mindazon mozzanatok amelyek a földfelszínhez rögzített állapotukban csakis a helyszínen fejthetnek ki hatást, az emberre nézve, az emberi célokhoz viszonyukban: specifikus földrajzi értékek”. A földrajzi értéktől meg kell különböztetni a gazdasági értéket. Ezek hatáskifejtése a földfelszíni lerögzítettségétől független. A gazdasági értékek általában átalakított földrajzi értékek.

Dékány a milieu-elmélet tekintetében a francia possibilista felfogást tette magáévá. Elutasította az abszolút determinisztikus felfogást, (mind a természetit, mind pedig a társadalmi). Megteremtette egy modern környezetfelfogás kialakulásának a feltételeit.

Dékány úgy látta, hogy a modern antropogeográfia szinte Pallas Atheneként egyszerre pattant ki Ratzel fejéből. Ettől az időponttól a társadalomföldrajz a földrajztudomány egészéhez képest is súlyosabb problémákkal küzdött. Ennek

részben az volt az oka, hogy kialakulásakor magán viselte a XIX. század természettudományos hatásait, részben pedig az, hogy rendkívül nehéz elméletileg, rendszerében, módszertanában megragadni. (Ezért az alapító atyák nem is igen törekedtek átfogó rendszer kialakítására. Ez vonatkozott mind a németekre, mind pedig a franciákra).

Az ember és környezete kapcsolatát és kölcsönhatásának modern problematikáját nem a földrajztudomány, hanem a történetfilozófia kezdte feltárni, mégpedig a történeti fejlődéssel összefüggésben. A földrajztudomány valójában sokat köszönhet a történetfilozófiának és a szociológiának a milieu-elmélet kidolgozása tekintetében. Dékány szerint a földrajztudomány egyik legfontosabb elméleti eleme, s a társadalomföldrajz lényegi vonásai mintegy a földrajztudományon kívülről érkeztek. A földrajztudomány ugyanakkor jelentős eredményeket ért el az elmélet különböző vonatkozásainak kidolgozásában, többször túlhajtásában és túldimenzionálásában.

A társadalomföldrajz fogalma és belső tagozódása

Dékány úgy látta, hogy a modern antropogeográfia szinte Pallas Atheneként egyszerre pattant ki Ratzel fejéből. Ettől az időponttól a társadalomföldrajz a földrajztudomány egészéhez képest is súlyosabb problémákkal küzdött. Ennek részben az volt az oka, hogy kialakulásakor magán viselte a XIX. század természettudományos hatásait, részben pedig az, hogy rendkívül nehéz elméletileg, rendszerében, módszertanában megragadni. (Ezért az alapító atyák nem is igen törekedtek átfogó rendszer kialakítására. Ez vonatkozott mind a németekre, mind pedig a franciákra).

A társadalomföldrajz első kiinduló pontja az, hogy a társadalmat konkrét térbeli alapjaiban kell szemlélni. A társadalom szerkezete aligha mondható földrajzi úton megoldhatónak, de mégis földrajzi alapokon kell kiindulni.

A társadalomföldrajz kapcsolattudomány, melyben az ember (szociológia) és a Föld jelenségeinek a tudománya (földrajz) állandó kapcsolatba és kölcsönhatásba kerülnek egymással. A földrajznak a továbbiakban nem szabad az „absztrakt emberrel operálnia”, a földrajztudomány előtt is bizonyos szociológiai perspektíváknak kell lebegnie.

A társadalomföldrajz belső struktúrája Dékány szerint még sok esetlegességet hordoz, de a fő vonalak már megfogalmazhatóak az 1920-as évek elején:

* A természet hatásának vizsgálata általában:

- a) a természet hatása az emberi szervezetre – geofiziológia,
- b) a természet hatása az ember lelki életére – geopszichológia.

* A természet hatása speciálisan, részleteiben:

- a) gazdasági földrajz,
- b) kultúrgeomorfológia,
- c) agrogeográfia,

- d) településföldrajz,
- e) ethnogeográfia,
- f) technogeográfia,
- g) kereskedelemföldrajz,
- h) politikai földrajz.

A leíró társadalomföldrajz a jövőben is felvállalhat gyakorlati feladatmegoldásokat is. A leíró szociográfia felölelheti: a) a kultúrföldrajzi, b) a demobiológiai (statisztika, népesedéstan, fajegészségtan, útleírások), c) közgazdasági (statisztika, részben gazdasági földrajz, útleírások), d) a szellemi élet (etnográfia, leíró államtan, tudományos és irodalmi útleírások) bemutatását.

A különböző részágazatok kifejtése egyenlőtlenül történt meg Dékány munkásságában. Leginkább a politikai (államföldrajz) foglalkoztatta (*Dékány I.* 1922/a, 1922/b, 1923, 1941). A politikatudomány mindig vizsgálta valamilyen módon és mértékben az állam területi alkotó elemét, de elnagyoltan tette ezt. Az I. világháború ébresztette rá a társadalomtudományok jelentős részét, hogy a területiség milyen jelentős.

Dékány különös figyelmet fordított Rudolf Kjellén államelméleti és politikai földrajzi munkásságának az elemzésére. Úgy ítélte meg, hogy Kjellén egyszerre hatott az államelméletre és a politikai földrajzra, amikor a újragondolta az állam alapvető fogalmi jegyeit és működésének földrajzi összefüggéseit.

A településföldrajz tekintetében a legfontosabb elemként azt emelhetjük ki, hogy az 1920-as évektől kezdve többször megfogalmazta, hogy a települések és településtípusok (város, falu) nem egyszerűen a természeti földrajzi környezet nyers produktumai, hanem történetileg fejlődő, társadalmi produktumok is. Az 1930-as években tudatosan közvetítette a nemzetközi szociológiai irodalmat és azok eredményeit a magyar településtudomány felé (*Dékány I.* 1935).

Dékány a városfejlődés tekintetében fordult talán leginkább szembe a „geomonizmussal”, nevezetesen azzal a földrajzosok által vallott felfogással, hogy a városok többsége földrajzi energiák hatáshalmazódása lenne. Dékány számára mind a falu, mind pedig a város sajátos életformaként jelenik meg.

Dékány István földrajzi tankönyvírói tevékenysége

Az emberföldrajz problematikája nem csak a tudományos kutatás és elmélet területén jelentkezett, hanem az oktatásban is. Az 1921-es évtől kezdve az „emberföldrajz” középiskolai tananyaggá vált. 1921-ben három középiskolai tankönyv jelent meg csaknem azonos címen (*Dékány I.* 1921/d, *Hézszer A.* 1921, *Vargha Gy.* 1921), de lényegileg eltérő tartalommal, különböző felfogásokat érvényesítve.

A középiskolai oktatás reformtörekvéseihez kapcsolódva Dékány mindenki számára világosan és egyértelműen, didaktikus módon fogalmazta meg a kultúrföldrajzról vallott felfogását (*Dékány I.* 1920). Az emberföldrajz és a kultúrföldrajz szinonimaként jelent meg számára, s a kultúrföldrajzot „egy ma még szerény,

de biztos kultúrbázisul szolgáló tudomány”-nak tekintette. Dékány számára az ember fogalmában nem pusztán annak természettudományi fogalma jelent meg, hanem az ember ennél lényegesen többet jelentett kutatásaiban. A történeti fejlődés során az ember sajátos és sokoldalú „kultúrképességekre” tett szert. A kultúrföldrajz elsődleges meghatározottsága: „a kultúrföldrajz vizsgálja a Föld és a speciális kultúrképességet nyert ember viszonyát, a kultúra ismert legmagasabb színvonalának tekintetbevételével” (Dékány I. 1920, p. 84.).

A középiskolások számára készült, az emberföldrajz vázlatát bemutató tankönyvében (Dékány 1921/d) a bevezetés után didaktikusan tagolva mutattatta be a kérdéskört, méghozzá az általánostól haladva a különös (specifikus) felé:

Az általános földrajz részei

A növény és állatvilág (bioszféra) és az ember

A Föld felszíne és az ember

A Föld és az élelemszerzés módjai

A talaj minőségének hatásai (a talaj művelése)

Az ember földrajzi elhelyezkedése (a település)

A Föld felszíni alakulatainak hatása az ember életére

A bányászat és az ipar függése a természettől

Közlekedés, szállítás és a kereskedelem, a Föld viszonyaival való összefüggésük

Az állam és elhelyezkedése a Földön (államföldrajz)

Magyarország földrajzi önállósága és mai helyzete

Nemzetközi élet. Az európai műveltség elterjedése. A nemzetek versenyképessége

I. Függelék: Statisztikai adatok

II. Függelék: A kultúrföldrajz irodalma és módszere

A földrajz oktatásának módszertani kérdései

Dékány István első földrajzi-módszertani publikációi az Országos Középiskolai Tanár Egyesület Közlönyében jelentek meg 1910-től kezdve. Bekapcsolódott a földrajzi oktatás reformkérdéseinek a vitájába, s már ekkor síkra szállt az antropogeográfia középiskolai oktatásának a fontossága mellett.

Dékány kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a földrajzi ismeretek terjesztésének, a földrajztudomány eredményei népszerűsítésének, a földrajz, különösen a kultúrföldrajz középiskolai oktatásának. 1920-ban úgy látta, hogy a XIX. század a „technicizmus” százada volt, a XX. század ennek mintegy ellenhatásaként a „szellemi-kulturális tudományok” nagy százada lesz. (Ez a jóslata nem igazán vált be). A kultúrföldrajz középiskolai bevezetésével az oktatáspolitikai valóságos kultúrmozgalmat támogat.

A középiskolai oktatásba bevezetett kultúrföldrajz Dékány szerint: „komplikált tudomány, komplikált annyiban, hogy két problémajellem ütközik a felszínre: a „Föld” természettudományi s az „ember” kultúrtudományi nézőpontja.... a kultúrföldrajz vizsgálja a Föld és a speciális kultúrképességet nyert ember viszonyát, a

kultúra ismert legmagasabb színvonalának tekintetbevételével. Röviden e diszciplína nem egyéb, mint a kultúrszféra tudománya” (*Dékány I.* 1920 p. 84.).

A középiskolai kultúrföldrajzot kapcsolattudománynak tekinti a szociológia és a földrajztudomány között. A kultúrföldrajza is vonatkozik, hogy hármass felfogásban, ill. célrendszerben művelhető (általánosítás, leírás, genetikus vizsgálat). Ennek következtében a középiskolában is megjelenik az általános-, a leíró- és a történelmi kultúrföldrajz. A kultúrföldrajz oktatásának elsődleges feladata, hogy a diákok megismerjék az ember és a természet kölcsönhatásos, s nem egyoldalú determinisztikus viszonyát.

Dékány világnézeti jelentőséget tulajdonít a kultúrföldrajznak és középiskolai oktatásának. A természet által nyújtott lehetőségek valójában az öntudatos kultúr-ember által felismerve válnak igazi lehetőségekké. „... a kultúrföldrajz az embert öntudatos kultúrlénnyé neveli”, s valójában ez a középiskolai oktatásának legfőbb értelme és célja.

Dékány középiskolai tankönyve éles viták keresztüzébe került. A Földrajzi Közleményekben ismertető Strömpl Gábor úgy látta, hogy Dékány földrajz címén nem földrajzot, hanem jelentős részben „geobiológiát” adott. Strömpl úgy ítélte meg, hogy a tankönyv az emberföldrajz vázlatának is kevés.

Nem Dékány István volt az egyetlen filozófus, aki a XX. század első két évtizedében felvállalta az önmagát egyre mélyebb személyi ellentétekbe, tudományos és erkölcsi válságba „vitázó” földrajztudomány tudomány-rendszertani, ismeretelméleti kérdéseinek a tárgyalását. Dékány István mellett kiemelésre érdemes Fitos Vilmos, aki filozófusként a geográfia filozófiai alapkérdéseire direkt módon kereste a választ, s Telekivel több fordulóban vitázva, jelentős (soha igazán nem méltatott és méltányolt) szolgálatot tett a magyar földrajztudománynak.

Fitos megítélése szerint a „...a geográfia ismerettani kérdései mostanáig sem nyertek elfogadható megoldást”. A geográfia mibenlétének megítélése nem csak a földrajztudósok belügye, hiszen a válasz visszahat a középiskolai és egyetemi oktatásra is. Fitos elriasztó példaként hozta fel a budapesti egyetemen történt „személyváltozást”, mely ugyanakkor „irány- és felfogásváltozást” is jelentett a geográfia tekintetében (*Fitos V.* 1917/a).

Összegzés

A formálódó modern magyar társadalomföldrajz egyszerre küzdött a kialakulás elméleti kihívásaival és gyermekbetegségeivel, a történelmi szituáció sajátosságaiból fakadó nemzeti feladatvállalások terheivel, sőt kényszereivel, az intézményesülés személyi problémáival. A szélesebb értelemben vett földrajztudomány, a rokontudományok a változást, átalakulást egyaránt válságként élték meg. A tudomány- és társadalomfilozófia több jeles egyéniségének a figyelme a földrajztudomány felé fordult az 1910-es évektől kezdve.

Dékány István a magyar földrajztudomány „hivatásos” művelőihez képest kiemelkedő filozófiai, tudományelméleti felkészültséggel nyúlt a földrajztudomány

legalapvetőbb, s legfontosabb korabeli kérdéseikhez. Részben „kötötte” gondolkodását a korabeli földrajztudomány állapota, részben pedig jelentős kérdésekben túl tudott lépni a megcsontosodott elméleti kereteken.

Dékány egész földrajzi tevékenysége, munkássága és eredményei a „céhbeli geográfusok” ellentétes megítélésének keresztútjába került. Teleki szinte minden tekintetben nagyra becsülte Dékány törekvéseit, mások elutasították, s jó néhányan úgy tettek, mintha nem is jelentek volna meg alapvető tanulmányai.

Dékány István nem oldotta meg a korabeli földrajztudomány alapkérdéseit, de jelentős hatást gyakorolt az újragondolás irányába. Munkásságának legtanulságosabb eleme, hogy csak átfogó filozófiai ismeretek bázisán (legyenek azok akár vitathatóak is) lehet potenciálisan megoldani egy-egy szaktudomány legátfogóbb kérdéseit.

Irodalom

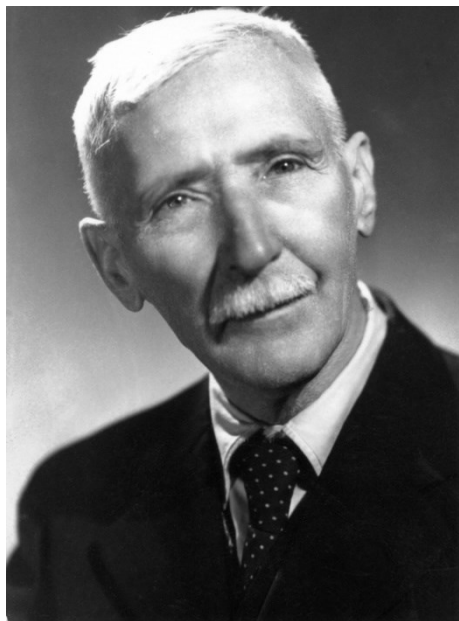
- BEZDEK J. (1916): Néhány szó a földrajz tanításához. Budapest, Fritzy Nyomda. Klny a Budapesti X. ker. állami főgimnázium 1915/16 évi értesítőjéből.
- BRUNHES, J. (1925): La géographie humaine. Paris, Félix Alcan. Harmadik kiadás.
- CHOLNOKY J. (1913): Modern földrajzi törekvések. Magyar Figyelő, III. évf. pp. 345–350.
- CHOLNOKY J. (1922): Az emberföldrajz alapjai. Budapest, Magyar Földrajzi Értekezések IV.
- CHOLNOKY J. (1923): A mai földrajz. In: Teleki P. – Vargha Gy. (szerk.): Modern földrajz és oktatása. Budapest, Studium. pp. 5–12.
- CHOLNOKY J. (é.n.): Az ember drámája. A Föld titkai III. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.
- CZIRBUSZ G. (1883): Anthro-Geographie. Könyvismertetés. Földrajzi Közlemények, XI. évf. pp. 379–384.
- CZIRBUSZ G. (1902): Magyarország a XX. évszáz elején. Temesvár, A Polatsek-féle Könyvkereskedés kiadása.
- CZIRBUSZ G. (1905): PER ASPERA (Czirbusz Géza 30 éves tanári jubileuma. Emlékkül kedves tanítványainak.) Sátoraljaújhely, Zemplén nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1911): Az ember geografiájának tanítása. (Physikai vagy emberi geografia-e a fontosabb?). Klny. Magyar Középiskola, IV. évf. 8. számából. Budapest, Stephaneum nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1910): Nemzetek alakulása anthro-geografiai szempontból. Nagybecskerek, Pleitz nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1912): A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Budapest, Éggenberger nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1915): Anthro-geografia. I. A Föld felületi formáinak hatása. Budapest, Franklin Társulat.
- CZIRBUSZ G. (1917): Az ember geografiája. Az anthro-geografia II. része. Budapest, Franklin Társulat.
- CZIRBUSZ G. (1919): Geopolitika. Az anthro-geografia III. része. Budapest, Franklin Társulat.
- DÉKÁNY I. (1918): A földrajz tudományos módszere és ismerettana. (A tájtényező a fejlődésben.) Földrajzi Közlemények, XLVI. évf. 1. sz. pp. 1–22.

- DÉKÁNY I. (1920): Mi a kulturföldrajz (anthropogeográfia) és jelentősége? Magyar Középiskola, XIII. évf. 1–10. sz. pp. 82–91.
- DÉKÁNY I. (1921/a): Milieu-elmélet, kulturföldrajz és a mai szociológia. Föld és Ember, I. évf. 1. sz. pp. 40–50.
- DÉKÁNY I. (1921/b): Geográfia és szociográfia. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. 5–7. sz. pp. 131–147.
- DÉKÁNY I. (1921/c): Oksági problémák a kulturföldrajzban. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. pp. 152–153.
- DÉKÁNY I. (1921/d): Ember és Föld. (Az emberföldrajz vázlata) Középiskolák számára. Budapest, Kath. Tanáregyesület kiadása.
- DÉKÁNY I. (1922/a): A politikai földrajz jelen állása. Föld és Ember, II. évf. 1. sz. pp. 42–53.
- DÉKÁNY I. (1922/b): Kritikus fejezetek az államföldrajzban. Föld és Ember, II. évf. 2. sz. pp. 114–129.
- DÉKÁNY I. (1922/c): Egy új kulturföldrajzi rendszer. (Néhány elvi megjegyzés Cholnoky rendszeréhez.) Földrajzi Közlemények, L. évf. pp. 218–225.
- DÉKÁNY I. (1923/a): A modern földrajztudomány tárgyköre és részei. In: Teleki P. – Vargha Gy. (szerk.) Modern földrajz és oktatása, Budapest, Studium Kiadása. pp. 13–26.
- DÉKÁNY I. (1923/b): A kulturföldrajz (antropogeográfiai) jelentősége a középiskolában. In: Teleki P. – Vargha Gy. (szerk.) i. m. pp. 101–105.
- DÉKÁNY I. (1923/c): Kjellen államelmélete. Társadalomtudomány. pp. 354–366.
- DÉKÁNY I. (1924): Az ember környezete viszonyának új elmélete. (Az anthropogeográfia alapvetéséhez). Földrajzi Közlemények, LII. évf. 1–3 sz. pp. 1–23.
- DÉKÁNY I. (1926): A szociológia haladása az utolsó tíz évben. Teleki P. – Karl J. – Kéz A. (szerk.): Magyar Földrajzi Évkönyv az 1926. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R. T. pp. 104–116.
- DÉKÁNY I. (1932): Ember- és környezetismeret a történettanításban. Klny Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny. 8 p.
- DÉKÁNY I. (1935): Város és falu szociológiai szempontból. Városi Szemle, 21. évf. 641–671.
- DÉKÁNY I. (1936): Pedagógiai elvek. (Bevezetés a nevelői gondolkodásba) Budapest, Országos Középiskolai Tanáregyesület. Pedagógiai Szakkönyvek. I. kötet.
- DÉKÁNY I. (1941): Nép, nemzet, állam viszonya ma. Társadalomtudomány, 21. évf. pp. 5–28.
- FITOS V. (1917/a): Milyen tudomány a geográfia? Földrajzi Közlemények, XLV. évf. pp. 362–392.
- FITOS V. (1917/b): Válasz gróf Teleki Pál megjegyzéseire. Földrajzi Közlemények, XLV. évf. pp. 458–467.
- HAJDÚ Z. (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. Tér és Társadalom, XII. évf. 3. sz. pp. 93–104.
- HAJDÚ Z. (2000): Dékány István: A modern magyar társadalomföldrajz egyik megteremtője és elfelejtett egyénisége. In: Alföld és a nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. Szerk.: Dövényi Zoltán. MTA Földtudományi Kutató Központ, Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. pp. 341–354.
- HAJDÚ Z. (2002): Czirbusz Géza a magyar társadalomföldrajz „temetetlen” halottja. In: Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács CS. (szerk.) A magyar társadalomföldrajz gondolatvilága. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, pp. 108–120.

- HAJDÚ Z. (2000): A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés, 1918–1920. Kisebbségkutatás, 9. évf. 2. sz. pp. 224–233.
- HALTENBERGER M. (1935): Czirbusz Géza és a magyar geográfia. (Emlékezésül Czirbusz Gézáról). Budapest, Stephaneum nyomda R.t. A Szent István Akadémia Mennyiségtan-, Természettudományi Osztályának felolvasásai. III. köt. 3. szekció.
- HÉZSER A. (1921): Az emberföldrajz elemei. A középiskolák III. osztálya számára. Budapest, Szent István-Társulat kiadása.
- HÉZSER A. (1922/a): Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. Föld és Ember, 2. évf. pp. 16–34.
- HÉZSER A. (1922/b): Az emberföldrajz elemei. (Anthropogeográfia). A középiskolák alsóbb osztályai számára. Budapest, Szent-István-Társulat kiadása.
- HUNFALVY J. (1873): A földrajzi tudomány jelen állása. - Földrajzi Közlemények, I. évf. 1. sz. pp. 26–49.
- KARL J. (1937): A földrajz tanítása. – Országos Középiskolai Tanáregyesület. Pedagógiai Szakkönyvek, No. 4. (Dékány István szerk.)
- LÁNG S. (1970): A földrajzoktatás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870–1970 között. In: Antal Z. – Láng S. – Sárfalvi B. (szerk.): A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeinek Centenáriumú Évkönyve. pp. 9–50. Budapest, ELTE.
- MENDÖL T. (1947): A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet.
- PRINZ GY. (1934): Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére. Földrajzi Közlemények, LXXI. évf. 4. sz. pp. 278–288.
- RATZEL, F. (1887): A Föld és az ember. (Anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SELMECZI J. (1995): A két gondolat bölcelete. (Fitos Vilmos filozófiai rendszere.) Magyar Filozófiai Szemle, 39. évf., 1–2. sz. pp. 107–118.
- SEMPLE, E. CH. (1911): Influences of Geographic Environment. (On the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geography.) New York, Henry Holt and Company.
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. (1998): Földrajzoktatás a válságos évtizedekben. Magyar Pedagógia, 98. évf. 1. sz. pp. 41–57.
- STRÖMPL G. (1921): Ember és Föld. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. pp. 55–56.
- TELEKI P. (1917): A földrajzi gondolat története. (Essay). Budapest, Szerző kiadása.
- TELEKI P. (1917): Megjegyzések Dr. Fitos Vilmosnak könyvemről írt bírálatához. Földrajzi Közlemények, XLV. évf. pp. 453–457.
- TELEKI P. (1921): Dékány István Mi a kultúrföldrajz (Anthropogeográfia) és jelentősége. Cikkismeret. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. pp. 48–52.
- TELEKI P. – VARGHA GY (szerk.) (1923): Modern földrajz és oktatása. Budapest, Stúdium.
- TERPERICS K. – SÁRINÉ GÁL E. – NÉMETH G. – SÜTŐ L. – HOMOKI E. (2015): Földrajztanítás – válogatott módszertani fejezetek. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VARGHA GY. (1921): Az emberföldrajz elemei. Az ember és a föld. A gimnáziumok III. és a reáliskolák IV. osztálya számára. Budapest, Franklin Társulat kiadása.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1921): Principes de géographie humaine. Paris, Librairie Armand Colin.

MARJALAKI KISS LAJOS TANÁRI ÉS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

FRISNYÁK SÁNDOR

Tízéves voltam 1944-ben, amikor a sors megajándékozott azzal, hogy Marjalaki Kiss Lajos tanítványa lehettem. Természetesen akkor még nem tudhattam, hogy első földrajz és történelem szakos tanáromat a tanári pályám kezdetétől a mai napig tanító-mesteremnek fogom tekinteni. Hatalmas életművét, tanári munkáját és azal összekapcsolódó földrajzi és mikro-történeti kutató tevékenységét, mint követendő példát, akkor ismertem fel, amikor már magam is katedrára álltam. Feladatteljesítem során, keresve a legjobb megoldásokat, gyakran felidéztem emlékezetemben Marjalaki Kiss Lajos oktató-nevelő tevékenységét és a különböző helyzetekben megnyilvánuló magatartását.

Hatvan évvel ezelőtt, 1957-ben megalakítottuk a Magyar Földrajzi Társaság Miskolci Osztályát. Felkérésünkre Marjalaki Kiss Lajos is jelen volt az alakuló közgyűlésen, és megújította az 1914-ben kezdődő tagságát, amely a Magyar Földrajzi Társaság betiltása idején, 1949-ben megszűnt. A közgyűlésen elhatároztuk, hogy a különböző szakmai feladataink mellett felkutatjuk a Miskolcon és a megyében élt régi geográfusok munkásságát, tudománytörténeti örökségünket, melyet követendőnek tekintünk és tovább hagyományozunk. Komáromy József folyóirat szerkesztő javasolta, hogy a régen élt geográfusok mellett tudós kortársaink munkássága is legyen példaképünk. Így került sor 1959-ben Marjalaki Kiss Lajos addigi életművéről szóló – általa is lektorált – tanulmányom megírására, melyben, az általánosan helytörténetiróként tisztelt tanárt *történet- és földrajz-tudósként* jellemeztem. Nem tévedtem, mert a földrajzi tankönyvei és egyes, hisztogeográfiai elemeket is tartalmazó művei alapján Fodor Ferenc „A magyar földrajztudomány története” című, 1940-es évek végén írt, de csak a rendszer-változás után megjelent monográfiájában Marjalaki Kiss Lajost *földrajziróként* definiálta (Fodor 2006).

Felhasználva az említett és később megjelent írásaimat, a következőkben foglalom össze Marjalaki Kiss Lajos tanári, tudományos és közéleti tevékenységét (*Frisnyák* 1959, 1972, 1988).¹

Életrajza

Marjalaki Kiss Lajos 1887. december 18-án született a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kisújszálláson. Szülei földművesek voltak. Kilenc gyermekük közül az elemi iskola elvégzése után csak az első szülött, Marjalaki Kiss Lajos tanulhatott tovább, előbb a helybeli gimnázium alsó négy osztályában, majd 1902 és 1906 között a debreceni református kollégiumban, ahol tanítói oklevelet szerzett.

Pedagógiai pályafutását az 1906–1907-es tanévben a Borsod megyei Szinpetri községben kezdte. 1907-ben visszatért szülővárosába, ahol 1910-ig tanított és folyamatos önképzéssel gyarapította pedagógiai-módszertani tudását és honismeretét. 1908-ban a kolozsvári egyetem régészeti tanfolyamán olyan tudományos ismeretekre tett szert, amely alapján egyre intenzívebben foglalkozott régészettel, a Kárpát-medencében élt őstársadalmakkal és népünk eredettörténetével.

1910-ben, lemondván tanítói állásáról, Budapestre költözött és beiratkozott a Pedagógiumba, ahol *Littke Aurél* (1872–1945) volt a földrajzprofesszora. Littke hamar felismerte Marjalaki Kiss Lajos tehetségét és olyan feladatokkal látta el, amelyek felgyorsították szakmai fejlődését. 1913-ban a polgári iskolai tanári oklevelének megszerzése után Littke szerette volna a tanszéken tartani Marjalaki Kiss Lajost a tanítóképző tanári vizsga letételéig. Erre nem került sor, mivel az 1913/14-es tanévben átmenetileg leállították a tanszékenként szokásos egy-két végzős hallgató visszatartását, illetve az Apponyi kollégiumba való felvételt.

Marjalaki Kiss Lajos 1913-ban az Alsó-Fehér megyei Abrudbánya polgári iskolájában kezdte tanári munkáját és azzal szervesen összekapcsolódó kutatótevékenységét. Erdély román megszállása miatt 1918 vége felé menekülni kényszerült. 1919. január 31-én Miskolcra került, és a 2. sz. polgári fiúiskolában vállalt tanári állást, ahol megszakítás nélkül 1949. december végéig tanította földrajzot és a történelmet, egyes tanévekben a magyart és a német nyelvet is. 1934-ben a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként tovább fejlesztette német nyelvtudását és szakmai ismereteit. Kiemelkedő oktató-nevelő munkája elismeréseként 1936-ban igazgatói címet nyert és igazgatóhelyettesi kinevezést kapott (*Fodor* 2006).

¹ 2017. december 12-én a Miskolci Akadémiai Székházban tartott Marjalaki Kiss Lajos és utódai c. konferencián elhangzott előadás bővített változata

A polgári iskolában a helyi munkások, kisiparosok, kiskereskedők és a Miskolc környéki parasztság gyerekei tanultak, akik számára a „négy polgári” elvégzése egyfajta felemelkedést jelentett. Marjalaki Kiss Lajos ebben – a diákéveihez hasonló – közösségben találta meg pedagógiai munkásságának kiteljesedését, oktató-nevelő tevékenységének szépségét.

Tanári munkássága

Marjalaki Kiss Lajos tanári munkatílusát – időtávolságból, az emlékezetre építve – nehéz rekonstruálni és értékelni. Három évtizeddel ezelőtt, amikor születésének 100. évfordulóját ünnepeltük, az előadásom megfogalmazása előtt tanulmányoztam a régi pedagógiai-módszertani kézikönyveket és tanterveket. Az 1920-as és 1930-as években a polgári iskolai földrajztanítás módszertanára két szakdidaktikus, Sághelyi Lajos és Udvarhelyi Kendoff Károly tantárgypedagógiai művei gyakoroltak hatást. Iskolai emlékeim és az említett szerzők tanári kézikönyvei alapját Marjalaki Kiss Lajost a Sághelyi-követők közé soroltam, azzal a kiegészítéssel, hogy Udvarhelyi módszertani tanításai is érvényesültek pedagógiai gyakorlatában (*Udvarhelyi–Göcsei* 1973, *Frisnyák* 2003).

Marjalaki Kiss Lajos *kiemelkedő tárgyi tudását, példaértékű emberi magatartását* – osztálytársaimhoz hasonlóan – már iskolásként is felismertem. Megkülönböztetett érdeklődéssel és fegyelmezettséggel vettünk részt történelem- és földrajzóráin. S ezt a különleges magatartást a tanár úr tiszteletet parancsoló megjelenése, nagy tudása és mélységes humanizmusa váltotta ki.

A miskolci 2. sz. polgári iskola (Frisnyák S. felvétele, 1970)

Marjalaki Kiss Lajos népben, nemzetben gondolkodó tudós tanár volt, aki a nagy változások időszakában is megőrizte vallási hitét, őseitől és tanáraitól örökölt értékrendjét. Történelem- és földrajzóráin arra törekedett, hogy erősítse magyarságtudatunkat, hazaszeretetünket és elmélyítse a szűkebb pátria, a szülőföld vagy a lakóföld iránti ragaszkodásunkat. Magyarország történetét a helytörténet tanításával kapcsolta össze. Négy év alatt a magyar történelem alapvonalai mellett egy keresztmetszetet kaptunk földrajzi környezetünk társadalom- és gazdaságtörténetéről, művészeti-művelődéstörténeti értékeiről, épített örökségünkről.

Nemzeti históriánk és a helytörténet azonban nem különült el, a tájhoz – a borsodi régióhoz – kapcsolódó ismeretek szervesen beépültek történelmi gondolatvilágunkba. Helytörténeti kutatásaiból következett, hogy a tantervi követelményeknél nagyobb terjedelemben foglalkoztunk városunk gazdasági életének idő- és térbeli változásaival. Igen érdekesen – olykor néprajzi elemekkel is színezve – tudta bemutatni a falvak és városok életét, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét és szerepét.

Marjalaki Kiss Lajos a történelemtanításban az események leírása mellett az ok-okozati összefüggések feltárására is törekedett. Mesteri módon tudta megjeleníteni és folyamatos ismétléssel emlékezetünkbe rögzíteni a magyar nép történelmi korszakait, a korszakok alapvető jellemvonásait és folyamatait. S ebbe a fejlődési képbe tagolódtak be Miskolc és Borsod vármegye történetének leglényegesebb elemei.

Marjalaki Kiss Lajos *önálló munkastilus* kialakítására és alkalmazására törekedett, amelyben a modern tantárgy-pedagógiai (metodikai) követelmények érvényesültek. Korszerűsége abban rejlik, hogy az iránymutató módszertani vezérkönyvek alapelveinek megvalósítása mellett a tanári szabadság lehetőségeivel élve, egyéni megoldásokat alkalmazott. S ez a tananyag folyamatos tartalmi gazdagításában, átértékelésében és a változatos, az oktatási-nevelési célokat megvalósító módszerekben nyilvánult meg. Nagy felkészültséggel, logikusan építette fel óráit, amelyek mindig érdekesek voltak, aktivitásra, gondolkodásra serkentettek. Óravázlatot sohasem használt, információközlései mégis pontosak voltak, egymásra épültek, a lényeg- és problémalátásra irányultak. Soha sem kalandozott el, és mint később az ismeretterjesztő előadásain is megfigyeltem, mellőzött mindenféle szükségtelen (időhúzó) kiegészítést. Nem a tankönyv szövegét adta elő, hanem a tantervben megadott témát olyan megközelítésben, feldolgozásban, ahogy azt pedagógiai-módszertani megfontolásból a legjobbnak látta. (Ez az általa írt földrajztankönyvekre is vonatkozik). Fordulatos gondolatmenet, áttekinthető egyszerűség, rendszerezettség és dinamikus előadásmód jellemezte.

Igen emlékezetesek a tantermen kívül tartott történelemórái, a tanulmányi séták és a kirándulások. A történelem alapvető forrásait, az írásos és tárgyi dokumentumokat a levéltárban és a múzeumban mutatta be szakszerű

magyarázatokkal kiegészítve. Az ősemlék életét az avasi tanulmányi sétán, a kalcidon-padokat feltáró bányagödrök mellett és a Szeleta-barlangban, az Anjou-kort a diósgyőri várban foglalta össze, a múltat idéző környezetben életközelségre hozva a történelmet.

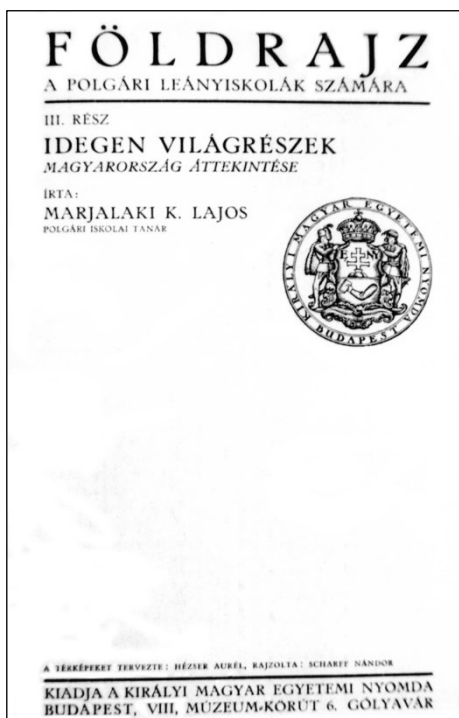
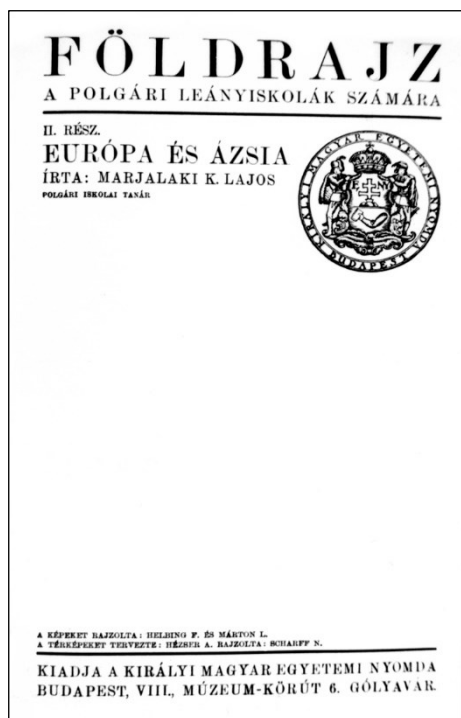
A múzeumlátogatás és az avasi tanulmányi séta minden tanév programjában szerepelt. A múzeumban a város- és megyetörténet tárgyi dokumentumai közül részletesen csak az éves tananyaghoz kapcsolódókat mutatta be, majd időt biztosított a kiállítás többi részének megtekintésére is. Az avasi tanulmányi séták komplex jellegűek voltak, megjelenítve a város természet- és településföldrajzát, történelmét és gazdasági életét, évenként ismétlődően egyre részletesebben, a koncentrikus módszert alkalmazva, szintézisalkotásra törekedve.

Az 1944-től 1948-ig terjedő időben a körülmények nem kedveztek az iskolai tanulmányi kirándulások szervezésének, de tanári kíséret nélkül – kis közösséget alkotva – bebarangoltuk Miskolc városföldjét, a Bükk-hegységet Bánkút és a szentléleki kolostorromok térségéig, kerékpáron pedig Sajószentpéter, Boldva, Ónod és a Muhi-puszta nevezetességeit kerestük fel. A helyválasztásban és a történelmi emlékek felkeresésében a tanítási órák hatása érvényesült.

Földrajzóráin – a tanterv leíró, enciklopédikus jellegével ellentétben – a jelenségek és folyamatok összefüggéseit, a változások okait is feltárta. A topográfiai ismereteket szigorúan megkövetelte, a mai általános iskolai névanyagánál lényegesen többet kellett megtanulnunk. Történelem- és földrajzóráin a személyes élmények (pl. a hazai és külföldi utazásainak tapasztalatai, levéltári vagy régészeti kutatómunkája, híres emberekkel való találkozásai) úgy épültek be a tanóra menetébe, hogy azok a mondanivaló hitelét növelték és nem hatott dicsekvésnek. A Kárpát-medence földrajzának tanításakor – azon felül, hogy valóságismerete alapján színes képet rajzolt a tájakról, városokról és az itt élő etnikumokról – a népek egymásra utaltságát, a békés egymás élés fontosságát hirdette. Azt is gyakran hangoztatta, hogy a Kárpát-medence mint kultúrtáj, a magyarság és az együtt élő etnikumok közös alkotása és történelmi öröksége. A tananyagban nem szerepelt, de a 19. század közepén megindult integrált környezetátalakító (folyószabályozó és ármentesítő) munkálatok gazdaságfejlesztő jelentőségéről is beszélt a földrajz- és történelemórák anyagához kapcsolva, helyi példákat is megemlítve.

A polgári iskolában Marjalaki Kiss Lajos földrajzi tankönyveiből tanultunk. Később megtudtam, hogy ezeket a tankönyveket egykori professzora, Littke Aurél javaslatára és az Egyetemi Nyomda felkérésére írta. A polgári iskolai tanterv előírásainak megfelelően a *földrajzi tananyagot alapvetően lineáris elrendezésben dolgozta fel*, de a negyedik osztályos tankönyvben vissza tért a haza (a Magyar-medence) földrajzának magasabb szinten való tárgyalására. Az 1920-as évek közepén megjelent alternatív tankönyvsorozata több mint két évtizeden át, 1948-ig volt használatban. Az első kötet Magyarország földrajzát, pontosabban a Kárpát-medencét nagytájak szerinti tagolásban, a második

Európát és Ázsiát tárgyalja. Az „Idegen földrészek és tengerek” című harmadikos tankönyve külön fejezetben foglalkozik a csillagászati földrajz legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdéseivel is. A negyedik osztályos tankönyve a fizikai földrajzi és térképészeti ismeretek mellett Magyarország természet-, gazdaság- és politikai földrajzát foglalja össze. Az alapfogalmakat az első megjelenésük helyén magyarázza, és később – a negyedik osztályos tankönyvében – az általános földrajzi ismereteket rendszerező fejezetébe is beépíti. Könyveiben a nagyobb fejezetek végén összefoglaló kérdéseket, vagy ahol az anyag természete megkívánja, táblázatokat közöl. Gazdag illusztrációs anyagát egy kiváló geográfus, a tállyai születésű *Hézszer Aurél* (1887–1947) állította össze. Marjalaki Kiss Lajos tankönyveit a lektorok, *Fodor Ferenc* (1887–1962) és *Kéz Andor* (1891–1968) véleménye alapján a legjobb földrajzi tankönyvek közé sorolhatjuk.

Marjalaki Kiss Lajos földrajzi tankönyvsorozata jelentősen hozzájárult a földrajzi műveltségünk gyarapításához, és általa nemzeti identitásunk erősítéséhez (*Frisnyák* 1959, 1988).

Tudományos munkássága

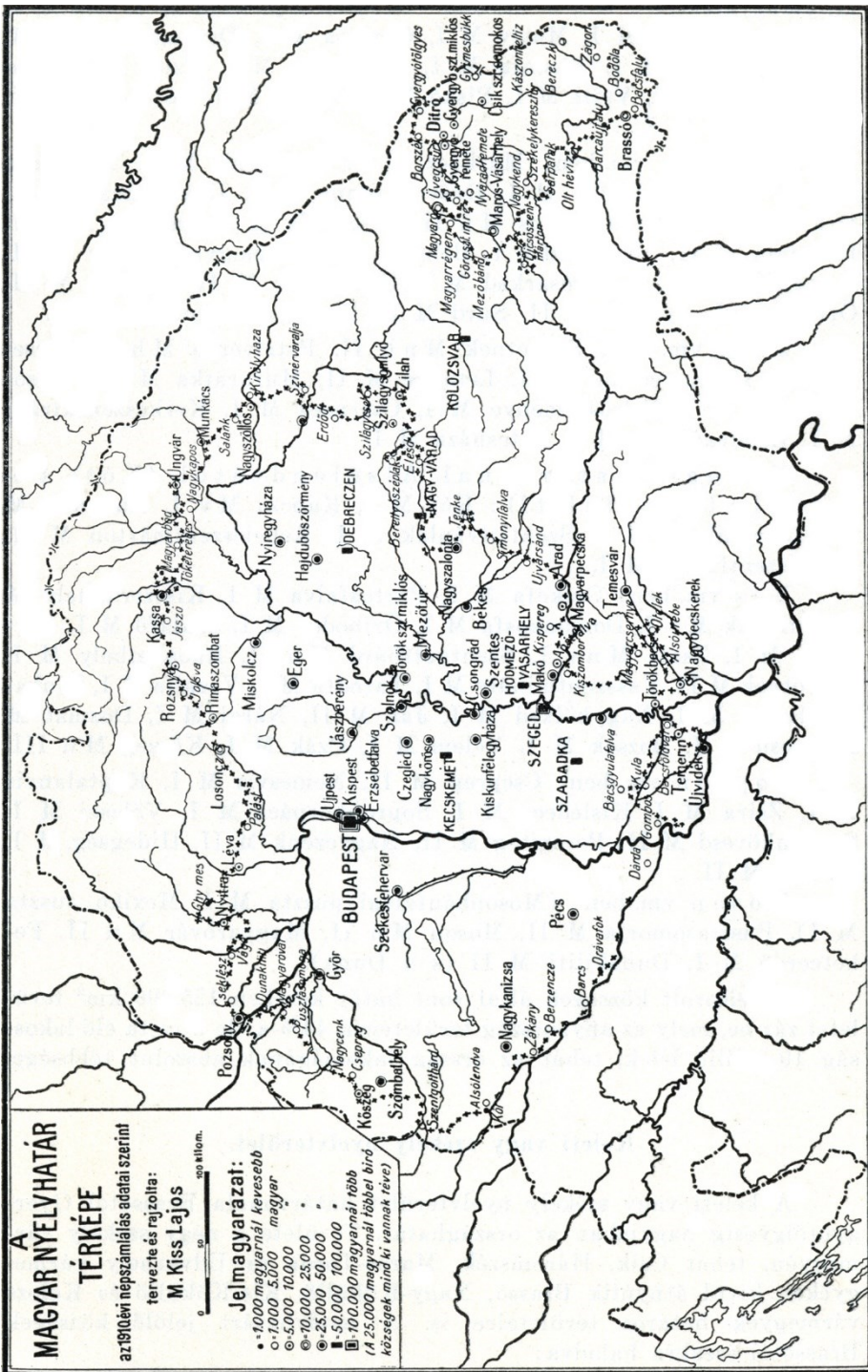
Marjalaki Kiss Lajos tudós tanár volt: a tanítás, az érték közvetítés mellett tudományos kutató-, értékalkotó munkát is végzett. Tudományos kutatómunkáját a főiskolai évei alatt (1910–1913) kezdte, majd az első munkahelyén, Abrudbányán folytatta, igénybe véve a megyeszékhely, Gyulafehérvár és az ősi iskolaváros, Nagyenyed könyvtárát és levéltárát. A többségében (=58%) román népességű kisvárosban – a tanári munkájához szükséges helytörténet és környezetföldrajz mellett – a Kárpát-medence demográfiai, etnikai és vallásföldrajzi kérdéseivel foglalkozott. Kutató munkájának első eredménye, a magyar nyelvhatárról írt tanulmánya és térképe 1915-ben a Magyar Földrajzi Társaság folyóiratában, a Földrajzi Közleményekben jelent meg (*a magyar nyelvhatár térképe az 1910. évi népszámlálás adatai szerint – 181. o.*).

Miskolcra kerülve a munkahelyi feladatainak ellátása mellett elsősorban helytörténetírással és a magyar nép eredetével foglalkozott. Az idő tájt a város és környéke természet- és társadalomtudományi vizsgálatával a középiskolai és jogakadémiai tanárok foglalkoztak. A Borsod-Miskolci Múzeum történetének ebben a szakaszában még nem tekinthető tudományos műhelynek, annak ellenére, hogy az ott dolgozó néhány munkatárs – a gyűjteményfejlesztés és tárlatvezetés mellett – lokális és mikroregionális kutatómunkát is végzett (*Dobrossy 2007*). Marjalaki Kiss Lajos hamar kiépítette kapcsolatait a múzeummal, a városi és megyei levéltárral, továbbá a helyi tudományművelőkkel, írókkal és kultúra-közvetítőkkel.

Csorba Csaba történész-levéltárigazgató szerint, már az 1920-as években „kialakult Marjalaki Kiss Lajos történészi munkásságának két fő vonulata, a *történeti földrajz (topográfia)* és a *történeti statisztika*” (*Csorba 1987*).

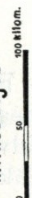
Marjalaki Kiss Lajos Miskolc történetének egy-egy időkeresztmetszetét tárta fel. A várostörténeti műveiben az ember lakóhely- és élettér-kialakító folyamatát, a létfenntartási tevékenység működését és a gazdasági szerkezetváltozásokat jeleníti meg. A „Miskolc földje és népe (1929)” című tanulmányában a történelmi fejlődésfolyamat – gazdasági tevékenységre koncentráció – szakaszait határozta meg, melyet ma is elfogadható, időtálló alkotásnak tekinthetünk. „Marjalaki Kiss Lajos olyan komplex módszerrel dolgozott, amely még a mai történész generáció számára is mintaszerű” – ezt a megállapítást is *Csorba Csabától* idézem (1987).

A lokális vagy kistérségi folyamat elemző és rendszerező vizsgálatai értékes építőelemeivé váltak a rendszerváltozás után megvalósuló várostörténeti szintézisnek. Az egyes témakörök vagy fejlődésszakaszok leírásával foglalkozó tanulmányai, mint alapvető forrásművek beépültek a *Dobrossy István* által szerkesztett Miskolc város monográfia-sorozatába (1996–2007) és egyéb, lokális és regionális művekbe.

A
MAGYAR NYELVHATÁR
TÉRKÉPE

tervezte és rajzolta:
M. Kiss Lajos

Jelmagyarozat:

- 1000 magyarjánál kevesebb
 - 1000 5000 magyar
 - ◎ 5000 10000
 - ◐ 10 000 25 000
 - ◑ 25 000 50 000
 - ◒ 50 000 100 000
 - ◓ 100 000 magyarjánál több
- (A 25.000 magyarjánál többel bíró községek mind ki vannak téve.)

A magyar nép eredetével foglalkozó, a Nyugat c. folyóiratban (1930) és más periodikákban közölt tanulmányaival a kettős honfoglalás elméletének egyik – időben nem az első – megalapozója. Legfontosabbnak vélt megállapítása, miszerint a szarmata kortól kezdődően folyamatosan magyar csoportok lakták a Kárpát-medencét, nem nyert igazolást. Révész László szerint Marjalaki Kiss Lajos munkásságának ezt a szegmensét csak úgy tudjuk reálisan értékelni, ha megállapításait a kor tudásszintjéhez, a régészet és a történelemtudomány akkori eredményeihez mérjük (Révész 1987).

Marjalaki Kiss Lajos érdeklődése és kutatómunkája a néprajzra is kiterjedt. Bátky Zsigmond felkérésére – több kutatóponton végzett helyszíni vizsgálatai és levéltári források alapján – megírta a Sajó népi halászata c. tanulmányát, mely 1931-ben a Magyar Néprajzi Társaság Ethnographia c. folyóiratában jelent meg. Talán ennek is köszönhető, hogy Marjalaki Kiss Lajost az akkoriban szerveződő-megalakuló antropogeográfiai szakosztályba felvették, később a Néprajzi Társaság levelező és vidéki választmányának tagjává választották. Az antropogeográfiai szakosztályban olyan híres tudósok tevékenykedtek, mint pl. Bibó István, Bátky Zsigmond, Györffy István, Hézsér Aurél, Kogutowicz Károly és Visky Károly (Mann 1987).

*Marjalaki Kiss Lajos 1962-ben
(Frisnyák S. felvétele)*

Az emberföldrajz, mely a természeti környezet (a geotényezők összessége) és az emberi tevékenység hatás- és kölcsönhatásrendszerét vizsgálta, az 1930-as években élte virágkorát. Az emberföldrajzi szemlélet és módszer alkalmazása Marjalaki Kiss Lajos tudományos munkásságában és földrajztankönyveiben is fellelhető.

Marjalaki Kiss Lajos település- (város-) történeti műveiben az emberi tevékenységek táji megjelenítésében – a levéltári források mellett – meghatározó jelentőségűek a helyszíni vizsgálatai is. Tanári zsebkönyveiből is tudjuk, hogy Miskolcra kerülése után megkezdte a város és környéke terepbejárását. 1920-ban, amikor a Nagysánc és a tapolcai Leányvár régészeti vizsgálatát végezte, már néhány tanítványát is magával vitte (nevüket a tanári

zsebkönyvében megörökítette)². Régészeti munkásságának legjelentősebb eredménye a Mezőnyéken 1923-ban feltárt avar temető.

Marjalaki Kiss Lajos tanári és több szakterületre kiterjedő tudományos kutatómunkája folyamatosan együtt haladt. Az 1948-as politikai rendszerváltozás után a progresszív szellemi alkotóköröket, értelmiségi tömörüléseket felszámolták. Marjalaki Kiss Lajos átmenetileg magára maradt, de magányos kutatóként folytatta levéltári forrásfeltáró munkáját, közlési lehetőségek nélkül is.

1956-ban *H. Szabó Béla*, a Borsodi Szemle alapító szerkesztője, 1957-ben *Komáromy József* – az akkor már meghatározó jelentőségű kutatóközpont, a Herman Ottó Múzeum igazgatója – a publikálási lehetőségek biztosításával egy új alkotókorszakot nyitott meg Marjalaki Kiss Lajos életében. Sajnos, az új alkotói életszakasz csak az 1960-as évek közepéig terjedt. Marjalaki Kiss Lajos hosszan tartó betegség után, 1972. május 1-én halt meg.

Megközelítően mintegy kétszáz tudományos és ismeretterjesztő közleménye jelent meg a helyi monográfiákban, tudományos évkönyvekben, regionális folyóiratokban és napilapokban (*Kis 1987, Székelyné 1987*). Nagyobb összefoglalásra, szintézis alkotásra – a megjelentetés feltételeinek hiánya miatt – nem vállalkozott.

*Marjalaki Kiss Lajos sírja
az avasi temetőben*

Közéleti tevékenysége

Marjalaki Kiss Lajos Miskolc kulturális közéletében is aktív szerepet vállalt. Az 1920-as évektől kezdődően a Borsod-Miskolci Múzeumban, a Lévay József Közművelődési Egyesületben, a református egyházban, 1946-tól 1948-ig a Szabadművelődési Felügyelőségben, 1953-tól a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat történettudományi szakosztályában tevékenykedett: tisztségeket látott

² Marjalaki Kiss Lajos tanári zsebkönyveit és a polgári iskolai tankönyveit a tudós leánya, M. Kiss Júlia gimnáziumi tanár 1972-ben nekem ajándékozta. Az értékes információkat tartalmazó tanári zsebkönyveket (összesen 36 db-ot) 2017. december 12-én a miskolci Herman Ottó Múzeumnak adományoztam (F.S.).

el, kutatási eredményeiről előadásokat tartott (*Deák* 1988). A tudományos egyesületek nagyrendezvényein és vándorgyűlésein is szívesen vállalt előadást Miskolcra vagy Borsod vármegyéről. 1927-ben Cholnoky Jenő (1870–1950) felkérésére a Nemzetközi Barlangkutató Kongresszus résztvevőinek miskolci tanulmányútján az Avas régészeti-történelmi emlékeit mutatta be és tartott német nyelvű városismertető előadást (*Frisnyák* 1964). Kiterjedt és magas színvonalú tudományos ismeretterjesztő tevékenységét Bugát Pál és Herman Ottó emlékéremmel ismerték el.

Támogatta a Magyar Földrajzi Társaság helyi tagozatát és a Borsodi Földrajzi Évkönyv-sorozat szerkesztőit előadások és tanulmányírások vállalásával és ami legtöbbet jelentett, a tanácsaival is.

Összegezőképpen megállapítható, hogy *Marjalaki Kiss Lajos munkássága szervesen beépült a honi földrajztudomány és Miskolc város oktatás- és tudománytörténetébe.*

Marjalaki Kiss Lajos munkássága (az iskolában megismert szakmaszeretete és hivatástudata) meghatározó volt gondolkodásomra, pályaválasztásomra, életvitelemre és egész szakmai tevékenységemre. Szerencsés voltam, mert ez a hatás nem korlátozódott az iskolaévekre, pályakezdőként – együtt munkálkodva Miskolc város tudományos közéletében – ismét igen közeli kapcsolatba kerültem nagy tanítómesteremhez. S ez az emberi közelség olyan maradandó élmény és erőforrás, melynek hatása az idő haladtával sem csökken.

Irodalom

- BEKES D. (1972): Elhunyt Marjalaki Kiss Lajos. *Napjaink*, 11. 6. 4.
- BODGÁL F. (1972): Elhunyt Marjalaki Kiss Lajos. *Északmagyarország*, 28. 102. 5.
- CSORBA Cs. (1988): Marjalaki Kiss Lajos Miskolc város történetének kutatója. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. Miskolc, 49–53.
- DEÁK G. (1988): Marjalaki Kiss Lajos, a tanár és kapcsolata a református egyházzal. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. Miskolc, 54–59.
- DOBROSSY I. (1988): Marjalaki Kiss Lajos szellemi hagyatéka. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. Miskolc, 65–67.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- FRISNYÁK S. (1959): Marjalaki Kiss Lajos földrajzi munkássága. *Borsodi Szemle* 3. 1. 67–69.
- FRISNYÁK S. (1962): 75 éves Marjalaki Kiss Lajos. *Északmagyarország*, 1962. december 18.
- FRISNYÁK S. (1964a): Marjalaki Kiss Lajos kitüntetése. *Borsodi Földrajzi Évkönyv* 5. 128–130.
- FRISNYÁK S. (1964b): Adatok a bükki barlangkutató történetéhez. *Borsodi Szemle* 8. 2. 92.
- FRISNYÁK S. (1972): Marjalaki Kiss Lajos (1887–1972). *Földrajzi Közlemények*, 96. 4. 356.
- FRISNYÁK S. (1972): Marjalaki Kiss Lajos (1887–1972). *Földrajztanítás*, 15. 4–5. 144.

- FRISNYÁK S. (1988): Marjalaki Kiss Lajos, a tanár és földrajzi tankönyvíró. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. Miskolc, 60–64.
- FRISNYÁK S. (2015): Geográfus életrajzok. Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez. Nyíregyháza.
- FRISNYÁK S. (szerk.) (2003): Udvarhelyi Kendoff Károly életműve. Nyíregyháza.
- KIS JÓZSEFNÉ (1987): Marjalaki Kiss Lajos (1887–1972) műveinek válogatott bibliográfiája és Móricz Zsigmondtól kapott levelei. Miskolc Városi Könyvtár Lévay József Könyvtára. Miskolc.
- MANN VIKTORNÉ (1987): Marjalaki Kiss Lajos tudományos tevékenysége levelezéseinek tükrében. In: Dobrossy I. (szerk.) Miskolci Várostörténeti Közlemények 1. Miskolc, 7–37.
- RÉVÉSZ L. (1988): Marjalaki Kiss Lajos régészeti tevékenysége. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. Miskolc, 44–47.
- SZABÓ BÉLA, H. (1972): Marjalaki Kiss Lajos életműve. Borsodi Szemle 17. 2. 62–69.
- SZÉKELYNÉ FORINTOS J. (1987): Kéziratok a Herman Ottó Múzeum Gyűjteményében. In: Dobrossy I. (szerk.) Miskolci Várostörténeti Közlemények 1. Miskolc, 222–234.
- SZÉKELYNÉ FORINTOS J. (1987): Marjalaki Kiss Lajoshoz írt tudománytörténeti jelentőségű levelek a Herman Ottó Múzeum Gyűjteményében. In: *Dobrossy I.* (szerk.) Miskolci Várostörténeti Közlemények 1. Miskolc, 235–244.
- UDVARHELYI K. – GÖCSEI I. (1973): Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ZIMÁNYI K. (1987): Marjalaki Kiss Lajos nyomtatásban megjelent munkái. In: Dobrossy I. (szerk.) Miskolci Várostörténeti Közlemények 1. Miskolc, 206–221.

A 70 ÉVES TAR KÁROLY PROFESSZOR KÖSZÖNTÉSE

KÓKAI SÁNDOR

Dr. Tar Károly habilitált egyetemi tanár 2017. október 27-én töltötte be hetvenedik életévét. Felsőoktatási tevékenysége és tudományos alkotó munkája két intézményhez, az alma matert is jelentő Debreceni Egyetemhez (1971–2010) és a Nyíregyházi Főiskolához (2010–2013) kötődik. Gazdag életműve maradandóan beépült tudományterületének (meteorológia) hazai történetébe és a két foglalkoztató intézmény történetébe is. Értékalkotó és -közvetítő tevékenységét Gál András kutató tanár tudománytörténeti könyvében részletes ismerteti¹, így a köszöntő írásomban eddigi életútjának csak a legfontosabb eredményeit foglalom össze, a nyíregyházi évekre koncentrálva.

Tar Károly 1947-ben született Kunhegyesen. Középiskolai tanulmányait Karcagon végezte, majd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett matematika-fizika szakos tanári diplomát (1971), később az Eötvös Egyetem levelező tagozatán pedig meteorológus képzettséget (1978).

Dr. Justyák János (1929–2012) professzor meghívására 1971-ben az egyetem Meteorológiai Tanszékére került, ahol előbb tanársegéd, 1978-tól adjunktus, 1989-től egyetemi docensként tanított, majd 1991-től 2010-ig több ciklusban tanszékvezető és a Földtudományi Intézet igazgatója. A Meteorológiai Tanszéken a szaktudományi tárgyak oktatása mellett számítástechnikával és egy olyan matematikai modell kidolgozásával foglalkozott, amellyel megközelíthetően meghatározható a lejtős felszínek sugárzásbevétele. 1986-ban a „Magyarország szélklímájának komplex statisztikai elemzése” c. disszertációjával kandidátusi

¹ Gál András szerk. (2012) A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, a szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 183-189. További adatok: Tóth Tamás – Biróné Kircsi Andrea szerk. (2007) Kedvező széllel Kunhegyestől Debrecenig. Tiszteletkötet dr. Tar Károly 60. születésnapjára. Debreceni Egyetem Meteorológiai Tanszék, Debrecen, pp. 9–35., Kókai Sándor szerk. (2016) A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza, pp. 79–81.

minősítést szerzett, majd kutatási programjaként az éghajlatváltozás, a globális felmelegedés magyarországi szélmező statisztikai szerkezetére gyakorolt hatását vizsgálta. A szélklimatológia témakörében elért eredményeit 1997-ben a habilitációs értekezésében foglalta össze.

Rendszeres szereplője volt a hazai és nemzetközi konferenciáknak. Intézetvezető és a szakmai tudományos társaságok tisztségviselőjeként maga is rangos nemzetközi konferenciákat szervezett. Tudományos közéleti tevékenységének jelentős része a Magyar Szélenergia Társasághoz kapcsolódik, amelynek alapító tagja, 2001-ig elnöke és a mai napig alelnöke. Kiemelkedő oktató, tudományos kutató és tudományszervező tevékenységét rangos kitüntetésekkel, díjak adományozásával ismerték el (pl. a Szádeczky Kardos Elemér Díj /1991/, a Széchenyi Professzori Ösztöndíj /1999–2002/, a Nagyvárad Egyetem díszdoktora /2007/, Arany Katedra Díj /2011/, Egyetemi magántanár /2013/ stb.).

2010-ben, amikor dr. Tar Károly intézetigazgatót nyugdíjazták, a törvények adta lehetőségünkkel élve, meghívtuk a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézetébe. Nyíregyházi szerepvállalása számunkra nagy nyereségként értékelhető, része annak az 1970-es években kezdődő együttműködésnek, amely a két felsőoktatási intézmény, az egyetem és a főiskola geográfusai között kialakult és a jelenben is folytatódik. Tar Károly intézetünkben egyetemi docensi beosztásban tanított, a graduális képzésben éghajlattant, a megújuló energiaforrásokat, Magyarország éghajlatát, és a földtudományi alapismereteket.

Korábbi kutatási témáit – és azzal összefüggő hazai és nemzetközi kapcsolatait – továbbra is folytatta és kérésünkre segítette az intézet regionális kutatási projektjét. Intézetünk a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék természet- és társadalomföldrajzi, terület és településfejlesztési kutatásai mellett több évtizede foglalkozik a Zempléni-hegység és környéke tájföldrajzával és történeti geográfiájával. Tar professzor értékes tanulmányokkal gazdagította az intézet e tárgy körben folytatott értékfeltáró és -közvetítő munkáját. Így pl. a 2009-ben elnyert OTKA pályázat keretében, az általa megszervezett és irányított debreceni kutatócsoport a Hernád-völgy társadalmi-gazdasági és éghajlati adottságait vizsgálta azzal a céllal, hogy az említett tényezőcsoport milyen mértékben segíti elő vagy gátolja a szél- és napenergia, valamint a biomassa energetikai hasznosítását. Kutatócsoportjának legfontosabb eredményeit, a Hernád-völgy megújuló energiaforrásokra alapozott energiatermelésének feltételeit és lehetőségeit (egy záró-konferencia anyagaként) önálló kötetben publikálták.² „A magyarországi Hernád-völgy” című, intézetünk kiadásában 2011-ben megjelent könyvben Tar Károly „A Hernád-völgy szélenergiája” címmel írt tanulmányt. A „Szikszó földrajza” (2016) c. kismonográfia éghajlati fejezetének megírását is magára vállalta, sok adattal és információval kiegészítve az előbb hivatkozott művet. 2012-ben a

² Lázár István szerk. (2012) A megújuló energiaforrások hasznosításának természeti, társadalmi és gazdasági lehetőségei a Hernád-völgyben. Debreceni Egyetem Meteorológiai Tanszéke, Debreceni Akadémiai Bizottság, Debrecen.

Tokaj-hegyaljai történeti borvidék teljes területét a Nemzeti Erőforrások Minisztériuma történeti tájjá nyilvánította. S erre az alkalomra – korábbi kutatómunkánk eredményeit összegzően – egy gyűjteményes kötetet jelentettünk meg „Tokaj-hegyaljai borvidék – Hazánk első történeti tája” címmel. A kötet egyik legértékesebb, a gyakorlat számára is felhasználható fejezetét Tar Károly írta „A Tokaj-hegyaljai borvidék mezo- és mikroklímája” címmel. Nyíregyházi működéséhez kapcsolódik tanítómesterének, dr. Justyák János egyetemi tanár életművének összefoglalása, mely a Zempléni-hegység és a szomszédos mikrorégiók tudománytörténetét tárgyaló kötetben jelent meg.³ Mindezekon kívül tanácsaival és szakmai kapcsolatépítéssel segítette az intézet fiatal oktatóinak tudományos munkáját, előadásaival a Nyírségi Földrajzi Napok évenként ismétlődő rendezvénysorozatát. A Magyar Meteorológiai Társaság helyi tagozatának elnökeként magára vállalta a nyíregyházi kis konferenciák és szimpóziumok szervezését-rendezését.

2013-ban – a nyugdíjasok főállásban történő alkalmazását megszüntető törvényi előírások – nem tették lehetővé Tar Károly professzor további foglalkoztatását. Tar Károly később sem szakadt el intézetünktől, néhány évig óraadóként, majd ingyenmunkásként is részt vett az intézet oktató és tudományos tevékenységében. Hatalmas életműve és annak részeként a nyíregyházi összteljesítménye maradandóan beépült a honi meteorológia és földrajztudomány történetébe és a Turizmus és Földrajztudományi Intézet históriájába is.

Hetvenedik születésnapja alkalmából – kissé megkésve – jó egészséget, boldogságot, tudományos alkotó munkájához további sikert kívánunk.

Isten éltesse!

³ Gál A. id. mű, pp. 123–131.

GÁL ANDRÁS TÁJFÖLDRAJZI ÉS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

BOROS LÁSZLÓ

Gál András kutató tanár és gimnáziumi igazgató munkásságáról a hatvanadik születésnapja alkalmából megjelent tiszteletkötetben (2015) Takács Péter írt egy összefoglaló, tevékenységi körének minden fontosabb részére kiterjedő tanulmányt. Az abban felvázolt tevékenységek folyamatosságában 2018 őszén változás történik: nyugdíjazásával munkásságának egyik meghatározó eleme, oktató-nevelő, intézményvezető és intézményfejlesztő tevékenysége befejeződik, és sajnálatosan ezzel összefüggésben nem tudja tovább folytatni azt az intézményi háttérrel igénylő tudomány- és konferenciaszervező munkáját sem, amely 2001-től több mint másfél évtizeden át országosan elismert, magasra értékelt tevékenysége volt. Ugyanakkor szándéka szerint életművének egy másik meghatározó területét, a Tokaj-Hegyaljára és a környező kistérségekre koncentrálódó tájfeldrajzi és történeti földrajzi kutatómunkáját folytatni fogja, remélhetően még nagyobb intenzitással. Jelen kötetben a rendezvénysorozat eredményeit, tudománytörténeti jelentőségét is ismertetve tájkatató, kutatástörténeti és tudománysszervező munkáját vázoló fel, mások – köztük Frisnyák Sándor (2015) és Kókai Sándor (2016) – értékelő véleményét is figyelembe véve.

Gál András már főiskolai évei alatt elhatározta, hogy elsődlegesen megfogalmazott életcélját, a tanítást összekapcsolja Szerencs és környéke, majd Tokaj-Hegyalja teljes területére kiterjedő tájfeldrajzi és történeti földrajzi kutatómunkával. Ebben az elhatározásában a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszékén folyó régiókatató, az értékkutatás és értékközvetítés jelentette számára a követendő példát. Általános iskolai tanári oklevelének megszerzése és néhány évi gyakorlati tapasztalatgyűjtés után szakmai-mesterségbeli tudása elmélyítése érdekében a szegedi egyetemen folytatta tanulmányait. Mindkét diplomamunkáját (1978, 1982) a tokaj-hegyaljai szőlő- és borgazdaság témaköréből írta. Gimnáziumi tanárként

végzett tájkatató munkáját azonban némileg fékeztek az iskolai tevékenységek, különösen az igazgatóhelyettesi, majd igazgatói feladatok kötötték le jelentős mértékben energiáit, ennek ellenére legnagyobb elfoglaltságai idején is folytatta környezetföldrajzi vizsgálatait a tájhasználat térbeli szerkezetére, különösen Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztő övezetére összpontosítva. A könyvészeti, térképészeti és statisztikai forrásokból összegyűjtött adatok és a terepbejárások tapasztalatai alapján elérkezettnek látta az időt vizsgálatai összegzésére. Ám pályája ezen szakaszában rádöbbsent arra, hogy kisvárosi kutatóként mentor és együttműködő társak nélkül nem tudja megvalósítani tudományos célkitűzéseit. Ezért 2000-ben felkereste Frisnyák Sándort, egykori professzorát, hogy segítségét kérje hosszú távú terveinek megvalósításához. Frisnyák Sándor – ismerve tanítványának szakmai tudását, tehetségét, kitűnő szervező és kapcsolatépítő képességét – örömmel fogadta, tanácsokkal látta el és felajánlotta közreműködését. Mindenekelőtt javasolta a Hegyalja (majd később az érintkező mezo- és mikro régiók, a Zempléni-hegység, a Taktaköz, Bodrogek és a Hernád-völgy) tudományos feltárásával foglalkozó kutatócsoport megszervezését, kiskonferenciák és szimpóziumok rendezését, a kutatási eredmények – pályázati lehetőségek felhasználásával – történő megjelentetését. Fontosnak tartotta azt is, hogy Gál András mielőbb szerezzen doktori fokozatot, ami közös tervük megvalósításának, a tudományszervező tevékenységnek egyik alapvető feltétele.

A szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium

Frisnyák Sándornak már korábban is volt olyan törekvése, hogy a tanszékéhez kötődően létesítsen egy – a Hegyaljával és a környező kistérségekkel foglalkozó – kutatócsoportot, felvállalva azokat a témaköröket, amelyekkel a régióban működő levéltárosok és muzeológusok nem foglalkoznak. Erre először 1988. október 27-én Tokajban egy tudományos konferencián tett javaslatot, emellett elsőként kezdeményezte a történelmi borvidék világörökség részévé nyilvánításának helyi kérelmezését. 1989. augusztus 24-én a hegyaljai településszövetség abaújszántói közgyűlésén mindkét javaslatát megismételte, de akkor még eredmény nélkül. (Megjegyzendő, hogy jóval később, 2016-ban Frisnyák Sándor e kezdeményezését és az előkészítésben nyújtott segítségét Tokaj város kulturális díja adományozásával ismerték el.) A zempléni régió kutatási tevékenységeinek összefogására tett javaslatához egyre többen csatlakoztak, felmerült egy tudományos konferencia megszervezése is, és Gál András vállalta, hogy gimnáziuma e konferencia házigazdája lesz. Az első rendezvényre 2001-ben sor is került, sikere nyomán a kezdeményezés konferenciasorozattá alakult, és ezzel a tanítvány nemcsak mesterének korábbi terveit valósította meg, hanem az elkövetkező közel két évtized tudományos szervező munkássága életműve fontos részévé vált, amivel komoly szakmai elismertséget ért el. Ez utóbbit tükrözi, hogy pedagógiai és szakmai munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el: Miniszteri Dicséret (1984, 2010, 2013), Belügyminisztériumi Aranygyűrű (1995), MTA pedagógus kutatói pályadíj (2003), Magyar Köztársasági Arany Érdemkereszt (2006), Lónyay Menyhért-díj (2007), Pro Geographia (2007), Pro Urbe Szerencs (2008), Teleki Blanka-díj (2009), Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés Pedagógiai Díja (2012), Bonis Bona Díj (2014) és Apáczai Csere János-díj (2014).

Előrehaladását, szakmai fejlődését, a tájféldrajzi konferenciasorozat sikeres megvalósítását szaktudományunk tanszékei, tudományos műhelyei és élvonalbeli tudósai segítették, egyrészt tanácsadással, írásainak lektorálásával és megjelentetésével, másrészt előadások és tanulmányírások vállalásával. Támogatói közül sokat segítette a magyar geográfia két kiemelkedő egyénisége, Marosi Sándor (1929–2009) akadémikus és Tóth József (1940–2013) egyetemi tanár, korábbi rektor, akik a konferenciákon való jelenlétükkel és szerepvállalásukkal növelték a rendezvénysorozat és az azok anyagát közlő tanulmánygyűjtemények szakmai elismertségét.

Gál András tudományos munkássága két – időben összekapcsolódó – részterületre, a *tájféldrajzi és történelmi földrajzi kutatói* és a *tudományszervezői (konferenciarendezői és könyvszerkesztői)* tevékenységre különíthető el. Kutató munkájának színtere kezdetben Szerencs és környéke volt, majd Tokaj-Hegyalja, a Zempléni-hegység és az Alsó-Hernád-völgy lett. A Hegyalja történelmi földrajzával foglalkozó tanulmányai elsősorban a szőlő- és borgazdaságra összpontosulnak, építve az elődök és kortársak természet-, népesség-, település- és gazdaságföldrajzi eredményeire is. Művei egyrészt időkeresztmetszetek, amelyek egy vagy több idősíkot jelenítenek meg, másrészt teljes fejlődési (változási)

folyamatot ábrázolnak. Az utóbbihoz sorolható doktori (PhD) értekezése (2003) is, amely a hegyaljai történeti borvidék teljes időmetszete, a nyomon követhető kezdetektől napjainkig terjedően.

Tokaj-Hegyaljáról és környékéről írt tanulmányainak tematikája meglehetősen változatos. Csak néhány témát említve pl. foglalkozott a szerencsi cukorgyár történetével, a hegyaljai borpincék geográfiai vizsgálatával, az Alsó-Hernád-völgy vízenergia-hasznosításával, a Zempléni-hegység egyházi műemlékeivel, a gönci esperesi kerület 1851–2011 közötti etnikai és vallásföldrajzi sajátosságai-
val és más egyéb kérdésekkel. Érdekességgént említhető, hogy egy kisebb kutatócsoport tagjaként a fő kutatási témájától és annak térbeli keretétől teljesen elkülönülő mezo- és mikroklíma-vizsgálatokkal, valamint a magyarországi városok és megyék környezetminőségi értékelésével is foglalkozott, többnyire azért, hogy a sajátjától eltérő kutatómódszertannal is megismerkedjen. A Hegyaljával foglalkozó, részben társszerzőkkel írt dolgozataiban a táj, a természeti erőforrások használatát és időbeli változásait elemezve rendre megemlíti, hogy vissza kellene térni a hagyományos, az agroökológiai feltételeknek megfelelő tájgazdálkodásra. A hegyaljai bortermelő falvak és mezővárosok magassági szintekhez kapcsolódó egykori tájszerkezete ugyanis a filoxéravész és az ármentesítés hatására jelentősen átalakult, amit tovább rontott a pártállami diktatúra elhibázott gazdaságpolitikája, főként az a szakmaiatlan döntés, aminek eredményeként a szőlőtermesztő terület a hegylábtelekről az alacsony térszínekre, az ún. szoknya-területekre helyeződött át.

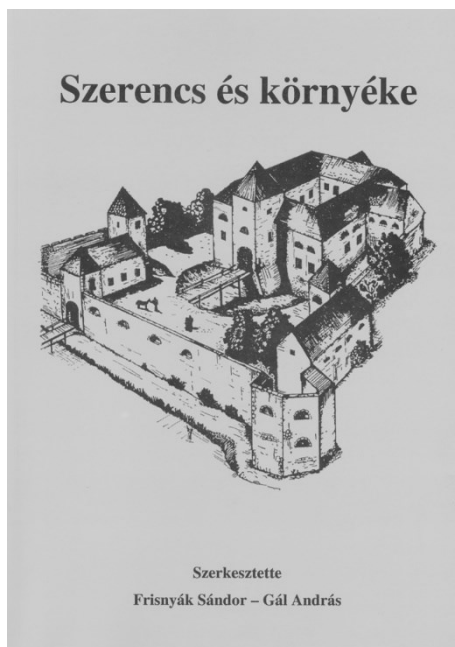
Geográfussá fejlődésében kiemelkedő jelentőségűek voltak külföldi (részben az Akadémia által is támogatott expedíciós jellegű) tanulmányútjain szerzett tapasztalatok. Pályakezdő éveitől napjainkig öt kontinens százhat országában járt. Első nagy útján, 1990-ben, majd a következő években a szegedi egyetem Makra László vezette kutatócsoportjának tagjaként összesen hat hónapot töltött Kínában, ahol a kutatási mintaterületeken végzett műszeres vizsgálatokon kívül oktató- és ismeretterjesztő filmeket is készített. Hazatérve a tanulmányút szakmai eredményeit is felvázolva, az élményekre koncentrálnak Makra Lászlóval közösen a nagyközönségnek szóló, nagy sikerű könyvet is írt Kínáról. Későbbi jelentősebb tanulmányútjainak úti céljai Délkelet-Ázsia (1995, 1998), Brazília (2000), Tajvan (2001), Hongkong és Macau (2002), India (2003), Mexikó (2004), Portugália (2007), az USA (2010, 2011), Kanada (2012), Kenya (2012, 2014, 2016), valamint Ausztrália és Új-Zéland (2013) voltak.

Munkásságának másik fő területe a tudományszervezés, ezen belül a fokozatosan országos hírűvé vált tájfeldrajzi konferenciák megrendezése és az előadások anyagából gyűjteményes kötetek szerkesztése és megjelentetése lett. A konferenciák 2009-ig döntő mértékben a Zempléni-hegység és környéke természet-, gazdaság- és történeti földrajzát elemezték az új kutatási eredmények alapján. A történeti földrajz, mint szintetizáló tudomány az emberi tevékenységek tájban meghatározó folyamatait, a kultúrtáj kialakulását és a tevékenységi rendszerek

működését vizsgálja, hosszú távú hatásaival; ebből következően a tájföldrajzi konferenciák is egyre inkább interdiszciplináris jellegűvé formálódtak, fórumot biztosítva a régészek, történészek, néprajzkutatók, geográfusok és egyéb tudományszakok művelői számára. Marosi Sándor javaslatára 2009-től – a helyi és mikro földrajzi témák további fenntartása mellett – az előadások keretét kiterjesztették térben a Kárpát-medencére, időben a honfoglalás korától napjainkig terjedően. A kezdetektől a 2018-as záró rendezvényig közel négyszáz tudományos előadás anyaga jelent meg az általa és Frisnyák Sándor által szerkesztett könyvsorozatban, főként a tájakhoz, illetve a konferenciák más témaköreire kapcsolódó elméleti és tudománytörténeti vizsgálatokról, nagyjából fele-fele arányban a zempléni régióról, illetve a Kárpát-medence egyéb részeiről. Összességében hatalmas mennyiségű tudományos ismeret, jelentős mértékű új kutatási eredmény halmozódott fel ezekben a kötetekben. A természetföldrajzi-tájökológiai vizsgálatok és a gazdasági tevékenység múltbeli állapotának rekonstruálása tanulságokkal is szolgál település- és területfejlesztési tervek kimunkálásához, a fenntartható fejlődés megalapozásához.

A tájföldrajzi konferenciák megrendezése mindig nagy szervezőmunkát igényelt, szerencsére ebben társrendezők is közreműködtek, elsősorban a Nyíregyházi Egyetem (illetve a jogelőd Főiskola), a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, és újabban az Akadémia Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottságának Történeti Földrajzi Albizottsága. A rendezvények anyagi alapjait – a résztvevők étkezés- és szállásköltségeit és a konferenciakötetek nyomdai költségeit – a városban és a kistérségben élő tudomány- és kultúraszerezető szponzorok segítségével Gál András teremtette elő; ez is szinte egyedülálló a hazai tudományos konferenciák 21. századi történetében.

A magyar földrajz szerencsi műhelyének teljesítményét az egyéni kutatások és rendezvények tudásgazdagító eredményei mellett az itt szerveződő alkotó kollektívák egyéb teljesítménye is dicséri. Ezek eredményei pl. a Szerencs városról készült monográfia (Frisnyák S. – Gál A. 2005), a Zempléni-hegység és környéke kutatástörténetét feldolgozó két

A 2001-es szerencsi konferencia előadásait tartalmazó kötet borítója

kötet (Gál A. 2012, 2015), és nem utolsósorban hazánk első tájföldrajzi lexikona a Zempléni-hegységről (Frisnyák S. – Gál A. – Horváth G. 2009). A lexikon negyven szerző (szócikkíró) több mint hároméves munkájának eredménye. S ezekben a művekben is kiemelkedő Gál András szerepvállalása, az abaúji–zempléni tájakra vonatkozó tudományos ismeretek gazdagítása.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Gál András hegyaljai tájföldrajzi és történeti földrajzi kutatómunkája, valamint azzal összekapcsolódó tudomány-szervező tevékenysége igen jelentős teljesítmény, amely maradandóan beépült Szerencs város és a mikrorégió tudománytörténetébe. Kívánom, hogy tájtörténeti kutatómunkája sikeresen folytatódjon és műveinek összegző feldolgozásával megalkossa a tervében szereplő új szintézist, Tokaj-Hegyalja történeti földrajzának összefoglaló feldolgozását.

A köszöntésben említett könyvek és tanulmányok

- FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. (szerk.) (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza–Szerencs. 446 p.
- FRISNYÁK S. (2015): Dr. Gál András tájtörténeti kutatómunkája. In: Kókai S. – Boros L. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencs–Nyíregyháza. pp. 49–52.
- GÁL A. (szerk.) (2012): A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza–Szerencs. 558 p.
- GÁL A. (szerk.) (2015): Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói. Tanulmánygyűjtemény. Szerencs–Nyíregyháza. 253 p.
- KÓKAI S. (szerk.) (2016): A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 176 p.
- MAKRA L. – GÁL A. (1996): A varázslatos Kína. Szerzői magánkiadás. 172 p.
- TAKÁCS P. (2015): Gál András igazgató úr 60 éve. In: Kókai S. – Boros L. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza–Szerencs. pp. 17–33.

ROMSICS IMRE
A KALOCSAI SÁRKÖZ TELEPÜLÉSEI A XI–XVII. SZÁZADBAN
Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 2016. 155 p.

FRISNYÁK SÁNDOR

Romsics Imre új könyvében a Kalocsai Sárköz 11–17. századi *településhelyeit rekonstruálja* levéltári, könyvészeti és kartográfiai források, etimológiai elemzések, illetve régészeti terepbejárások alapján, a retrospektív (logikai visszakövetkeztető) módszert is alkalmazva. Művében a kultúrtáj és annak részeként a *településhelyek lokalizálására* törekszik. A tervszerű – természetismeretre és termelési tapasztalatokra épülő – *helyválasztás megállapításán* kívül nem foglalkozik a korábbi kutatók által már vizsgált táj- (természeti erőforrás-) használat, vagyis az emberi tevékenységi formák ágazati és térbeli rendszerével.

A Kalocsai és a Tolna megyei Sárköz a Duna folyam szabályozásáig természetföldrajzi kistáj- és történeti földrajzi mikrorégióként épült be az alföldi nagyrégió térszerkezetébe. A Kalocsai Sárköz a Duna medrétől keletre az Órjeg mocsárig, illetve a Duna-Tisza közti hordalékkúp-síkság peremvonaláig terjed. Északon a Dunapataj melletti Szelidi-tó, délen Érsekcsanád térsége képezi a határt. A kb. 1050 km² kiterjedésű síkság két szintre tagolható: az állandóan vagy az év nagy részében elöntött alacsony és a megtelepedésre alkalmas magas ártér területére.

Romsics Imre a könyv első fejezetében a kistáj településhálózatát az írott források alapján tárgyalja – három idősíkban: az Árpád-korban, a középkorban és a hódoltság korában. A Kalocsai Sárköz ligeterdős, vízben és legelőföldekben gazdag ártéri síksága megfelelt a honfoglaló magyarság környezetigényének, a nagyállattartó és földművelő életforma folytatásához. S ebből következően a tájegység hamar, talán már a 10–11. században benépesült. Az írott forrásokban fellelt 131 település közül 85 faluhely már bizonyosan létezett az Árpád-korban. A falvak nagy területen szétszórt házak és gazdasági épületek összességéből állott.

A magyar településhálózat Árpád-kori alapszerkezetéhez tartozó sárközi településeket színes, saját szerkesztésű térképen is megjeleníti, külön ábrázolva a középkori, és a közép- és török kori utóélettel rendelkező településeket. Megállapítja azt is, hogy az Árpád-kori települések száma lényegesen nagyobb lehetett, mint amennyi településnevet az oklevelek megőriztek. A természeti környezet, az amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) ártéri síkság – abban a történelmi szakaszban – a helybeliek számára *védelmet*, a szomszédos tájak lakóinak *menedékhelyet* is jelentett. A tatárjárás idején a Duna–Tisza közti homokhátság és a

Bácskai löszöshát települései hatalmas veszteséget szenvedtek. Ugyanakkor a Duna és az Őrjeg mocsár közé zárt – nehezen megközelíthető – Sárközben mindössze csak öt település pusztult el.

A táj- és helytörténeti monográfiák az Árpád-kori Kalocsát helyi és nagytáji centrumként írják le, jelentős egyházközponti és kulturális szerepkörrel. Romsics a korábbi felfogást módosítja, szerinte a Sárközben két *tájszervező központ* létezett, az egyik Kalocsa, a másik a várostól délkeletre fekvő Halom, amelyen királyi udvarház épült. A hatalmi központ körüli domborzati szigetecsoporton a szolgáltató népek falvai alakultak ki.

A középkorban a kistáj korábban lakatlan homokszigetein további 44 új falu keletkezett, így a településállomány a korszak végére 122-re növekedett. A középkori településhálózatról szerkesztett térképen nyomon követhetjük a *települések kialakulását és létezésének időterjedelmét* négy csoportban: (1) középkori, (2) Árpád-kori előzménnyel, (3) Árpád-kori előzménnyel, török kori utóélettel, (4) török kori utóélettel.

A török hódoltság idején a Kalocsai Sárköz peremrészein, valamint a láp- és mocsárvidéken átvezető utak mentén a települések elpusztultak, a Duna mentén, a nehezen elérhető helyeken megmaradtak. A 16–17. században a mikrorégió településállományának 88%-a megsemmisült, lakói elpusztultak vagy elmenekültek. A pusztává vált falvak gazdálkodási tere az újkori települések határába tagolódtak be. Például Dusnok 17 középkori falu határából alakult ki.

A második fejezetben a településeket a földrajzi nevek etimológiája alapján vizsgálja. Fontos megállapítása, hogy az *Árpád-kori településnevek döntő többsége (82%-a) magyar eredetű*. A török (9,5%), szláv (4,5%) és egyéb (4%) eredetű települések – Kalocsa kivételével – a Sárköz peremén helyezkednek el.

A könyv harmadik fejezetében – a már említett módszerek együttes alkalmazásával – az egyes települések helyét határozza meg, felsorolva a fokok, erek, tavak, halmok (göröndök), mélyedések (laposok) és malomhelyek neveit és a települések 66%-ának tengerszint feletti magasság adatait is. A magassági adatokkal is rendelkező 87 település 8 %-a 89–90 m, 79,3%-a 91–94 m és 12,7%-a 95–98 m magas halmokon, platószerű térszíneken helyezkedett el. A települések gazdálkodási tere a felsoroltaknál alacsonyabb, a peremövezetben magasabb területekre is kiterjedt. A magassági adatok nélkül közölt további 44 település-hely adatai is hasonlóak lehetnek, legalábbis erre lehet következtetni a geomorfológiai tényezők alapján. A települések rövid, egyenként egy oldalas leírásában – a könyv alapcélkítkezésének megfelelően – a településhelyek vizsgálatára törekszik, mellőzve a differenciált ártéri (fok-) gazdálkodás ökológiai feltételeinek és összetevőinek – mások által már felvázolt – jellemzését.

Romsics Imre etnográfus múzeumigazgató könyve műfaját tekintve *regionális történeti topográfia*, témája alapján *településtörténet*. Egy hosszú település-fejlődés és egy rövidebb településpusztulás folyamatát elemezve és rendszerezve,

érvényesíti a történeti néprajz és a hisztogeográfia alapkövetelményeit, a genetikai elvet, az oksági kapcsolatok feltárását és a szintézisalkotást. Nagy érdeme, hogy a tudományos eredményeit összegző, alpműnek számító könyvét közérthetően fogalmazta meg, így a tudományművelők és a tájegység iránt érdeklődők számára egyaránt hasznos és értékes alkotás. Romsics Imre műve jelentősen gazdagítja a Sárköz történeti földrajzával kapcsolatos tudományos ismereteinket, hozzásegítve bennünket a mélyebb összefüggések és kölcsönhatások megértéséhez. Mindezek felül erősíti a kistáj falvaiban és városaiban élők lokális és regionális identitását.

AJÁNLÓ BIBLIOGRÁFIA A KÁRPÁT-MEDENCE TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

SZABÓNÉ KOZMA KATALIN¹

Rövidítések

- Alföld = Az Alföld történeti földrajza I–II. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor*. Nyíregyháza, 2000
- Bodrogek = Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája). Szerkesztette: *Tuba Zoltán*. Gödöllő–Sárospatak, 2008
- Délvidék = A Délvidék történeti földrajza. Szerkesztette: *Kókai Sándor*. Nyíregyháza, 2006
- Dunántúl = A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor – Tóth József*. Nyíregyháza–Pécs, 2003
- Erdély = Erdély természeti és történeti földrajza. Szerkesztette: *Boros László*. Nyíregyháza, 2000
- Évkönyv = Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, I–X. köt. Nyíregyháza, 1994–2001.
- Felvidék = A Felvidék történeti földrajza. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor*. Nyíregyháza, 1998
- FÉ = Földrajzi Értesítő
- FK = Földrajzi Közlemények
- Gyepük = Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Szerkesztette: *Frisnyák Sándor – Csihák György*. Nyíregyháza–Zürich, 2004
- Hernád = A magyarországi Hernád-völgy. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor – Gál András*. Nyíregyháza–Szerencs, 2010
- Kárpát-medence = A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor*. Nyíregyháza, 1996

¹ Az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága 2016. október 20-án Budapesten tartott ülésén határozatot hoztunk a kutatómunkánkat segítő szakmai ajánló bibliográfia összeállítására. A feladatot Szabóné Kozma Katalin doktorandusz hallgató, az Országos Széchényi Könyvtár informatikus könyvtárosa vállalta magára, - tiszteletdíj nélkül. Munkáját a helyen is megköszönjük (Kókai S. szerkesztő).

- Környezetgazdálkodás = A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor – Gál András*. Nyíregyháza–Szerencs, 2009
- Nyíregyháza = Nyíregyháza (Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján). Szerkesztette: *Frisnyák Sándor*. Nyíregyháza, 2003
- Nyírség = A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor*. Nyíregyháza, 2002
- Tájak = Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Szerkesztette: *Frisnyák Sándor – Gál András*. Nyíregyháza–Szerencs, 2011
- Tájváltozás = A táj változásai a Kárpát-medencében. Szerkeszti: *Fülek György*. Gödöllő, 1997–2015
- Természet, társadalom, gazdaság = Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Szerk. *Frisnyák Sándor – Gál András*. Nyíregyháza–Szerencs, 2013
- TFK = Történeti Földrajzi Közlemények
- Vallásföldrajz = A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza I–II. Szerk. *Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor*. Nyíregyháza–Szerencs, 2016–2017

ABONYINÉ PALOTÁS Jolán (2000) A gyáripár kialakulásának sajátosságai az Alföldön. *Alföld*, pp. 345–349. * AJTAY Ferenc (2000) Az Erdélyi-medence nagy kincse: a kősó. *Erdély*, pp. 285–294. * ALFÖLDI László (2000) Árvíz, belvíz, talajvíz. *Magyar Tudomány* 57. 6. pp. 673–687. * ALMÁSY Katalin (2002) Földrajz és régészet – Az együttműködés lehetőségei. *Nyírség*, pp. 65–70. * ANDRÁSFALVY Bertalan (1973) A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozások előtt. Budapest * ANDRÁSFALVY Bertalan (1975) Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd * ANDRÁSFALVY Bertalan (2000) A vízhasználat és árvízvédelem hagyományai Magyarországon. *Magyar Tudomány* 67. 6. pp. 709–719. * ANDRÁSFALVY Bertalan (2002) A fokok szerepe az ártér használatában. *Hidrológiai Közlemények* 82. pp. 55–57. * ANDRÁSFALVY Bertalan (2004) Hagyomány és jövő. *Népszerű tanulmányok. Lakitelek* * ANDRÁSFALVY Bertalan – VARGYAS Gábor szerk. (2009) Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest * ANTAL Emánuel (2000) Az alföldi ármentesítések és egyéb vízgazdálkodási munkálatok hatása az éghajlati potenciálra. *Alföld*, pp. 43–51. * ASZTALOS István (2009) Tájhasználat a Galga vidékén a

XVIII–XIX. században. Környezetgazdálkodás, pp. 7–26. * BAK Borbála (1988) Történeti földrajz. In *Bertényi I.* szerk. A történelem segédtudományai. Pannonica Kiadó, Budapest, pp. 77–97. * BAK Borbála (1997) Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár 9/1. MTA Történettudományi Intézet, Budapest * BAK Borbála – IZSAK Éva (2000) Történeti földrajz. In: Pannon Enciklopédia: Magyarország földje. Budapest, pp. 451–453. * BAKÓ Ferenc szerk. (1989) Palócok I–IV. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger * BALASSA Iván (1964) A Hegyköz földművelése, Budapest * BALASSA Iván (1973) Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest * BALASSA Iván (1991) Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj * BALI Lóránt (2017) Fiume (Rijeka) gazdaságpolitikai helyzete III. Károlytól a Horthy-korszak végéig, különös tekintettel a magyar agrárexportra. TFK, 5. 1. pp. 116–130. * BALOGH Béla – OSZÓCZKI Kálmán (2001) Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum. Miskolc–Rudabánya * BALLAGI Károly – KIRÁLY Pál (1877) A magyar birodalom leírása. Budapest * BARANYAI Gábor – NÉMETH Sándor – POZSGAI Andrea (2017) Kisvárosok eltérő fejlődési pályája a Balaton északi partján a dualizmus korában. TFK, 5. 1. pp. 78–87. * BARÁZ Csaba (2013) Metageográfia: a táj szakrális vetülete. TFK, 1. 1–2. pp. 106–121. * BARÁZ Csaba (2014) Tájművelés és táji kapcsolatok a Bükkalján. TFK, 2. 1–2. pp. 110–120. * BARÁZ Csaba – KISS Gábor – PALKOVICS György (2011). Egy eltűnt történeti tájunk: a Bolhád. Tájak, pp. 21–28. * BARNA Gábor (1988) A tutajozás kulturális jelentősége a Középtisza és a Hármaskörös mentén. Ethnographia 99. pp. 189–211. * BÁCSKAI Vera (1988) Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest * BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos (1984) Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest * BÁCSKAINÉ PRISTYÁK Erika (2017) Adalékok a nyíregyházi bokortanyák kialakulásához és fejlődéséhez. TFK, 5. 3–4. pp. 165–182. * BÁLINT Csanád (1980) Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Ethnographia, 91. pp. 35–51. * BÁRTH János (1987) A szálláskert. Forrás 19. 1. pp. 37–50. * BECSEI József (1996) Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. Kárpát-medence, pp. 171–197. * BECSEI József (2000) A magyar településállomány változásai (történeti földrajzi vázlat a reformkorig). Alföld, pp. 377–396. * BECSEI József (2013) A Kárpát-medencei megtelepedés (A magyar településállomány a honfoglalás időszakában). Természet, társadalom, gazdaság, pp. 165–180. * BECSEI József (2013) Szentendre településtörténeti fejlődése. TFK, 3. 1. pp. 132–150. * BELLON Tibor (1996) Ártéri gazdálkodás az Alföldön az ármentesítések előtt. Kárpát-medence, pp. 311–319. * BELLON Tibor (2003) A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest * BELUSZKY Pál (1996) Változó helyünk Európában. Kárpát-medence, pp. 77–96. * BELUSZKY Pál (1999) Magyarország településföldrajza. Budapest–Pécs * BELUSZKY Pál (2001) A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest–Pécs * BELUSZKY Pál szerk. (2005–2008) Magyarország

történeti földrajza I–II. Budapest–Pécs * BELUSZKY Pál (2011) Miért nem volt Erdélynek fő városa? *Tájak*, pp. 29–46. * BELUSZKY Pál (2017a) A városok – olvasztótégelyek? (A /nyelvi/ asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – I.) TFK, 5. 2. pp. 102–135. * BELUSZKY Pál (2017b) A városok – olvasztótégelyek? (A /nyelvi/ asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – II.) TFK, 5. 3–4. pp. 183–204. * BENDA Gyula (1973) Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Budapest * BENE János (2003) Nyíregyháza, a garnizonváros. Nyíregyháza, pp. 139–147. * BENKE István (2001) Telkibánya bányászatának története. Miskolc–Rudabánya * BENKE István – REMÉNYI Viktor szerk. (1996) A magyar bányászat évezredes története II. köt. Budapest * BERÉNYI István (2003) A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest * BERÉNYI István (2003) A történeti kultúrtáj-kutatás szociálgeográfiai szempontból. Dunántúl, pp. 84–94. * BERÉNYI István (2004) A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In: *Ötvös I.* szerk.: Variációk. PPKÉ BTK. Piliscsaba, pp. 631–652. * BERÉNYI István (2012) Az „emberformálta táj” fejlődése a Kárpát-medencében. In: *Dövényi Z.* szerk. A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest, pp. 375–395. * BERÉNYI István (2015) „Tér a történelemben”. TFK, 3. 2. pp. 3–13. * BERÉNYI István –MEDGYESI S. Norbert (2016) A Pázmány Péter Katolikus Egyetem alapításának és történetének regionális összefüggései. Vallásföldrajz, pp. 93–102. * BOROS László (1994) Adalékok a Szikszó-csereháti borvidék történeti földrajzához. Évkönyv, pp. 155–176. * BOROS László (1996) Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Évkönyv. * BOROS László (1997) Tokaj és környéke, Évkönyv. 322 p. * BOROS László (1999) Kárpátalja szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Évkönyv, pp. 115–130. * BOROS László (2000) Erdély mező- és erdőgazdasága a statisztikák tükrében (18–20. század). Erdély, pp. 220–246. * BOROS László (2000a) Az Alföld szőlő- és borgazdasága (18–20. század). Alföld, pp. 243–258. * BOROS László (2001) Adatok a Kárpát-medence – különösen Erdély – szőlő- és borgazdaságának földrajzához. Évkönyv, pp. 25–38. * BOROS László (2006) A Bánát szőlő- és borgazdasága 1790–1920. Délvidék, pp. 7–19. * BOROS László (2007) Az arany színű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza–Tokaj. * BOROS László (2009) A Kárpát-medence tájhasználat a 19–20. század fordulóján. Környezetgazdálkodás, pp. 31–48. * BOROS László (2013) A magyar szőlő- és borkultúra történeti földrajza. TFK, 1. 1–2. pp. 11–21. * BOROS László (2014) Az antropogén tényezők szerepe Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrájának alakulásában (17–20. század). TFK, 2.1–2. pp. 97–109. * BOROS László (2015) A trianoni békediktátum által elcsatolt néhány nagyobb városának etnikai és vallási összetétele az 1910-es népszámlálás alapján. TFK, 3. 1. pp. 96–107. * BOROS László (2015a) A Felvidék néhány településének etnikai összetétele az

1910-es népszámlálási statisztika alapján. TFK, 3. 2. pp. 224–232. * BOROS László (2017) Adatok a történelmi Zemplén vármegye 1910-es demográfiai viszonyaihoz. TFK, 5. 1. pp. 105–115. * BOROS Zoltán (2016) Pannonhalma, a gazdálkodó monostor. Vallásföldrajz, pp. 83–92. * BORSOS Árpád (2013) Adalékok Balatonlelle történelmi településföldrajzához TFK, 1. pp. 70–89. * BORSOS Balázs (2000) Három folyó között. Akadémiai Kiadó, Budapest * BORSOS Balázs (2011) A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest * BULLA Béla (1938) Hazai történelmi földrajzunk múltja, jelene és feladatai. Emlékkönyv Szentpétery születésének hatvanadik évfordulójának ünnepeére. Budapest, pp. 73–106. * BULLA Béla – MENDÖL Tibor (1947) A Kárpát-medence földrajza. Budapest * CHOLNOKY Jenő (1935) Hazánk és népünk egy ezredéven át (A magyarság hajdan és most). Budapest * CSAPÓ Tamás – LENNER Tibor (2004/a) Celldömölk történelmi földrajza és településmorfológiája. Vasi Szemle 3. pp. 345–364 * CSAPÓ Tamás – LENNER Tibor (2004/b) Sárvár történelmi földrajza és településmorfológiája. Vasi Szemle 6. pp. 655–676. * CSAPÓ Tamás – LENNER Tibor (2016) Egyházi központjaink településmorfológiája. Vallásföldrajz, pp. 211–221. * CSÁNKI Dezső (1890–1913) Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I–III. és V. köt. Budapest * CSENDES László – N. IPOLY Márta (1977) Települések szelvényezése az első – második – harmadik katonai felmérések alapján. Hadtörténelmi Térképtár. Budapest * CSER Ferenc – DARAI Lajos (2005) Magyar folytonosság a Kárpát-medencében, Budapest * CSIFFÁRI Gergely (2006) Magyarország üvegipara 1920-ig. Eger * CSORBA Csaba (1993) A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. Studia Agriensia 14. Eger, pp. 193–209. * CSORBA Csaba (1994) Az Alföld közlekedésföldrajza a 18–19. században. Évkönyv, pp. 77–90. * CSORBA Csaba (2016) A Zempléni-hegység és környéke kolostorainak gazdálkodása, víz- és tájépítő tevékenysége. Vallásföldrajz, pp. 257–262. * CSORBA Csaba (2017) Tokaj-Hegyalja védelmi rendszere a 15–16. században. TFK, 5. 2. pp. 15–22. * CSORBA Csaba – DÉNES József (2017) A Kárpát-medence városainak pusztulása a 16–17. században. TFK. 5. 3–4. pp. 120–136. * CSŐRE Pál (1980) A magyar erdőgazdálkodás története. Budapest * CSÜLLÖG Gábor (1998) Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10–15. század). Felvidék, pp. 243–253. * CSÜLLÖG Gábor (2000) 11–14. századi monostorhelyek a Körös-Maros vidékén és a Közép-Tisza mentén. Alföld, pp. 397–406. * CSÜLLÖG Gábor (2000a) A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 1–4. pp. 109–130. * CSÜLLÖG Gábor (2004) A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. Gyepük, pp. 47–57. * CSÜLLÖG Gábor (2006) A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Debrecen, Debreceni Egyetem * CSÜLLÖG Gábor (2009) Megtelepedési folyamatok szerepe a Kárpát-medence 11–15. századi kultúrtájtípusainak kialakulásában. Környezetgazdálkodás, pp. 53–63. * CSÜLLÖG Gábor (2016) Középkori monostorok térszervező

szerepe a Közép-Tisza vidéken és a Körösök mentén. Vallásföldrajz, pp. 69–82.

* CSÜLLÖG Gábor (2016a) A migráció térszerkezet alakító hatása a középkori Magyarországon. TFK, 4. 3–4. pp. 20–29.

* CSÜLLÖG Gábor – FRISNYÁK Sándor – TAMÁS László (2014) Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11–16. század). TFK, 2. 1–2. pp. 1–10.

* CSÜLLÖG Gábor – HORVÁTH Gergely (2017) Külső és belső migrációs „kényszerek” a 11–15. századi Magyarországon. TFK. 3–4. pp. 76–83.

* DANKÓ Imre (1992) Régi vásáraink világa. Debrecen

* DANYI Dezső – DÁVID Zoltán szerk. (1960) Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest

* DÁM László (1996) Építészeti régiók a Kárpát-medencében. Kárpát-medence, pp. 199–210.

* DÁM László (1998) A Felvidék népi építészetének táji, történeti tagolódása. Felvidék, pp. 475–480.

* DÁM László (2000) Az Alföld népi építészetének táji tagolódása, a gazdálkodás építményeinek tükrében. Alföld, pp. 431–439.

* DEMETER Gábor – NOVÁK Tibor – NÉGYESI Gábor (2015) Tájváltozás vagy klímaváltozás? Töprengés egy tátrai tájkép kapcsán (1880–2005). TFK, 3. 2. pp. 201–211.

* DEMETER Gábor – RADICS Zsolt (2015) A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban járási szintű adatok alapján. TFK, 3. 2. pp. 233–246.

* DEMETER Gábor (2017) Történelmi kérdések földrajzi szemszögből: Mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai). TFK, 5. 3–4. pp. 22–36.

* DÉNES György (1972) Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszent-andrási ikerszentélyes templom. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. Miskolc, pp. 83–103.

* DÉNES György (1998) A Torna megyei Galyaság középkori történeti földrajza. Felvidék, pp. 273–287.

* DOBÁNY Zoltán (1995) A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig. Nyíregyháza

* DOBÁNY Zoltán (1998) Adalékok a csereháti települések 18. század végi történeti földrajzához. Évkönyv, 5. pp. 122–142.

* DOBÁNY Zoltán (1998a) A Cserehát gazdasági élete a 18–19. században. Felvidék, pp. 383–402.

* DOBÁNY Zoltán (1999) A Cserehát történeti földrajza. Nyíregyháza

* DOBÁNY Zoltán (2004) A Sajó-Bódva köze történeti földrajza. Nyíregyháza

* DOBÁNY Zoltán (2004a) Társadalmi-gazdasági viszonyok a Sajó-Bódva közén a 18. század végétől a 20. század közepéig. In Hanusz Á. Szerk.: Földrajzi környezettörténeti folyamatok. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, pp. 225–245

* DOBÁNY Zoltán (2007) Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához (18–20. század). In *Frisnyák S. – Gál A.* szerk.: Peja Győző emlékkönyv, pp. 267–388. Nyíregyháza

* DOBÁNY Zoltán (2009) Tájhasználat a Hernád völgyében a 18–19. században. Környezetgazdálkodás, pp. 65–86.

* DOBÁNY Zoltán (2010) Történeti földrajzi tanulmányok a Hernád-völgy területéről (18–20. század). Jósvalfő, Aggteleki Nemzeti Park Igazgatósága

* DOBÁNY Zoltán (2011) Adatok egy Hernád menti kistáj, a Harangod 18–20. századi történeti földrajzához. Hernád, pp. 151–180.

* DOBÁNY Zoltán (2011a) Adatok a Hernád-völgy 18–20. századi népesség- és településföldrajzához. Hernád, pp. 225–240.

* DOBÁNY Zoltán (2015) A Felső-

Hernád-völgy településeinek történeti földrajzi vázlata (18–19. század). TFK, 3. 2. pp. 114–139. * DOBÁNY Zoltán (2017) Tájhasználat és antropogén tájformálás a Sajó mente településein (18–20. század). TFK, 5. 2. pp. 41–63. * DOBOS Endre – Jozef TEREK (2008) Élet a folyók között. A Bodroghköz tájhasználati monográfiája. Miskolc * DÓKA Klára (1987) A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Budapest * DOMANOVSKY Sándor szerk. (é.n.) Magyar művelődéstörténet I–V. köt. Budapest * DÖVÉNYI Zoltán szerk. (2010) Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest * DÖVÉNYI Zoltán főszerk. (2012) A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest * DÖVÉNYI Zoltán (2013) Adalékok a Kárpát-medencét érintő migráció kérdéséhez. Természet, társadalom, gazdaság, pp. 181–188. * DÖVÉNYI Zoltán (2015) Vulkánkitörés és éhínség. Megjegyzések a Tambura 1815-ös kitörésének következményeihez a Kárpát-medencében. TFK, 3. évf. 2. sz. pp. 67–79. * DÖVÉNYI Zoltán (2016) A migráció szerepe Magyarország 18. századi népességnövekedésében. TFK, 4. 3–4. pp. 47–53. DUNKA Sándor – FEJÉR László – VÁGÁS István szerk. (1996) A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története. Budapest. * EDVI Illés – HALÁSZ A. (1926) Magyarország a háború előtt és után gazdaságpolitikai térképeken. Budapest * ELEK György (2015) A 18–19. század vízügyi munkálatainak hatása Karcag város határában. A Karajános-mocsár. TFK, 3. évf. 2. pp. 154–163. * ELEKES Tibor – TÓTH József – TRÓCSÁNYI András (2000) Erdély változó szerkezete a XX. században. Erdély, pp. 150–158. * ENGEL Pál én. Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest * ENYEDI György (1983) Környezet és társadalom. Budapest * ENYEDI György (1987) Környezet és társadalom. Forrás 19. 1. pp. 1–6. * ERDÉLYI-TÓTH Szilvia – HORVÁTH Gergely (2016) Szakrális értékek a tájban. Vallásföldrajz, pp. 243–256. * ERDŐSI Ferenc (1987) A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében. Budapest * ERDŐSI Ferenc (1988) Budapest-központú vasúthálózat, monocentrikus térszerkezet. Földrajzi Közlemények 1–2. * ERDŐSI Ferenc (1996) A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolódásai. Kárpát-medence, pp. 225–238. * ERDŐSI Ferenc (2000) A közlekedés fejlődésének területpolitikai változásai és hatása a területekre és településekre Magyarországon 1944-ig. Pécs * ERDŐSI Ferenc (2000a) Az Alföld közlekedési hálózatának kialakulása Trianonig – különös tekintettel a vasúti fővonalakra. Alföld, pp. 361–367. * ERDŐSI Ferenc (2000b) Erdély közlekedéshálózatának kialakulása és fejlődése. Erdély, pp. 306–315. * ERŐSS Gábor (2015) Tiszatarján ártéri gazdálkodása a 18–20. században. TFK, 3. évf. 2. sz. pp. 140–153. * ERŐSS Gábor (2016) Gelej szálláskertjei a 18–20. században. TFK, 4. 3–4. pp. 97–112. ÉGETŐ Melinda (1993) Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest. * FALLER Gusztáv – KUN Béla – ZSÁMBOKI László szerk. (1997) A magyar bányászat

évezredes története. Budapest * FARKAS József (2002) Népi gazdálkodás az Ecsedi-lápon. Nyírség, pp. 147–155. * FEHÉR Katalin főszerk. (2000) Pannon Enciklopédia. Magyar ipar- és technikatörténet. Kertek. Budapest * FEJÉR László (1997) A magyarországi öntözés fejlődésének vázlatos története 1914-ig. Hidrológiai Közöny 77. pp. 309–312. * FEJÉR László szerk. (2001) Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története. Vízügyi Múzeum és Levéltár. Budapest * FEJÉR László – KAJÁN Imre szerk. (1992) Mérlegen a Tisza-szabályozás. Magyar Hidrológiai Társaság, Országos Vízügyi Főigazgatóság, Budapest. * FEKETE NAGY Antal (1941) Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV. köt. Trencsén vármegye. Budapest * FEYÉR Piroska (1970) Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest * FEYÉR Piroska (1981) A szőlő- és bortermelés Magyarországon. Budapest * FÉNYES Elek (1847, új kiadás 1984) Magyarország leírása I–II. köt. Pest * FÉNYES Elek (1851) Magyarország geographiai szótára I–IV. köt. Pest * FILEP Antal (2009) Víz a „magasban”. Megjegyzések az árvízmentes térszinek és a domb- illetve hegyvidékek hagyományos vízgazdálkodásához. In *Andrásfalvy B. – Vargyas G.* szerk. Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L Harmattan. Budapest, pp. 65–108. * FODOR Ferenc (1924) Magyarország gazdasági földrajza. Budapest * FODOR Ferenc (1930) Egy palóc falu életrajza (Nagyvisnyó). Budapest * FODOR Ferenc (1930) A Szörénység tájrajza. Budapest * FODOR Ferenc (1935) Történelmi és településföldrajz. FK. 4. pp. 289–302. * FODOR Ferenc (1942) Az elnemsodort falu. Budapest * FODOR Ferenc (1943) A Jászság életrajza. Budapest * FODOR Ferenc (2006) A magyar földrajztudomány története. Budapest * FODOR István szerk. (1996) A honfoglaló magyarság. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest * FODOR István 1994 A magyar őstörténet vázlata. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39. Miskolc, pp. 105–124. * FODOR István (2009) Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története 1. Kossuth Kiadó, Budapest * FRISNYÁK Sándor (1979) Adalékok Tokaj történeti földrajzához. FK, 103. 1–3. pp. 125–129. * FRISNYÁK Sándor (1980) Adalékok a Rétköz régi vízrajzához. A Szebecse folyó. Szabolcs-Szatmári Szemle 15. 2. pp. 115–119. * FRISNYÁK Sándor (1980a) Adatok az Ecsedi-láp történeti földrajzához. Alföldi Tanulmányok 4. pp. 217–226. * FRISNYÁK Sándor (1983) A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. FK. 107. 3–4. pp. 65–91. * FRISNYÁK Sándor (1985) Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18–19. századi földrajzi képe). Nyíregyháza * FRISNYÁK Sándor (1990) Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest * FRISNYÁK Sándor (1995) Tájak és tevékenységi formák. Évkönyv 2. pp. 1–285. * FRISNYÁK Sándor (1996) Miesto a úloha dolného Medzibodrozia v Zemepisnej del,be práce v Karpatskej kotline. In Seminar k 150. vyrociu zalozenia Zdruzenia pre reguláciu Tisy v Medzibodrozi. Kralovsky Chlmec, pp. 43–55. * FRISNYÁK Sándor (1996) Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. FK 120. 2–3. pp. 119–135. * FRISNYÁK Sándor (1998) The economic

geography of Hungary in the age of the Árpáds. In L. Bassa – Á. Kertész eds. *Windows on Hungarian Geography*. Hungarian Academy of Sciences. Budapest, pp. 177–129. * FRISNYÁK Sándor (1998a) A Felvidék mező- és erdőgazdasága a 18–19. században. *Felvidék*, pp. 365–382. * FRISNYÁK Sándor (1998b) A Kárpát-medence lakóházainak építőanyag szerinti megoszlása 1900-ban. *Évkönyv*, pp. 143–153. * FRISNYÁK Sándor (1999) Kárpátalja gazdasági térszerkezete a 18–19. században. *Évkönyv*, pp. 101–114. * FRISNYÁK Sándor (2000) Tájhasználat és tájformálás (A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Árpád-kori földrajzi képe). *Alföld*, pp. 259–267. * FRISNYÁK Sándor (2000) A Kárpát-medence feudális kori munkamegosztásának földrajzi modellje. *Erdély*, pp. 168–173. * FRISNYÁK Sándor (2000a) Das Karpatenbecken. In *Europas Mitte zum 1000. Beitrage zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1*. Hrsg. *Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz*. Stuttgart, pp. 81–84. * FRISNYÁK Sándor (2002) A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Nyírség és a Felső-Tisza-vidéken. *Nyírség*, pp. 87–100. * Frisnyák Sándor (2002) A történeti földrajz alapjai. In: *Tóth J szerk.: Általános társadalomföldrajz II*. Dialóg Campus, Pécs. pp. 9–20. * FRISNYÁK Sándor (2003) A szlovák telepések kultúrtáj- és gazdaságfejlesztő tevékenysége Nyíregyházán (18–19. század). *Nyíregyháza*, pp. 81–90. * FRISNYÁK Sándor 2003 Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében (1779–1918). *Dunántúl*, pp. 379–386 * FRISNYÁK Sándor (2004) A magyar mezőgazdaság történeti földrajzi vázlata (895–1920). In *Dövényi Z. – Schweitzer F. szerk.: Táj és környezet*. Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. Budapest * FRISNYÁK Sándor (2004a) A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. *Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza * FRISNYÁK Sándor (2004b) A földrajzi energiák szerepe a Zempléni-hegység védelmi rendszerében. *Gyepük*, pp. 103–113. * FRISNYÁK Sándor (2005) A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. In *Dövényi Z. – Schweitzer F. szerk.: A földrajz dimenziói*. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. Budapest * FRISNYÁK Sándor (2005a) Történelmi örökségünk: az alföldi kultúrtáj. In *Nagy E. – Nagy G. szerk.: Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián*. Békéscsaba * FRISNYÁK Sándor (2006) A Hernád-völgy környezet-történeti vázlata. In *Szabó J. szerk.: Földrajzi tanulmányok dr. Lóki József tiszteletére*. Debrecen, pp. 79–95. * FRISNYÁK Sándor (2006a) A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon. *Délvidék*, pp. 37–44. * FRISNYÁK Sándor (2007a) A Hernád-völgy történeti földrajza. *Földrajzi Értesítő* 1–2. pp. 51–68. * FRISNYÁK Sándor (2007b) Adatok a Hernád-völgy népességföldrajzához. In *Kovács Cs. – Pál V. szerk.: A társadalmi földrajz világa*. Tiszteletkötet Becsei József professzor 70. születésnapjára. Szeged, pp. 155–164. * FRISNYÁK Sándor (2007c) A mezőgazdaság történeti földrajza. In *Baráz Cs. – Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet*, Eger, pp. 265–270. * FRISNYÁK Sándor (2007d) A bányászat és az ipar történeti földrajza. In *Baráz Cs. – Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet*, Eger,

pp. 271–278. * FRISNYÁK Sándor (2007e) Szőlő- és borkultúra Tokaj- és Abaúj-Hegyalján. In *Baráz Cs. – Kiss G.* szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet, Eger, pp. 295–302. * FRISNYÁK Sándor (2008) Ősi vásárvárosok az Alföld és Felső-Magyarország határán. In *Novák L.F.* szerk.: Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Nagykőrös, pp. 27–36. * FRISNYÁK Sándor (2008a) Adalékok Isaszeg történeti földrajzához. In *Hanusz Á.* Szerk.: Tiszteletkötet dr. Gööz Lajos professzor 80. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 75–85. * FRISNYÁK Sándor (2008b) Adalékok a Gödöllői-dombság történeti földrajzához (Tájhasználat a 18–19. században). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVII. Miskolc, pp. 265–294. * FRISNYÁK Sándor (2008c) A Bodrogek történeti földrajza. Bodrogek, pp. 195–216. * FRISNYÁK Sándor (2009) Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Nyíregyháza–Szerencs * FRISNYÁK Sándor (2009a) Turóc vármegye tájhasználat a 18–19. században. Környezetgazdálkodás, pp. 121–138. * FRISNYÁK Sándor (2009a) Táj- és természeti erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. In *Andrásfalvy B. – Vargyas G.* szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest, pp. 145–162. * FRISNYÁK Sándor (2009b) A Hernád-völgy környezettörténeti vázlata – 16–20. század. In *Kázmér M.* szerk. Környezettörténet. Az elmúlt 150 év környezeti eseményei a történeti és természettudományi források tükrében. Budapest, pp. 102–123. * FRISNYÁK Sándor (2010) Gödöllő történeti földrajza. In *Hanusz Á.* szerk.: Tiszteletkötet dr. Tóth József geográfus professzor 70. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 61–80. * FRISNYÁK Sándor (2010a) Adalékok Isaszeg népességföldrajzához (1784/87-2001). In *Kovács I.P. – Trócsányi A.* szerk.: Tér – táalentum – tanítványok. Pécs, pp. 157–166. * FRISNYÁK Sándor (2010a) Vác, a Duna-nyílás energikus helye. In *Lóki J.* szerk.: Interdiszciplinaritás a természet- és társadalomtudományban. Tiszteletkötet Szabó József geográfus professzor 70. születésnapjára. Debrecen, pp. 103–114. * FRISNYÁK Sándor (2011) Az erdő szerepe a Kárpát-medence gazdasági életében. In *Kókai S.* szerk.: Geográfiai folyamatok térben és időben. Tanulmánykötet dr. Hanusz Árpád 65. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 185–198. * FRISNYÁK Sándor (2011a). Egy Hernád-völgyi kisváros (Szikszó) történeti földrajza. Hernád, pp. 131–149. * FRISNYÁK Sándor (2011b) A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In *Gecsényi L. – Izsák L.* szerk.: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, pp. 819–827. * FRISNYÁK Sándor (2011c) A vízenergia használata a Kárpát-medencében a 11. századtól 1920-ig. Földrajzi Közlemények, 135. 3. pp. 275–289. * FRISNYÁK Sándor (2012) A Börzsöny-vidék tájhasználat a 18–19. században. In *Tóth A.* szerk. Néprajz - muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, pp. 529–542. * FRISNYÁK Sándor (2012a) Tájhasználat és térszervezés. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. * FRISNYÁK Sándor (2012b) Adalékok a Gömöri-

medence történeti földrajzához. Közép-Európai Közlemények, Szeged, 5. 2. pp. 100–114. * FRISNYÁK Sándor (2013): A Szerencsi-dombság történeti földrajza. Természet, társadalom, gazdaság, pp. 383–397. * FRISNYÁK Sándor (2013) Adalékok az Abaúji-Hegyköz történeti földrajzához. TFK, 1. pp. 56–69. * FRISNYÁK Sándor (2014) A föld erejéből élünk – Cigánd tájhasználat-változásai. TFK, 2. 1–2. pp. 121–134. * FRISNYÁK Sándor (2015a) Adalékok a Bácska történeti földrajzához – A tájhasználat történeti szakaszai a honfoglalás korától 1920-ig. TFK, 3. 1. pp. 32–44. * FRISNYÁK Sándor (2015b) Egy bodrogi település, Pácin történeti tájhasználat. TFK, 3. 2. pp. 164–174. * FRISNYÁK Sándor (2016) Száz éve született Moholi Károly geográfus professzor. TFK, 4. 1. pp. 179–183. * FRISNYÁK Sándor (2016a) Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840–1941). Vallásföldrajz, pp. 303–314. * FRISNYÁK Sándor (2016b) Egy felvidéki életkamra. Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezete 1785–1920. TFK, 4. 2. pp. 106–120. * FRISNYÁK Sándor (2016c) Somogyi Sándor történeti földrajzi munkássága. TFK, 4. 2. pp. 155–161. * FRISNYÁK Sándor (2016d) A tájhasználati struktúrák kialakulása a Kárpát-medencében (10–15. század). TFK, 4. 3–4. pp. 7–19. * FRISNYÁK Sándor (2017a) A föld erejéből élünk. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza * FRISNYÁK Sándor (2017b) Tarcál történeti tájhasználat. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 27. pp. 438–451. FRISNYÁK Sándor (2017) Magyarország bányáira és kohászata a honfoglalás korától a 16. század közepéig. TFK, 5. 1. pp. 3–16. * FRISNYÁK Sándor – CSÜLLÖG Gábor – TAMÁS László (2015) A Kárpát-medence tájhasználat a 16–17. században. TFK, 3. 1. 1–12. FRISNYÁK Sándor – GÁL András (2011) Tokaj-Hegyalja tájhasználat a 20. század elején. Tájak, pp. 99–110. * FRISNYÁK Sándor – KÓKAI Sándor (2015) A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). In: *Pap N.* szerk.: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). Pannon Castum Kft. Pécs, pp. 9–23. * FRISNYÁK Sándor – CSÜLLÖG Gábor – TAMÁS László (2017) A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. TFK, 5. 3–4. pp. 62–75. * FRISNYÁK Zsuzsa (2000) Közlekedési vámkok az Alföldön. Alföld, pp. 369–376. * FRISNYÁK Zsuzsa (2001) A magyarországi közlekedés krónikája. Budapest * FRISNYÁK Zsuzsa (2002) Északkelet-Magyarország kocsis- és szekérállománya, 1887. Nyírség, pp. 239–246. * FRISNYÁK Zsuzsa (2003) Nyíregyháza vasúti forgalma a dualizmus korában. Nyíregyháza, pp. 149–157. * FRISNYÁK Zsuzsa (2008) A közlekedés térbeli hatásai a Bodrogi-közben. Bodrogi-köz, pp. 283–291. * FRISNYÁK Zsuzsa (2008) A távolsági áruszállítás és az alföldi települések a XIX. század végén. Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XVII. Szolnok, pp. 289–295. * FRISNYÁK Zsuzsa (2009) Az árutermelés jellemzői a 19. század végi Magyarországon. Környezetgazdálkodás, pp. 139–146. * FRISNYÁK Zsuzsa (2010) Volt egyszer egy vasút... Képes história I. köt. Budapest *

FRISNYÁK Zsuzsa (2011) A nagytávolságú alföldi áruszállítás térbeli jellemzői (1858–1880). *Tájak*, pp. 111–119. * FRISNYÁK Zsuzsa (2013) A vasút hatása a községek fejlődésére az első világháború előtt. *Természet, társadalom, gazdaság*, pp. 267–276. * FRISNYÁK Zsuzsa (2013) Az utak forgalma Borsodban a 19. század végén. *TFK*, 1. 48–55. * FRISNYÁK Zsuzsa (2016) Utazás vonattal. A személyforgalom jellemzői a 19. század végén. *TFK*, 4. 1. pp. 170–178. * FRISNYÁK Zsuzsa szerk. (1997) Baross Gábor. Budapest * FÜLEKY György – KOVÁCS Gabriella – MÁRITY Erzsébet (2011) A táj változása Budaújlak (Óbuda) térségében a római időktől napjainkig. *Tájak*, 89–97. * FÜLÖP József (1984) Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Budapest * GÁBRIS Gyula (2000) Holocén. In: *Karátson D.* főszerk.: Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. Kertek, Budapest, pp. 134–137. * GÁL András (2015) A Zemplén-hegységi bányászat történeti földrajzi vázlata. *TFK*, 3. 2. pp. 104–113. * GÁL András (2016) A Zempléni-hegység egyházi műemlékei. *Vallásföldrajz*, pp. 287–302. * GÁL Zoltán (2000) A pénzügyek szerepe az alföldi városok modernizációjában. *Alföld*, pp. 321–343. * GERGELY András 1982 Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban – A fiumei vasút. Budapest * GERGELY Ernő (1986) A magyarországi bányásztársadalom története 1867-ig. Műszaki Könyvkiadó, Budapest * GÉCZI Róbert (2017) Fejezetek a történelmi Szatmár megye vasúttörténetéből. *TFK*, 5. 1. pp. 88–104. * GÉCZI Róbert – BARTON Gábor (2015) Verespatak kétezere éve. *TFK*, 3. 2. pp. 60–66. * GLASER Lajos (1939) Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények LXVII.* 4. 297–307. * GLATZ Ferenc szerk.: (1995) A magyarok krónikája. Officina Nova. Budapest * GLATZ Ferenc szerk. 1995 Magyarország története térképeken elbeszélve 1. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Budapest * GODENA Albert (2016) A győri Magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő állományára gyakorolt vonzása a 20. század elején. *TFK*, 4. 3–4. pp. 122–138. * GONDA Béla 1906 A magyar tengerészet és a fiumei kikötő. Budapest * GÖMÖRI János (1994) A 9–10. századi vaskohászat. In: *Kovács L.* szerk.: Honfoglalás és régészet. Budapest, 259–269. * GÖÖZ Lajos (2017) A Kárpát-medence fürdőkulturájának kialakulása, összefüggésben a geotermikus adottságokkal. *TFK*, 5. 3–4. pp. 157–164. * GRANASZTOI György (1980) A középkori magyar város. Budapest * GRÁFIK Imre (1992) Hajózás és gabonakereskedelem. Debrecen * GULYÁS László (2012) Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest * GULYÁS László (2013) A Délvidék régió iparának jellemzői a dualista korszakban. *Természet, társadalom, gazdaság*, pp. 239–250. * GULYÁS László (2015) Egy régiófejlesztési kísérlet a dualista korszakban. *TFK*, 3. 2. 191–200. * GULYÁS László (2016) Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. *TFK*, 4. 3–4. pp. 139–149. * GULYÁS László (2017)

Amikor a miniszterelnök földrajztudós. Teleki 1940. évi Erdély-memoranduma. I. rész. A memorandum születése és tartalma. TFK, 5. 3–4. pp. 217–229. * GUNST Péter – LÖKÖS László szerk. (1982) A mezőgazdaság története. Budapest * GYENIZSE Péter (2009) Tájhasználat és településfejlődés az Ormánságban a XVIII–XIX. században. Környezetgazdálkodás, pp. 171–181. * GYIMESI Sándor (1994) Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Budapest * GYÖRFFY György (1977) István király és műve. Gondolat, Budapest * GYÖRFFY György (1977–1998) Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. kötet, Budapest * GYÖRFFY György (1997) Pest-Buda kialakulása. Budapest * GYÖRFFY György – ZÓLYOMI Bálint (1994) A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In Kovács L. szerk.: Honfoglalás és régészet. Budapest, pp. 13–37. * GYŐRI Róbert (2002) A magyar történeti földrajz a két világháború között. FK. 126. 1–4. pp. 79–92. * GYŐRI Róbert (2005) Mendől és a magyar történeti földrajz. FK. 129. 1–2. pp. 103–116. * HADOBÁS Sándor (1988) A martonyi vasércbányászat. In: Zsámboki L. szerk.: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből III. köt. Nehézipari Műszaki Egyetem. Miskolc, pp. 163–172. * HAHN György (1993) A kősó szerepe Magyarország gazdaságtörténetében (Kősóbányászat a magyar államalapításig). FÉ. 42. 1–4. pp. 15–22. * HAHN György (2003) A Dunántúl és a Kisalföld ásványi nyersanyagai és bányászatuk. Dunántúl, pp. 181–185. * HAHN György – HUDÁK Éva – LOBODA Zoltán (1998) Az Észak-magyarországi-középhegység ásványi nyersanyagai és bányászata. FÉ. 47. 3. pp. 317–358. * HAJDÚ-MOHAROS József (1996) Természeti és történeti tájbeosztások. Kárpát-medence, pp. 249–257. * HAJDÚ-MOHAROS József (2000) Magyar településtár. Budapest * HAJDÚ Zoltán (1996) A magyar közigazgatás történeti földrajza. Kárpát-medence, pp. 211–224. * HAJDÚ Zoltán (1997) Táj és állam. Tájváltozás, pp. 9–19. * HAJDÚ Zoltán (1999) A vízenergia hasznosításának problémái Magyarországon 1945-ig. Tájváltozás, pp. 143–150. * HAJDÚ Zoltán (1999a) A magyarországi vízi energia hasznosításának száz éve. Csernahévíztől a BNV-ig 1878–1977. Magyar Tudomány 8. pp. 708–721. * HAJDÚ Zoltán (2000) A természetátalakítás történelmi szakaszai az Alföldön. Alföld, pp. 35–42. * HAJDÚ Zoltán (2000) Erdély történetileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam? Erdély, pp. 323–337. * HAJDÚ Zoltán (2001) Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs * HAJDÚ Zoltán (2005) A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky P. szerk.: Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 29–39. * HAJDÚ Zoltán (2013) A Kárpát-medence fogalom újjászületése Magyarországon az 1980-as évek végétől. Természet, társadalom, gazdaság, 5–14. * HAJDÚ Zoltán (2015) Az európai és a magyar politikai tér átrendeződésének összefüggései, pp. 950–1935. – (Halász Albert /1890–1945/ úttörő tevékenysége). TFK, 3. 1.

pp. 13–19. * HAJDÚ Zoltán (2015) A Zsebatlasz politikai földrajzi elemzései és térképei az I. világháború időszakában. TFK, 3. 2. pp. 212–223. * HAJDÚ Zoltán (2016) Az egyházak területi igazgatásának alakulása a török kiűzésétől 1918-ig. Vallásföldrajz, pp. 147–158. * HAJDÚ Zoltán (2016a) A „minta” szerepe a tanya és a falu modernizációs kísérleteiben Magyarországon 1945-ig. TFK, 4. 3–4. pp. 87–112. * HARDI Tamás – HAJDÚ Zoltán – MEZEI István (2009) Határok és városok a Kárpát-medencében. Győr–Pécs * HÁLA József (1995) Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest * HÁZI Jenő (2000) Pozsony vármegye középkori földrajza. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony * HECKENAST Gusztáv (1991) A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Budapest * HECKENAST Gusztáv – NOVÁKI Gyula – VASTAGH Gábor – ZOLTAY Elemér (1968) A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (A honfoglalás korától a XIII. század közepéig) Budapest * B. HELLEBRANDT Magdolna (2003) A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. In *Viga Gy. – Holló Sz. A. – Cs. Schwalm E.* szerk.: Vándorutak – Múzeumi örökség. Budapest, pp. 285–295. * B. HELLEBRANDT Magdolna (2010) A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. In *Hadobás S.* szerk. Bányászattörténeti Közlemények X. Rudabánya, pp. 3–20. * HERVAY Ferenc (1974) Magyarország történeti földrajza a XVI–XVIII. században. Régi könyvek és kéziratok. Budapest, pp. 109–150. * HEVESI Attila (1999) Szőlő- és borvidékeink történeti földrajza. In *Benyák Z. – Benyák F.* szerk.: Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Budapest, pp. 93–98. * HOLLÓ Szilvia Andrea – SZULOVSZKY János szerk. (2006) Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém. * HONVÁRI János szerk. 1996 Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Aula Kiadó, Budapest * HORVÁTH Csaba Péter (2014) Az Árpád-kori katolikus egyházmegyék kialakulása és területi változásai. TFK, 2. 1–2. pp. 11–22. * HORVÁTH Csaba Péter (2016) A római katolikus egyházmegyerendszer helyrajzi története az egri érsekség felállításáig (1804). Vallásföldrajz, pp. 31–46. * HORVÁTH Gergely (2015) A bányák, mint történeti földrajzi és tájtörténeti elemek. TFK, 3. 2. pp. 90–103. * HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula (1936) Magyar történet I–V. köt. Budapest * HUNFALVY János 1886 A magyar birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Budapest * IHRIG Dénes szerk. (1973) A magyar vízszabályozás története. Budapest * ILYÉS Zoltán (2000) Az etnikai kép változásai a Vingai-járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig. Alföld, pp. 153–183. * ILYÉS Zoltán (2000) Gyimes 18–20. századi földhasznosításának történeti földrajzi értékelése. Erdély, pp. 262–284. * ILYÉS Zoltán (2007) A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése a Gyimesben. Eger * Ilyés Zoltán (2008) Mezsgyevilágok: Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében. Budapest * ISTVÁNOTS Eszter (2002) A Rétköz honfoglalás kori településhálózata. Nyírség, pp. 71–80. *

IZSÁK Éva – SZABÓ Mária (2000) Az urbanizáció történeti ökológiai vizsgálata a Pesti-félmedencében. *Alföld*, pp. 441–449. * IZSÓ István 2006 Szemelvények a középkori montanisztika magyarországi történetének írott forrásaiból. Ruda-bánya * IZSÓ István 2010 A montanisztika magyarországi történetének forrásai és szakirodalma. A magyar bányászat évezredes története IV. kötet. Magyar Olajipari Múzeum, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest * JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál (2008) A Bodroglak környezettörténete. *Bodroglak*, pp. 409–426 * JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál (2009) A Bodroglak negyedidőszak végi környezettörténete. *Környezetgazdálkodás*, pp. 215–232. * JAKUCS László 1993 Környezetrombolási gondok az Alföldön I–II. A földrajz tanítása 1. 3. pp. 8–13, 2. pp. 3–10. * JÁRÁSI Lőrinc (2009) A fa hasznosítása a Bükk- és Zempléni-hegységben. *Környezetgazdálkodás*, pp. 233–243. * JUSTYÁK János (1998) Magyarország borvidékeinek éghajlati jellemzése. *Acta Geographica Debrecina* 34, pp. 87–93. * KATONA András – FRISNYÁK Zsuzsa szerk. (2003) Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények. Budapest * KADÁR László (1941) A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Országos Táj- és Népkutató Intézet, Budapest * KÁNYA József (2000) A Székely vasút Sepsiszentgyörgy-Csíkszereda-Madéfalva-Csíkyimes országhatár vonalának építése és a társadalomra gyakorolt modernizációs hatása. Erdély, pp. 316–322. * KÁROLYI Zsigmond – NEMES Gerzson (1975) A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I–II. köt. Budapest * KELETI Károly (1871) Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest * KEMECSEI Lajos 2009 A felföldi mezőváros. Szentendre * KEMÉNYFI Róbert (2002) A gömői etnikai térszerkezetek. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására. Komárom-Dunaszerdahely * KERTÉSZ Róbert – SÜMEGI Pál (1999) Az Északi-középhegység negyedidőszak végi őstörténete. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 23. pp. 66–93. * KERTÉSZ Róbert – SÜMEGI Pál (1999a) Teóriák, kritika és egy modell: Miért állt meg a Körös-Starcevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában. *Tisicum*. A Jász-Nagykun Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI. Szolnok, pp. 9–23. * KISS Lajos (1961) Régi Rétköz. Akadémiai Kiadó Budapest * KOCSIS Károly (1996) Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). *Kárpát-medence*, pp. 49–58. * KOCSIS Károly (2011) Migráció és etnikai térszerkezet a 18. században, Magyarország mai területén. *Tájak*, 195–207. * KOCSIS Károly (2011a) A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása. *Magyar Néprajz*. Táj, nép, történelem I.1. Főszerk. *Paládi-Kovács A.* Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 293–426. * KOCSIS Károly (2012) Etnikai és vallásföldrajza. *Dövényi Z.* szerk. A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest, pp. 474–499. * KOCSIS Károly (2016) A Kárpát-medence történeti földrajza. *Vallásföldrajz*, pp. 9–30. * KOCSIS Károly – KOCSIS-HODOSI, Eszter (1998) *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian*

Basin. Hungarian Academy of Sciences. Budapest * KOCSIS Károly – KISOCEV, S. (2000) Az etnikai térszerkezet átalakulása a mai Vajdaság területén (895–1918). *Alföld*, pp. 143–151. * KONKOLYNÉ GYÚRÓ Éva (1998) A tájpotenciál hasznosításának történeti változása a Zempléni-hegységben (18–19. század). *Felvidék*, pp. 403–409. * KORMÁNY Gyula (2000) A Rétköz társadalmi-gazdasági átalakulása a 18–19. században. *Alföld*, pp. 275–288. * KORMÁNY Gyula (2014) A XIX. század vízszabályozási munkálatainak hatása a Rétköz tájhasználatában. *TFK*, 2. 1–2. 135–151. * KORMÁNY Gyula (2016) A nyírségi csatornarendszer építéstörténete. *TFK*, 4. 1. pp. 69–83. * KOROMPAI Gábor (1987) Az Alföld víziútjai. *Alföldi Tanulmányok*, 11. pp. 163–187. * KÓKAI Sándor (1994) Az alföldi városok hierarchiarendszere és vonzáskörzetei a XIX. század közepén. *Történeti Földrajzi Füzetek* 2. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola * KÓKAI Sándor (1996) A dél-alföldi városok hierarchia-rendszere és vonzáskörzetei az 1850-es években. *Kárpát-medence*, pp. 369–386. * KÓKAI Sándor (1999) Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. *Évkönyv*, 181. p. * KÓKAI Sándor (2000) Adalékok a Marosszög történeti földrajzához (XVIII–XIX. század). *Alföld*, pp. 303–320. * KÓKAI Sándor (2000a) Arad-Hegyalja térszerkezeti helye és kapcsolatrendszere a XIX. században. *Erdély*, pp. 247–261. * KÓKAI Sándor (2001) A Bánság népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai a XIX. század közepén. *Évkönyv* 10. pp. 5–24. * KÓKAI Sándor (2002) A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII–XIX. században. *Tájváltozás*, pp. 201–223. * KÓKAI Sándor (2004) A temesvári vár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében. *Gyepük*, pp. 159–168. * KÓKAI Sándor (2004a) A bánsági folyók társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XVIII–XIX. században. *Tájváltozás*, pp. 233–240. * KÓKAI Sándor (2006) A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. *Délvidék*, pp. 135–150. * KÓKAI Sándor (2008) A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában a XX. század elején. *Közép-Európai Közlemények* 1. pp. 60–70. * KÓKAI Sándor (2009) A balkáni népcsoportok szerepe a Temesi Bánság etnikai térszerkezetében (1718–2002). *Magyarország és a Balkán. Balkán Füzetek* 1. Pécs, pp. 87–101. * KÓKAI Sándor (2009a) A regionalizmus és regionalizáció történeti alternatívái a Bánságban (896–1920). In *Tóth J. – Pál Á. – Szónokyné Ancsin G.* szerk.: *Tanulmánykötet dr. Krajkó Gyula professzor 80. születésnapjára*, Szeged, pp. 135–147. * KÓKAI Sándor (2009b) A Bánság mezőgazdasági körzetei a XIX. század végén. *Környezetgazdálkodás*, 263–288. * KÓKAI Sándor (2009c) A Bánság mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718–1918). *Közép-Európai Közlemények* 4–5. 92–101. * KÓKAI Sándor (2010) A Bánság történeti földrajza (1718–1918). *Nyíregyháza* * KÓKAI Sándor (2013) A Torontáli HÉV Rt. Vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1887–1900). *TFK*, 1. pp. 34–47. * KÓKAI Sándor (2014) A Klisszurvölgy szerepe és jelentősége a dualizmus korában. *TFK*, 2. 1–2. pp. 50–62. * KÓKAI Sándor (2015) Az örmények szerepe a Bánságban. *TFK*, 3. 1. pp. 45–57.

* KÓKAI Sándor (2015) Bánság, Erdély vagy Partium: a Szörénység. TFK, 3. 2. pp. 25–40. * KÓKAI Sándor (2016) A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18–19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. TFK, 4. 1. pp. 84–107. * KÓKAI Sándor (2016) Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. TFK, 4. 1. pp. 184–188. * KÓKAI Sándor (2016) A Marosszög templomainak hatása a tér- és identitástudat alakulására a 18–19. században. Vallásföldrajz, pp. 223–241. * KÓKAI Sándor (2016) Adalékok a történelmi Magyarország városhierarchiájához (1870). TFK, 4. 3–4. pp. 54–74. * KÓKAI Sándor (2017) Újabb adalékok az 1870. évi magyarországi városhierarchiához. TFK, 5. 1. pp. 59–77. * KÓKAI Sándor (2017) Adalékok a szerémségi borvidék történeti földrajzához. TFK, 5. 2. pp. 123–135. * KÓKAI Sándor (2017) Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon. A Temesi bánság (1718–1779). TFK, 5. 3–4. pp. 137–156. * KOSA László (2016) A magyar református egyház területi szerveződése. Vallásföldrajz, pp. 113–130. * KÓKAI Sándor – GÁL András – KOZMA Katalin (2016) A 70 éves Csorba Csaba köszöntése. TFK, 4. 2. pp. 1–11. * KÓSA László – FILEP Antal (1975) A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó, Budapest. * KOVACSICS József szerk. (1963) Magyarország történeti demográfiája. Budapest * KOVACSICS József szerk. (1997) Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest * KOVÁCS Csaba (2000) Birtokviszonyok és mezőgazdaság a Szamos-síkságon a szatmári békétől napjainkig. Erdély, pp. 186–206. * KOVACS Tibor szerk. (2002) Kelet és Nyugat határán. A magyar föld népeinek története. Kr.e. 400 000 – Kr. u. 804. Helikon Kiadó, Budapest * KOVÁTS Zoltán (2000) A népességfejlődés vázlata a honfoglalástól 1920-ig. Alföld, pp. 129–141. * KOZMA Katalin (2011) Adalékok a felső-magyarországi folyószabályozás történetéhez. Tájak, pp. 223–233. * KÖPECZI Béla szerk. (1986) Erdély története I–III. köt. Budapest * KRAJKÓ Gyula (1996) Szeged gazdasági fejlődése és társadalmi átalakulása (18–20. század). Kárpát-medence, pp. 327–341. * KRISTÓ Gyula (1986) Történeti földrajz. In *Kállay I.* szerk. A történelem segédtudományai. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, pp. 296–306. * KRISTÓ Gyula (1988) A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest * KRISTÓ Gyula (1996) Honfoglalás és társadalom. MTA Történettudományi Intézet, Budapest * KRISTÓ Gyula (2003) Tájszemlélet és térszerveződés a középkori Magyarországon. Szeged * KUBINYI András (2001) Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In *Font M.* szerk.: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs, pp. 44–50. * KUBINYI András – LASZLOVSZKY József – SZABÓ Péter szerk. (2008) Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Martin Opitz Kiadó, Budapest * KUJBUSNÉ MECSER Éva (2003) Migráció és peregrináció Nyíregyházán (1753–1848). Nyíregyháza, pp. 91–113. * KUKNYÓ János (1996) A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei gyümölcstermelés történeti földrajza. Kárpát-medence, pp. 359–367. * LÁSZLÓ Gyula (1978)

A kettős honfoglalás. Budapest * LÁSZLÓFFY Woldemár (1982) A Tisza. Víz munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Budapest * LEHMANN Antal (2003) Üveghuták a Zselicben a XVIII–XIX. században. Dunántúl, pp. 197–206. * LENNER Tibor (2013) Szekszárd történeti földrajza. TFK, 1. pp. 22–33. * LENNER Tibor (2008) Historical geography of Csorna town. In: *Csapó T., Kocsis Zs.* szerk. Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press. Szombathely, pp. 231–242. * LENNER Tibor – CSAPÓ Tamás (2015) Királyi központjaink középkori morfológiája. TFK, 3. 2. pp. 67–79. * LENNER Tibor – CSAPÓ Tamás – POZSGAI Andrea (2017) Pécs város-szerkezetének fejlődése. TFK, 5. 3–4. pp. 96–105. * LIGETVÁRI Ferenc szerk. (2006) A magyar környezetgazdálkodás története. Gödöllő * LISZKA József (2002) A szlovákiai magyarok néprajza. Osiris Kiadó, Budapest * LOVÁSZ György – POZSÁR Vilmos (2000) A természeti környezet szerepe a településhálózat kialakulásában ÉK-Magyarország tágabb környezetében. Alföld, pp. 391–396. * LÓCZY Dénes (2000) Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. Alföld, pp. 221–242. * LÓCZY Dénes – GYENIZSE Péter (2003) A dunántúli domboságok változó hasznosítása és értéke a Zselic példáján. Dunántúl, pp. 165–180. * LUKÁCS László (2003) Duna kétparti települések Magyarországon 1920 előtt. Dunántúl, pp. 279–303. * MADARAS László szerk. (1996) Vendégségben őseink háza táján. Damjanich János Múzeum, Szolnok * MAGDA Pál (1819) Magyar Ország és a határ őrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest * MAJDÁN János (2001) Modernizáció – vasút – társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásáról a XIX–XX. században. ISZE Integrál Egyetemi Kiadó Kft. Pécs * MAJDÁN János (2003) A vasúti csomópontok dunántúli falvak és városok népességét növelő hatása. Dunántúl, pp. 361–370. * MAKSAY Ferenc (1971) A magyar falu középkori településrendje. Budapest * MAKKAI László (1985) A történelmi Magyarország mezőgazdasági tájai a feudalizmus korában. Történelmi Szemle 28, pp. 531–539. * MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor (1990) Magyarország kistájainak katasztere I–II. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest * MÁTÉ Andrea (2003) Adalékok a szekszárdi borvidék történeti földrajzához. Dunántúl, pp. 217–226. * MÁTÉ Gábor (2014) Szlovák telepések a török alól felszabadult Dél-Dunántúlon. TFK, 2. 1–2. pp. 77–96. * MENDÖL Tibor (1938) Településtörténet, település-földrajz, történeti földrajz. In: Emlékkönyv Szentpéteri Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, pp. 312–334. * T. MÉREY Klára (2007) A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején. Pécs * MÉRI EDINA (2003) A népi erdőgazdálkodás emlékei a Soproni-hegységben. Dunántúl, pp. 207–216. * MÉSZÁROS Rezső (1996) Szeged regionális szerepkörének jellemzői a 19–20. században. Kárpát-medence, pp. 343–352. * MIKA János – DÁVID Árpád (2009) A Kárpát-medence éghajlat-történetének számszerű rekonstrukciója és modellezése a honfoglalástól napjainkig. Környezetgazdálkodás, pp. 317–328. * MIZSER Lajos (2002) A tájhasználatra utaló földrajzi

nevek a Nyírségen. Nyírség, pp. 247–250. * MOHOS Mária (2003) Rába menti kisvárosok társadalma a 19–20. század fordulóján. Dunántúl, pp. 349–359. * MOHOS Mária (2005) A Rábától a Muráig. A magyar–szlovén határtérség történeti-földrajzi vizsgálata. PhD értekezés tézisei. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Pécs, 19 p. * MOLNÁR Géza (2008) A táj és tájhasználat összefüggései a Bodrogtóban. Bodrogtó, pp. 999–1030. * NAGY Dezső (2008) Történeti felszínborítás és tájhasználat a Bodrogtóban. Bodrogtó, pp. 939–964. * NAGY Mariann (2003) A Dunántúl és a Kisalföld helye a magyar mezőgazdaság regionális szerkezetében a 20. század elején. Dunántúl, pp. 227–238. * NAGY Miklós Mihály (2013) Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. TFK, 1. pp. 161–173. * NAGY Miklós Mihály (2015) Településrendszer a magyar hadtörténelemben. TFK, 3. 1. pp. 20–31. * NAGY Miklós Mihály (2015) Széljegyzet a szigetvári történeti földrajzi kutatásokhoz. TFK, 3. 1. pp. 165–170. * NAGY Miklós Mihály (2015) A magyar állam hadtörténeti földrajzáról. TFK, 3. 2. pp. 14–24. * NAGY Miklós Mihály (2016) Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról). TFK, 4. 1. pp. 1–12. * NAGY Miklós Mihály (2016) A Német Lovagrend állama térszerkezetének magyar vonatkozásai. Vallásföldrajz, pp. 103–130. * NAGY Miklós Mihály (2016) A hódoltság határvidék kérdéséhez. TFK, 4. 3–4. pp. 30–46. * NAGY Miklós Mihály (2017) Vonal- és sávszerű földrajzi jelenségek a magyar hadtörténelemben. TFK, 5. 2. pp. 152–167. * NAGYVÁRADI László (2003) Közép- és dél-dunántúli települések természeti környezetének állapota és változásai a honfoglalástól napjainkig. Dunántúl, pp. 325–338. * K. NÉMETH András – MÁTÉ Gábor (2017) Vázlat a pusztafalvak tájtörténeti kutatásához a Kapos menti Enyöd példáján. TFK, 5. 1. pp. 44–58. * NÉMETH Péter (1996) A Nyírség honfoglalás és kora Árpád-kori földrajzi képe és régészeti emlékei. Kárpát-medence, pp. 19–30. * NÉMETH Péter (2003) Nyíregyháza a középkorban. Nyíregyháza, pp. 65–70. * NOVÁK László Ferenc (2009) Környezetgazdálkodás a Duna-Tisza köze középső vidékén. Környezetgazdálkodás, pp. 395–406. * NYÁRADI Mihály (1941) Kék község történeti földrajza. Nyíregyháza * OLAJOS Csaba (2017) Tállya településszerkezeti fejlődése. TFK, 5. 2. pp. 82–101. * ORTVAY Tivadar (1882) Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig. Budapest * PALÁDI-KOVÁCS Attila (1979) A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest * PALÁDI-KOVÁCS Attila (1993) A magyar állattartó kultúra korszakai. Budapest * PALÁDI-KOVÁCS Attila (1996) Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abaúj-Torna és Gömör-Kishont megye példája). Kárpát-medence, 59–68. * PALÁDI-KOVÁCS Attila (2003) Tájak, népek, népcsoportok. Budapest * PALÁDI-KOVÁCS Attila (2003a) A Dunántúl tájai és néprajzi tagoltsága. Dunántúl, pp. 17–28. * PALÁDI-KOVÁCS Attila (2007) Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. Budapest * PALÁDI-KOVÁCS Attila (2011) A magyar nép természeti környezete. In: *Paládi-Kovács A.* főszerk: Magyar Néprajz. Táj, nép, történelem I/1. Akadémiai

Kiadó, Budapest, pp. 213–292. * PALÁDI-KOVÁCS Attila (2011a) A magyar etnográfia tudománytörténete. In: *Paládi-Kovács A.* főszerk.: Magyar Néprajz. Táj, nép, történelem I/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 39–125. * PALÁDI-KOVÁCS Attila (2016) Bolhád, Erdőhát, Barkóság. Tájnevek északon. TFK, 4. évf. 1. sz. pp. 47–56. * PALÁDI-KOVÁCS Attila (2016) A felekezeti és etnikai térszerkezet változása Sáros megyében (16–18. század). Vallásföldrajz, pp. 131–146. * PAP Norbert (2017) A keresztény és muszlim szimbolikus térfoglalás földrajzi helyei Szigetváron. TFK, 5. 3–4. pp. 106–119. * PAPP-VÁRY Árpád 2002 Magyarország története térképeken. Kossuth Kiadó, Cartographia, Budapest * PAPP-VÁRY Árpád (2016) A magyar egyházi közigazgatás térképei. Vallásföldrajz, pp. 191–198. PAPP-VÁRY Árpád – HRENKÓ Pál (1989) Magyarország régi térképeken. Gondolat/Officina Nova, Budapest * PÉCSI Márton (1982) Természetföldrajzi tájak, tájtypusok, agroökológiai körzetek és a talaj kapcsolata. Agrártudományi Közlemények 41. pp. 393–404. * PÁNYA István (2017) A solti szék történeti földrajza. TFK, 5. 3–4. pp. 84–95. * PEJA Győző (2000) Észak-Magyarország. Évkönyv, pp. 1–256. * PETERCSÁK Tivadar (1996) Az erdő egy Kárpát-medencei régió – az Északi-Középhegység – népének életében. Kárpát-medence, pp. 259–268. * POPOVICS Tibor Miklós (1996) Adalékok a ruszinok néprajzához, különös tekintettel a fával kapcsolatos tradicionális foglalkozásokra (XVIII–XX. század). Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából I. Budapest, pp. 186–203. * POZSGAI Andrea – KOVÁCS Erik – NÉMETH Sándor (2016) A Szigetköz területhasznosítása a folyószabályozásig. TFK, 4. 3–4. pp. 113–121. * POZSGAI Andrea – BALOGH András – LENNER Tibor (2017) A szigetközi mezőgazdasági területhasznosítás a 20. század közepéig. TFK, 5. 3–4. pp. 280–287. * PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György szerk. (1980) A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest * PRINZ Gyula – CHOLNOKY Jenő – TELEKI Pál (1938) Magyar földrajz. I–III. Budapest * RACZKY Pál (2004) Az újkőkor forradalma. A Kárpát-medence szerepe az élelemtermelés kezdeteiben. Rubicon. Történelmi folyóirat 3. pp. 28–34. * RAKONCZAI János szerk. 2000 A víz szerepe és jelentősége az Alföldön. Nagyalföldi alapítvány, Békéscsaba * RÁCZ Lajos (1994) A történelmi idő és a földrajzi tér. In *Kulcsár Á.– Szulovszky J.* szerk. Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Budapest, pp. 311–324. * RÁCZ Lajos (1996) A Kárpát-medence történeti ökológiája a kora újkor idején. Kárpát-medence, pp. 31–48. * RÁCZ Lajos (1997) A Kárpát-medence történeti ökológiája. Természet Világa, pp. 386–389. * RÁCZ Lajos (2000) A Kárpát-medence éghajlatának hosszú távú változásai a 16. századtól napjainkig. Alföld, 25–34. * RÁCZ Lajos (2001) Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged * RÁCZ Lajos (2008) Magyarország környezettörténete az újkorig. Budapest * RÁCZ Lajos (2013) Bevezetés Magyarország környezettörténetébe. Természet, társadalom, gazdaság, 151–164. * RÁCZ Lajos (2016) Mi a kis

jégkorszak? TFK, 4. 1. pp. 15–46. * REMENYIK Béla (2003) A Dráva szabályozása, hatásai, problémái. Dunántúl, pp. 139–146. * RÉFI OSZKÓ Magdolna (1985) Természeti-gazdasági-társadalmi egység: Az ősi ártéri gazdálkodás. Természet Világa, 116, pp. 152–156. * RÉFI OSZKÓ Magdolna (1997) Gazdálkodás a Rétközben. Nyíregyháza * RÉTVÁRI László (2000) Kalotaszeg: múlt, jelen s remélt jövő. Erdély, pp. 207–219. * RÉTVÁRI László 2011 Európa történeti földrajza és gazdaságtörténete. A kultúrák keletkezésétől a XX. század közepéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest * F. ROMHÁNYI Beatrix (2014) Középkori kolostoraink tájalakító hatása. Honismeret, 42. 5. pp. 27–29. * F. ROMHÁNYI Beatrix (2015) Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi Szemle 57. 1. pp. 1–49. * ROMSICS Imre (1998) Homokmégy történeti földrajza. Homokmégy * ROMSICS Imre (2016) A Kalocsai Sárköz települései a XI–XVII. században. Viski Károly Múzeum. Kalocsa * RÓNAI András (1989) Térképezett történelem. Budapest * ROSTA István 1995 Fejezetek Magyarország technikatörténetéből (Szent István korától a XX. századig). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest * SALLAI József (2003) Az örökváltság jelentősége Nyíregyháza fejlődésében. Nyíregyháza, pp. 129–137. * SOMOGYI Sándor (1971) Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás koráig. Építés-építészet-tudomány II. 3–4. pp. 303–326. * SOMOGYI Sándor (1994) Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. Évkönyv, pp. 61–75. * SOMOGYI Sándor (1996) A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Kárpát-medence, pp. 7–17. * SOMOGYI Sándor (2000) A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatásai az Alföldön a honfoglalás előtt. Alföld, pp. 7–24. * SOMOGYI Sándor (2002) Magyarország természeti földrajzi környezetének állapota a honfoglalás idején. In *Mészáros R. – Schweitzer F. – Tóth J.* szerk. Jakucs László a tudós, az ismeretterjesztő és a művész. Tanulmányok Jakucs László emlékére. Pécs, pp. 251–264. * SOMOGYI Sándor szerk. (2000a) A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai. Budapest * SUBA János (2014) A trianoni határ által kettévágott vízjárulatok helyzete 1919–1923. TFK, 2. 1–2. 152–169. * SUBA János (2016) A trianoni Magyarország határainak hossza és területe. TFK. 4. 3–4. pp. 150–167. * SUGÁR István (1989) A Közép-Tiszavidék két kéziratot térképe. Eger * SÜKÖSD Józsefné (1986) Adalékok Torda XIX. századi történeti földrajzához. Történeti statisztikai tanulmányok 6. Budapest, pp. 133–162. * SÜLI-ZAKAR István (1996) Magyarország határainak változásai az államalapítás korától 1920-ig. Kárpát-medence, pp. 97–106. * SÜLI-ZAKAR István 1997 Magyarország határai. Limes, 2. pp. 7–17. * SÜLI-ZAKAR István (2011) A honfoglalás és az államalapítás korának legfontosabb geopolitikai és hisztogeográfiai kérdései. In *Kókai S.* szerk. Geográfiai folyamatok térben és időben. Tanulmányok Hanusz Árpád 65. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 381–398. * SÜLI-ZAKAR István (2011) Megmaradásunk történeti földrajzi alapjai (Honfoglalás-államalapítás).

Tájak, pp. 345–356. * SÜLI-ZAKAR István (2014) Hazánk határai. TFK, 2. 1–2. pp. 23–36. * SÜLI-ZAKAR István – CSÜLLÖG Gábor (2000) Az alföldi regionalizmus történelmi gyökerei. Alföld, pp. 199–220. * SÜLI-ZAKAR István – CSÜLLÖG Gábor (2003) A dunántúli regionalizmus történelmi előzményei. Dunántúl, pp. 29–42. * SÜLI-ZAKAR István – SZILÁGYI Ferenc (2015) Etnikai csere a partiumi megyeszékhelyeken (Nagyvárad, Szatmárnémeti, Zilah). TFK, 3. 1. pp. 58–82. * SÜLI-ZAKAR István – SZILÁGYI Ferenc (2016) Vallásföldrajzi változások a Partiumban. Vallásföldrajz, pp. 159–178. * SÜMEGI Pál – KERTÉSZ Róbert (1998) A Kárpát-medence ökoszisztémájának sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? Jászkunság 44. pp. 144–157. * SÜMEGI Pál – KERTÉSZ Róbert (1998a) Ablak az időre. Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az időtudományok tükrében. Szolnoki Tudományos Közlemények I. Szolnok, pp. 66–68. * SÜTŐ László – HOMOKI Erika (2009) A Bükkhát területhasználati viszonyai a 18–20. század között, a nagyipari kőszénbányászat megjelenéséig. Környezetgazdálkodás, pp. 469–480. * SZABADFALVI József (1984) Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Debrecen * SZABADFALVI József – VIGA Gyula szerk. (1986) Árucseré és migráció. Miskolc * SZABÓ Géza (2002) A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék gazdasági élete a 18–19. században. Nyírség, Nyíregyháza, pp. 121–125. * SZABÓ István (1971) A fálurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest * SZABÓ Kálmán, D. (1992) Dusnok történeti földrajza. *Bárth J. – Sztrinkó I.* szerk. Cumania 13. Kecskemét, pp. 165–241. * SZABÓ Péter (2009) Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In *Andrásfalvy B. – Vargyas G.* szerk. Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L Harmattan. Budapest, pp. 129–144. * SZÉKYNÉ FUX Vilma (1970) Telkibánya ércesedése és kárpáti kapcsolatai. Akadémiai Kiadó, Budapest. * SZULOVSKY János szerk. (2005) A magyar kézművesipar története. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest * SZULOVSKY János (2015) A társadalmi munkamegosztás és a településhierarchia szintjei Magyarországon a 19. század utolsó harmadában. TFK, 3. 1. pp. 108–131. * SZULOVSKY János (2016) Dóka Klára munkásságának történeti földrajzi vonatkozásai. TFK, 4. 1. pp. 157–169. * SZULOVSKY János (2016) A magyarországi városállomány 1892-ben. TFK, 4. 3–4. pp. 75–86. * SZULOVSKY János (2017) Adatok a magyarországi szeszipar történetéhez (1850–1910). TFK, 5. 2. pp. 136–151. * SZÜCSI Frigyes (2015) Térhasználat az avar kori Mezőföldön. TFK, 3. 2. pp. 41–59. * TAKÁCS Károly – FÜLEKY György (2003) Középkori csatornarendszerek nyomai a Kisalföldön. Dunántúl, 157–163. * TAKÁCS Péter (200) Erdély regionalitása és gazdasági élete a XVIII–XIX. század fordulóján. Erdély, 174–185. * TAKÁCS Péter (2009) Adalékok a fel- és alsíki vízimalmok történetéhez és remélt jövőjükhöz. Környezetgazdálkodás, pp. 493–508. * TAKÁCS Péter (2011) Órlás, darálás, kallózás, olajütés és fűrészelés. A vízi energia hasznosítása Aranyosszéken a 18–19. század fordulóján (1784–1820).

Tájak, pp. 369–384. * TAKÁCS Péter (2013) Népélet a Szerencsi-dombságon. TFK, 1. pp. 90–105. * TAKÁCS Péter (2017) A lakosság életmódja Cigádon a lápok lecsapolása előtt. TFK, 5. 2. pp. 23–40. * TAKÁCS Péter – UDVARI István (1996) Erdőelés Máramaros megyében a 18. században. Kárpát-medence, 269–287. * TAKÁCS Péter – UDVARI István (1998) Háziipar, huták, hámorok, stompok és a szepesi jobbágyok a XVIII. század utolsó harmadában. Felvidék, pp. 347–353. * TAMÁS Edit (2016) Tokaj-Hegyalja vallástörténeti földrajza. Vallásföldrajz, pp. 263–285. * TELEKI Pál (1917, új kiadás 1996) A földrajzi gondolat története. Budapest * TIMAFFY László (1991) Rábaköz és a Hanság. Győr * TIMÁR Lajos (1989) A regionális gazdaság- és társadalomtörténet perspektívái. Világtörténet, 3. pp. 3–5. * TINER Tibor (2016) Dr. Beluszky Pál professzor 80 éves. TFK, 4. 3–4. pp. 3–6. * TOMACEK Ottó (2014) Besztercebánya favágó és szénégető telepeinek történeti-földrajzi vizsgálata a 17. századtól a 19. század közepéig. TFK, 2. 1–2. pp. 37–49. * TÓTH Albert (1987) Áldás és átok a víz. Kisújszállás * TÓTH Albert (2002) Az Alföld piramisai. Alföldkutatási Alapítvány. Kisújszállás * TÓTH Albert szerk. (2001) Víz- és emberformálta táj. Kisújszállás * TÓTH Albert szerk. (2003) Tisza-völgyi tájváltozások. Kisújszállás * TÓTH Álmos (2002) A hazai történeti földrajz gyökerei – 200 éve jelent meg Hell Miksa Anonymus-térképe. Nyírség, Nyíregyháza, pp. 17–22. * TÓTH József (1987) Ember – település – környezet az Alföldön. Forrás 19.1. pp. 32–36. * TÓTH József (1998) A Felvidék szerepe a Kárpát-medence formálódó térszerkezetében, Felvidék, 255–262. * TÓTH József (2003) A Dél-Dunántúl történelmi és mai társadalmi-gazdasági viszonyai. Dunántúl, pp. 55–85. * TÓTH József szerk. (1990) Tér – idő – Társadalom. Huszonegy tanulmány Egyedi Györgynek. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs * TÓTH József – GOLOBICS Pál (1996) Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. Kárpát-medence, pp. 107–119. * TÓTH József (2007) Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. Budapest * TÓTH Sándor (2003) A pécsi káptalani birtok területhasznosítása és gazdaságfejlesztő szerepe. Dunántúl, pp. 187–195. * UDVARI István – VIGA Gyula (1998) A táj és az életmód néhány összefüggése a Garam völgyének településein a XVIII. század utolsó harmadában. Felvidék, pp. 333–345. * UJVÁRY Zoltán szerk. (2001–2006) A gömöri magyarság néprajza I–IV. köt. Debrecen * UZSOKI A. (2004) Adalékok az aranyosás történetéhez és technikájához. Rudabánya * VALTER Ilona – HÍR János (é.n.) Pásztó műemlékei és a Pásztói Múzeum. Pásztó * VAJDA L. (1981) Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Bukarest * VARGA László (2016) A Váci Egyházmegye történeti földrajza. Vallásföldrajz, pp. 47–68. * VASTAGH Gábor (2007) Tanulmányok a kohászat magyarországi történetéből. Rudabánya * VÁGÁS István (2000) Belvizeinkről ismét – aligha utoljára. Magyar Tudomány 67. 6. pp. 688–698. * VÁLYI András (1796–1799) új kiadás 2003) Magyarországnak leírása. 1–3. kötet. Buda * R. VÁRKONYI Ágnes (1999) Századfordulóink. Budapest * R. VÁRKONYI Ágnes szerk. (1993) Európa híres kertje.

Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest * R. VÁRKONYI Ágnes szerk. (2000) Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Budapest * VERES László (1998) Felvidéki üveghuták a 16–19. században. Felvidék, pp. 297–305. * VERES László (2006) Üvegművességünk a XVI–XIX. században. Herman Ottó Múzeum. Miskolc * VERES László – VIGA Gyula szerk. (2006) Kézművesipar Északkelet-Magyarországon. Herman Ottó Múzeum. Miskolc * VERESEGYHÁZI Béla (2017) Szolnok város funkciói és funkcióváltásai az 1075–1526 közötti időszakban. TFK, 5. 2. pp. 6–14. * VIGA Gyula (1986) Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Miskolc * VIGA Gyula (1990) Árucseré és migráció Észak-Magyarországon, Debrecen–Miskolc * VIGA Gyula (1996) Hármasthatáron. Tanulmányok a Bodroghköz változó népi kultúrájáról. Miskolc * VIGA Gyula (1999) Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből. Miskolc * VIGA Gyula (2007) Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. Debrecen * VIGA Gyula (2008) A bodroghközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században. Budapest * VIGA Gyula (2009) Bodroghközi néprajzi tanulmányok. Miskolc * VIGA Gyula (2010) A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században). MTA doktori értekezés tézisei. Budapest–Miskolc * VIGA Gyula (2013) Árva megye helyzete és szerepe a Felföld 18–19. századi gazdasági kapcsolataiban. TFK, 1. pp. 3–10. * VIGA Gyula (2015) Néhány megjegyzés vándorokról és vándorlásokról. TFK, 3. 1. 83–95. * VIGA Gyula (2016) Dél-Zemplén népének táji kapcsolataihoz és forgalmához. TFK 4. 1. pp. 57–68. * VISI Zsolt – NAGY Mihály szerk. (2003) Magyar régészet az ezredfordulón. Teleki László alapítvány, Budapest * VOFKORI László (1996) Erdély piachelyei és piacközpontjai a 18–19. században. Kárpát-medence, 161–170. * VOFKORI László (2000) Erdély kultúrföldrajzi korszakai. Erdély, pp. 136–149. WOLF Mária (2011) Adatok Abaúj megye Árpád-kori történetéhez. Hernád, pp. 117–129. * WOLF Mária – RÉVÉSZ László (1996) A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc * ZSÁMBOKI László (1982) Magyarország ércbányászata a honfoglalástól az I. világháború végéig (Topográfiai és gazdasági áttekintés). Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. Miskolc, pp. 13–48. * ZSÁMBOKI László (1988) A kőszénismeret és kőszén-felhasználás kezdetei Magyarországon. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből III. Miskolc, pp. 5–24. * ZSÁMBOKI László (1998) Bányászat és kohászat a Felvidéken a magyarok évezrede alatt. Felvidék, 289–296. * ZSÁMBOKI László (2005) Selmeci ezüst, körmöci arany. Rudabánya–Miskolc * ZSÁMBOKI László szerk. (1999) Selmecről indultunk 1735–1949. Miskolci Egyetem, Levéltár, Könyvtár, Múzeum. Miskolc * ZSÁMBOKI László szerk. (2002) Emlékkönyv az akadémiai képzés megszületésének évfordulóján. Selmecbánya 1762. Miskolci Egyetem, Faculta Berg Technická Universitá v Kosiciah. Miskolc–Kassa *

TARTALOM

TANULMÁNYOK

VERESEGYHÁZI BÉLA

A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye középkori úthálózata 1

CSÜLLÖG GÁBOR

„Köztes ország” – a Partium a 16–17. századi politikai térben 12

KÓKAI SÁNDOR

Újabb adalékok a szerémségi borvidék történeti földrajzához 21

SZENYÉRI ZOLTÁN

Dombóvár környéki települések német nemzetiségű lakosságának sorsa a betelepítésüktől a XVIII. század végéig 36

DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM

Az Erdélyi Római Katolikus Státus által fenntartott gimnáziumok (1860–1862) – A római katolikus középfokú oktatás helyzete a középiskoláknak otthont adó városokban 56

WETZL VIKTOR

A Nyugat-Bácska, Aranyosszék és a Garam-mente magyar kulturális emlékezeti sajátosságainak összehasonlítása Zombor, Felvinc és Léva településeken keresztül 70

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Az 1848–1849. évi szabadságharc földrajza 82

BEDÓK PÉTER

Dualizmuskori magyar asszimilációs törekvések a Muraközben 98

GULYÁS LÁSZLÓ

Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 4.
Az Északkelet-Felvidék (Kárpátalja) kérdése a versailles-i békekonferencián: a csehszlovák álláspont 111

BELUSZKY PÁL

Pellet (avagy a városok „súlya” a 20. század elején) 120

JÓSZAI ATTILA
A „majdnem-szuburbia”: egy tőkeerős szuburbanizációs
kísérlet a háború előtti Csepelen 139

SUBA JÁNOS
A határszéli forgalom szabályozása
a magyar–osztrák határon 1922–1933 között 149

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

HAJDÚ ZOLTÁN
Dékány István földrajzelméleti munkássága,
középiskolai tankönyvírói tevékenysége 159

FRISNYÁK SÁNDOR
Marjalaki Kiss Lajos tanári és történeti földrajzi munkássága 174

KÓKAI SÁNDOR
A 70 éves Tar Károly professzor köszöntése 186

BOROS LÁSZLÓ
Gál András tájföldrajzi és történeti földrajzi munkássága 189

KÖNYVISMERTETÉS

FRISNYÁK SÁNDOR
Romsics Imre: A Kalocsai Sárköz települései a XI–XVII. században
Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 2016. 155 p. 195

SZABÓNÉ KOZMA KATALIN
Ajánló bibliográfia a Kárpát-medence történeti földrajzához 198

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail-címére (kokai.sandor@nye.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelményrendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények az alábbi címen érhetőek el:

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja. A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg, és az interneten is elérhető:

www.nye.hu/foldrajz/node/178

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>